

WYDZIAŁ ARCHITEKTURY POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ IM. T. KOŚCIUSZKI

INSTYTUT ARCHITEKTURY KRAJOBRAZU

mgr inż. arch. Anna Staniewska

**REWITALIZACJA KRAJOBRAZÓW
FORTYFIKACYJNYCH
JAKO PRZEDMIOT DZIAŁANIA
ORGANIZACJI POZARZĄDOWYCH**

PRACA DOKTORSKA

opracowana pod kierunkiem

dr hab. inż. arch. Krystyny Pawłowskiej, Prof. PK

K R A K Ó W 2 0 0 9

BIBLIOTEKA CYFROWA POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

Na okładce wykorzystano zdjęcia:

- 1) Fort Bourguignon, Pula, Chorwacja, fot. A. Skrzyńska, 2003
- 2) Fort Clonque, wyspa Alderney, Wielka Brytania, fot. archiwum fotograficzne Alderney Government, http://www.alderney.gov.gg/pimages/gallery_sm/26.jpg
(dostęp: 20.04.2007)
- 3) Fort II, Nysa, Polska, fot. A. Staniewska, 2009

„zabytkowe dzieła obronne mają skalę nie gabloty muzealnej czy placu miejskiego, lecz wielką skalę krajobrazu...”¹

Prof. Janusz Bogdanowski

*Cocor montis aedificando sequitur
Za kształtem wzgórza winno postępować budowanie²*

Autorka składa gorące podziękowania
swojej Promotorce - za serdeczną opiekę naukową, cierpliwość
i pomoc w doskonaleniu warsztatu naukowego
oraz
mężowi Jackowi i Rodzicom, Siostrze i Mamie Chrzestnej
za bezgraniczne wsparcie.

¹ J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*.
Wydawnictwo Naukowe PWN, Kraków-Warszawa 2002, str.9

² Sentencja łącińska, tamże.

SPIS TREŚCI:

I.	WPROWADZENIE.....	7
II.	OKREŚLENIE PROBLEMU BADAWCZEGO	10
II.1.	Przedmiot badań.....	10
II.2.	Cel badań.....	10
II.3.	Teza	10
II.4.	Zakres badań	10
II.5.	Terminologia	11
III.	METODA PRACY	16
III.1.	Metody badań z zakresu architektury i techniki.....	16
III.2.	Metody badań z zakresu zarządzania krajobrazem.	16
III.3.	Metody badań z zakresu projektowania – twórczości	16
IV.	STAN BADAŃ	18
IV.1.	Historia fortyfikacji.....	19
IV.2.	Ochrona zabytków fortyfikacji	21
IV.3.	Organizacje III sektora działające na rzecz ochrony dziedzictwa, ze szczególnym uwzględnieniem fortyfikacji.....	26
IV.4.	Problematyka zarządzania w ochronie zabytków.....	29
IV.5.	Przepisy prawne	32
V.	POTRZEBA REWITALIZACJI KRAJOBRAZU WAROWNEGO	34
V.1.	Wartość zabytkowa fortyfikacji i krajobrazu warownego, a zarządzanie zmianą jako współczesne podejście do ochrony zabytków	34
V.2.	Wartość przyrodnicza dawnych fortyfikacji.....	38
V.3.	Rozwój turystyki fortecznej.....	38
V.4.	Znaczenie społeczne zabytków fortyfikacji, społeczny kontekst odnowy	42
VI.	UWARUNKOWANIA ADAPTACJI FORTYFIKACJI DO NOWYCH FUNKCJI	46
VI.1.	Typ dzieła i rozległość terytorialna	46
VI.2.	Nowa funkcja, a świadome ograniczenie zakresu interwencji.....	48
VI.3.	Uwarunkowania ekonomiczne i planistyczne oraz źródła finansowania a współpraca NGO-sów i samorządów lokalnych	51
VI.4.	Uwarunkowania prawne.....	55
VI.5.	Znaczące organizacje pozarządowe działające na rzecz ochrony dziedzictwa a działalność fundacji i stowarzyszeń miłośników i znawców fortyfikacji.....	59
VII.	STUDIA PRZYPADKÓW	65
VII.1.	Kryteria wyboru studiów przypadków	65
VII.2.	Konstrukcja karty studium przypadku.....	66
VII.3.	Przykłady polskie	68
VII.3.1.	Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji	69
VII.3.2.	Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji Twierdza Nysa	70
VII.3.2.a	Bastion Św. Jadwigi i Fort Wodny, Twierdza Nysa	72

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

VII.3.3.	Pro Fortalicium	79
	VII.3.3.a Dobieszowice - Polski schron bojowy nr 52 Obszaru Warownego „Śląsk”... ..	81
VII.3.4.	Stowarzyszenie 3-go Historycznego Galicyjskiego Pułku Artylerii Fortecznej im. Księcia Kinsky'ego	86
	VII.3.4.a Fort Borek, Przemyśl	88
VII.4.	Przykłady brytyjskie.....	92
	VII.4.1. The National Trust.....	92
	VII.4.1.a Needles Old Battery, Wyspa Wight	94
	VII.4.1.b Orford Ness, Suffolk.....	100
	VII.4.2. Palmerston Forts Society	106
	VII.4.2.a Fort Nelson, Portsmouth	108
	VII.4.2.b Eastney Fort East, Portsmouth.....	114
	VII.4.3. The Landmark Trust.....	117
	VII.4.3.a Fort Clonque, Wyspa Alderney	119
	VII.4.3.b Crownhill Fort, Plymouth.....	124
VII.5.	Przykłady holenderskie	129
	VII.5.1. Fundacja Menno van Coehoorn.....	129
	VII.5.2. Fundacja fortu van Asperen	130
	VII.5.2.a Fort van Asperen, Asperen.....	132
VII.6.	Przykłady niemieckie.....	138
	VII.6.1. Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung –	138
	VII.6.2. Freunde der Citadelle Petersberg zu Erfurt	139
	VII.6.2.a Cytadela Petersberg, Erfurt	141
VII.7.	Przykłady francuskie	150
	VII.7.1. l'Association des Amis de la Ligne Maginot d'Alsace (A.A.L.M.A.)	150
	VII.7.1.a Dzieło Schoenenbourg, sektor obrony Haguenau, Hunspach	152
VII.8.	Przykłady włoskie.....	159
	VII.8.1. Fondazione Belvedere - Gschwendt.....	163
	VII.8.1.a Forte Belvedere – Werk Gschwendt, Folgaria-Lavarone	165
	VII.8.2. Projekt Ecomuseo Grande Guerra Prealpi Vicentine – punkt odniesienia.....	169
	VII.8.3. Projekt Fortezze Dell'Imperatore – punkt odniesienia	171
VII.9.	Lekcje z przedsięwzięć nieudanych, przyczyny niepowodzeń.	173
	VII.9.1. Chorwacka eksmisja	175
	VII.9.2. Zamiary Instytutu Sztuki wobec Fortu Św. Benedykta	180
	VII.9.3. Towarzystwo Miłośników Twierdzy Boyen wyproszone z Twierdzy.....	184
VIII.	PODSUMOWANIE STUDIÓW PRZYPADKÓW – PRÓBA OKRESLENIA UWARUNKOWAŃ SUKCESU REWITALIZACJI.....	187
VIII.1.	Typologie i zestawienia	187
	VIII.1.1. Wyodrębnienie i analiza modeli rewitalizowanego krajobrazu warownego.....	188
	VIII.1.2. Typologia organizacji pozarządowych zajmujących się rewitalizacją fortyfikacji ..	194
	VIII.1.3. Silne i słabe strony NGO jako inicjatora rewitalizacji i uczestnika procesu odnowy. Najbardziej potrzebne cechy organizacji pozarządowych.....	196
	VIII.1.4. Skala trudności przedsięwzięć, a role NGO-sów w procesach odnowy krajobrazu warownego.....	200
VIII.2.	Przegląd współczesnych funkcji z komentarzem	203
VIII.3.	Efektywność wybieranych źródeł finansowania	213
VIII.4.	Skuteczność zarządzania procesami odnowy krajobrazu warownego – doświadczenia praktyczne	219

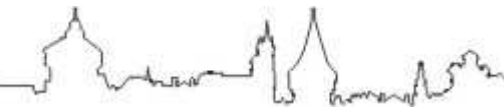
VIII.5. Wskazówki do zarządzania odnową krajobrazu warownego	222
IX. ZAKOŃCZENIE – TEZA W ŚWIETLE PRZEPROWADZONYCH BADAŃ.	228
IX.1. Skutki działań rewitalizacyjnych podejmowanych w krajobrazie warownym przez NGOs.	230
IX.2. Możliwości zastosowania praktycznego.....	232
X. ENGLISH SUMMARY.....	233
XI. LITERATURA	235
XII. SPIS I ŹRÓDŁA ILUSTRACJI.....	245
XIII. ANEKS A – SPIS ORGANIZACJI POZARZĄDOWYCH ZAJMUJĄCYCH SIĘ ODNOWĄ KRAJOBRAZU WAROWNEGO	253
XIV. ANEKS B – WYKAZ PRZEPISÓW I REGULACJI PRAWNYCH.....	257

I. WPROWADZENIE

Europa jest kontynentem dotkniętym skutkami licznych wojen i co za tym idzie naznaczonym śladami założeń obronnych wszystkich epok. Coraz częściej takie właśnie zabytki stają się treścią szlaków tematycznych mających na celu aktywizację turystyczną całych regionów. Zabytki fortyfikacji wzbudzają zainteresowanie nie tylko same w sobie, ale także ze względu na swoje atrakcyjne położenie, czyli kontekst krajobrazowy – czy to w centrum historycznego miasta, czy na jego obrzeżach, w miejscach o szczególnych walorach. Fortyfikacje nowsze³ będące przedmiotem badań niniejszej pracy to rodzaj zabytków mających zwykle ważne odniesienia krajobrazowe. Wraz z postępem w sztuce wojennej i doskonaleniem zwłaszcza artylerii fortyfikacje musiały być wznoszone w coraz większej odległości od bronionych miast, by powstrzymać natarcie w bezpiecznej odległości. W ten sposób poza obwodami twierdz, gdzie bastiony połączone kurtynami tworzyły zwarty układ przestrzenny, zaczęto lokować dzieła, które następnie przekształciły się w samodzielne i wysunięte forty. Kolejnym etapem w ewolucji fortyfikacji były twierdze pierścieniowe z rdzeniem, którym mogła być cytadela lub centralny fort, otoczony zewnętrznymi pierścieniami fortów wraz z dziełami pośrednimi oraz elementami zaplecza. Na tle zwartych założeń wcześniejszych były to struktury wielkoobszarowe, których integralną częścią były międzypola i esplanady o ograniczonej możliwości zagospodarowania ze względów obronnych. Wznoszone w wyniku doświadczeń I wojny światowej fortyfikacje rozproszone, mające postać rejonów umocnionych lub obszarów warownych, składały się z licznych (czasem nawet setek) schronów żelbetowych w części lub w całości ukrytych po ziemi, połączonych elementami fortyfikacji polowej. Mają one częstokroć skalę regionalną, a nawet i większą⁴. Ewolucję tę obrazuje Ilustracja 2, na str. 15. O ile obiekty powstałe w epokach dawniejszych: od starożytności, przez średniowiecze, po manierystyczne fortyfikacje szkoły francuskiej już dość dawno zdobyły sobie dużą popularność, to późniejsze fortyfikacje fortowe czy rozproszone bywają nadal tematem znanym przede wszystkim specjalistom. Sytuacja ta zdaje się mieć swoją dynamikę – coraz liczniej powstają bowiem stowarzyszenia miłośników fortyfikacji, a kolejne pokolenia badaczy pogłębiają stan wiedzy na ten temat. Szczególnym fenomenem wśród miłośników i popularyzatorów fortyfikacji, są stowarzyszenia rekonstrukcyjne. Grupy odtwarzające dawne formacje wojskowe i odgrywające słynne potyczki przeżywają rozkwit. W rekonstrukcji bitwy o Twierdzę Nysa w 2008 roku wzięło udział około czterystu miłośników historii wojskowej z Polski, Czech, Węgier i Włoch, występujących w umundurowaniu regimentów z okresu wojen napoleońskich oraz 5000 osób publiczności. Doroczne inscenizacje Bitwy Wyrskiej, która rozegrała się pomiędzy 1–3 września 1939 roku w rejonie miejscowości Wiry i Gostyń położonych pod Mikołowem, organizowane przez stowarzyszenie Pro Fortalicium gromadzą także po kilka tysięcy widzów. Nadal jednak, mimo wzrostu zainteresowania forteczną

³ Pojęcie to stosowane jest za definicją sformułowaną przez P. Molskiego w pracy *Ochrona i zagospodarowanie wybranych zespołów fortyfikacji nowszej w Polsce*, Warszawa 2007, str.7 i wyjaśnione zostaje w rozdziale II.2. opisującym zakres czasowy i merytoryczny pracy (podrozdział II.4.b)

⁴ Za Piotrem Molskim, tamże, str. 20-21

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

turystyką specjalistyczną, ogromna liczba obiektów obronnych pozbawiona jest odpowiedniej współczesnej funkcji i gospodarza – skutkiem tego niszczeje. Skala założeń krajobrazowych fortyfikacji nowszej jest ogromna. W zespole Twierdzy Kraków wzniesionej w latach 1849-1916 na kanwie wcześniejszych założeń obronnych do dziś istnieje ponad 140 zabytkowych obiektów fortyfikacji głównie stałej, fragmentów fortyfikacji polowej, rozmieszczonych wokół miasta. W części znajdują się one również poza granicami administracyjnymi Gminy Kraków: np. w Zielonkach, Węgrzcach, Rząsce, w rejonie Wieliczki. Długość wzniesionej przez Francuzów w 1940 roku linii Maginota to 450 km i blisko 600 obiektów bojowych. Fortyfikacje znajdującego się na terytorium Polski Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego wzniesionego w latach 1930-tych przez Niemców obejmują obszar 8000 km².

Ilustracja 1. Zrekomponowana brama w Bastionie III Kleparz, zwiedzanie w ramach Europejskich Dni Dziedzictwa Kulturowego 2009, które odbywały się pod hasłem: „Zabytkom na odsiecz! Szlakiem grodów, zamków i twierdz”, fot. A. Staniewska 2009.

Praca podejmuje temat rewitalizacji zabytkowych dzieł i systemów fortyfikacji wraz z otaczającym je krajobrazem, stawiając sobie za główny cel poznanie skuteczności działania organizacji pozarządowych, które chętnie się tego zadania podejmują i w tym właśnie zakresie mają spore doświadczenie i pewne sukcesy. Na tej podstawie zmierza do sformułowania wniosków do zarządzania krajobrazem warownym. Praktycznym celem pracy jest upowszechnienie przykładów dobrej praktyki.

Adaptacja czy konserwacja dzieł obronnych w krajobrazie jest procesem niezwykle kosztownym, wymagającym w każdym przypadku indywidualnego podejścia – w zależności od wielkości, typu obiektu, czasu jego powstania czy kształtu, jakie przyjęło współcześnie jego, dziś cywilne, otoczenie. Nie ulega wątpliwości, że do prawidłowego przeprowadzenia tych procesów potrzebna jest specjalistyczna wiedza historyczna, konserwatorska i talent projektowy. Nie wystarczy jednak wiedzieć i umieć, aby osiągnąć praktyczny skutek. Większość

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

z interesujących nas dzieł i krajobrazów z rozmaitych względów nie może liczyć na traktowanie ich wyłącznie jako zabytki muzealne – nie może funkcjonować wyłącznie w oparciu o dotacje z budżetów publicznych. Dlatego cele ochronne w tym przypadku winny być osiągnane razem z określonymi celami użytkowymi, ze szczególnym uwzględnieniem turystyki. Zabytki *architecturae militaris* są obiektem zainteresowania i fascynacji stosunkowo dużej grupy miłośników. Fakt ten powinien być wykorzystany. Szczególną odpowiednią formą organizacyjną umożliwiającą spełnienie tego postulatu jest organizacja pozarządowa skupiająca miłośników fortyfikacji. W państwach demokratycznych właśnie organizacje pozarządowe stają się najsukcesywniejszymi sojusznikami władz publicznych i konserwatorów w dziele ochrony zabytków. Tak powinno być także w Polsce.

I tak, oczekując długofalowych efektów należy zwrócić szczególną uwagę na takie aspekty działań rewitalizacyjnych, które mają uwarunkowania, a potem także skutki społeczne (partycypacja, akceptacja społeczna, bądź ich brak). Z tej przyczyny niezwykle interesującymi przykładami są zabytki fortyfikacji podlegające rewitalizacji, w której uczestniczyły lub, którą inicjowały, organizacje pozarządowe. Na podstawie wstępnych badań można sformułować hipotezę, iż organizacja pozarządowa może być skutecznym inicjatorem i podmiotem uczestniczącym w realizacji oraz zarządzającym projektami rewitalizacji zabytków architektury obronnej i otaczającego je krajobrazu warownego.

Konstrukcja dysertacji odzwierciedla podstawową logikę wyvodu. Po wstępnych rozdziałach poświęconych określeniu problemu badawczego, metodologii i stanu badań następuje część poświęcona przedstawieniu oraz analizie praktycznych dokonań wybranych organizacji pozarządowych na polu odnowy krajobrazu warownego, zaś część wnioskowa zamyka opracowanie.

Merytoryczny zakres badań obejmuje przede wszystkim analizę przykładów rozmaitych działań podejmowanych w zależności od typu obiektu i epoki w sztuce obronnej. Następnie przeanalizowany jest profil organizacji pozarządowej zajmującej się fortyfikacjami – jej liczebność, zasięg, zasady i cele działania (poznawcze czy interwencyjne), doświadczenia, sukcesy, braki i błędy. Szczególna uwaga jest skierowana na „aktorów” działań i ich rolę w procesie, czyli na: badaczy, projektantów (architekci/planiści), znawców, miłośników, właścicieli, gospodarzy, turystów i innych użytkowników. Poruszono również aspekt działania w myśl obowiązujących zasad prawnych dotyczących udziału organizacji pozarządowej w prowadzeniu przedsięwzięć rewitalizacyjnych.

Podsumowaniem jest próba określenia uwarunkowań sukcesu rewitalizacji oraz analiza skutków działań: przestrzennych, społecznych, ekonomicznych.

II. OKREŚLENIE PROBLEMU BADAWCZEGO

II.1. Przedmiot badań

Krajobraz warowny podlegający działaniom rewitalizacyjnym podejmowanym przez organizacje pozarządowe oraz rezultaty tych działań.

II.2. Cel badań

Zbadanie roli i skuteczności organizacji pozarządowych w procesach rewitalizacji zabytków architektury obronnej i otaczającego je krajobrazu warownego. Wykorzystanie wniosków do upowszechnienia dobrej praktyki.

II.3. Teza

Organizacja pozarządowa może być skutecznym inicjatorem i podmiotem uczestniczącym w realizacji oraz zarządzającym projektami rewitalizacji zabytków architektury obronnej i otaczającego je krajobrazu warownego.

II.4. Zakres badań

Zakres merytoryczny

- Badanie procesów ochrony i odnowy krajobrazu warownego ze szczególnym uwzględnieniem działań o charakterze rewitalizacyjnym oraz zależności i związków tych działań z wyodrębnionymi modelami krajobrazu warownego. Jakich działań podejmują się organizacje pozarządowe w dziedzinie ochrony i gospodarowania krajobrazem warownym?

- Przegląd studiów przypadku mający na celu rozpoznanie zakresu i skutków podejmowanych przez organizacje pozarządowe działań. Czy można je nazywać rewitalizacją? Jaki ciężar zadań w jakich typach obiektów i krajobrazów taka organizacja jest w stanie udźwignąć? Od czego zależą szanse powodzenia podejmowanych wysiłków?

- Opracowanie uproszczonej typologii krajobrazów warownych z punktu widzenia możliwości ich ochrony adaptacji i rewitalizacji przez organizacje pozarządowe, na podstawie analizowanego przeglądu obiektów i obszarów.

- Badanie profilu organizacji pozarządowej zajmującej się ochroną dziedzictwa fortyfikacjami w szczególności fortyfikacjami – liczebność, zasięg, zasady i cele działania (poznawcze czy interwencyjne), doświadczenia, sukcesy, braki i błędy. Badanie profilu organizacji pozarządowych to analiza zbioru przykładów organizacji wybranych przez autorkę przede wszystkim na podstawie kryteriów aktywnej działalności na polu rewitalizacji, lecz także możliwości obserwacji rezultatów owych działań oraz bezpośredniego kontaktu z członkami stowarzyszenia.

- Określenie roli i postawy organizacji pozarządowych w procesie rewitalizacji w kontekście relacji z pozostałymi uczestnikami tych procesów: badaczami, projektantami, znawcami, właścicielami, gospodarzami, turystami i innymi użytkownikami. Szczególnie

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

interesujące wydaje się pytanie o zasób specjalistycznej wiedzy historycznej u architektów, a także odwrotnie – inżynierski zmysł pasjonatów fortyfikacji.

- Określenie możliwości działania wobec uwarunkowań, prawnych i ekonomicznych. Podjęto próbę naszkicowania tych uwarunkowań w Polsce z odniesieniami w ograniczonym zakresie do znanych autorce regulacji prawnych występujących w innych krajach, gdzie działają opisywane organizacje.

- Badanie skutków działań: przestrzennych, społecznych, ekologicznych na podstawie analizy doświadczeń praktycznych. Praca też podejmuje w niewielkim stopniu wątek krytycznej oceny estetycznej wartości tego, co powstało w ramach programów rewitalizacji.

Zakres czasowy

- Przedmiotem działań opisywanych w tej pracy są wybrane obiekty wraz z otaczającym je krajobrazem wznoszone w okresie od XVIII wieku po II wojnę światową (połowę wieku XX) – który obejmuje fortyfikację nowszą (dla odróżnienia od wcześniejszych fortyfikacji zwanych nowożytnymi). Są to dzieła i zespoły wznoszone u schyłku okresu twierdz klasycznych, poprzez okres twierdz głównych, aż po okres obszarów warownych sięgający czasów II wojny światowej. Obiekty te były budowane według reguł wielu szkół fortyfikacyjnych – nowowłoskiej, nowofrancuskiej, nowopruskiej, wiktoriańskiej, austriackiej, pruskiej i polskiej.

- Podmiotem opisywanych działań są organizacje pozarządowe działające współcześnie.

Zasięg terytorialny

- Zasięg terytorialny badań to w ujęciu ogólnym dotyczy Europy jako kontynentu naznaczonego zabytkami architektury obronnej wszystkich epok.

- Praca zawiera przykłady i szczegółowe opisy organizacji oraz ich skutecznych działań z następujących krajów: Polska, Wielka Brytania, Holandia, Niemcy, Francja, Włochy.

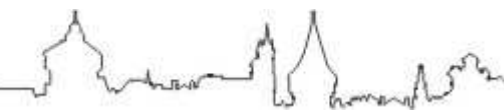
- Wnioski do zastosowania w praktyce ochrony i zarządzania krajobrazem warownym wyciągane są na użytek potrzeb i możliwości polskich.

II.5. Terminologia

Poniżej przedstawiono opisowe definicje sześciu pojęć szczególnie ważnych dla tematu tej pracy. Nie są to pojęcia nowe, a potrzeba ich definiowania wynika z rozbieżności między znaczeniami, jakie są im przypisywane w literaturze, a także w mowie potocznej. Dążenie do jasności wywodu skłania zatem do przedstawienia, w jakim znaczeniu są używane w tej pracy.

Rewitalizacja

Rewitalizacja, zgodnie z etymologią tego słowa (łac. *re* – powtórnie, na nowo; *vita* – życie), oznacza przywrócenie do życia. Określenie to bywa często błędnie przywoływane w kontekście samej tylko renowacji i wprowadzenia nowych funkcji do zdegradowanych i zaniedbanych obiektów, bądź całych obszarów. Tymczasem poprawa stanu technicznego

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

i dostosowanie do wymogów współczesnego funkcjonowania to zaledwie część operacji rewitalizacyjnej⁵. W istocie ma ona na celu nie tylko uratowanie i polepszenie stanu technicznego, lecz także doprowadzenie w przypadku większych zespołów lub jednostek osiedleńczych do ożywienia gospodarczego i odbudowy więzi społecznych. W swoim założeniu rewitalizacja winna doprowadzić do ustabilizowania podstaw ekonomicznych, funkcjonalnych i własnościowych tak, aby nie było konieczne ustawiczne dofinansowywanie z zewnątrz. Tak, więc równoczesna renowacja (zabezpieczenie przed zniszczeniem, odnowienie) obiektu, zespołu lub obszaru, rewaloryzacja (przywrócenie wartości) i adaptacja (nadanie nowych, współczesnych wartości i funkcji) prowadzone przy udziale, lub przynajmniej za zgodą, społeczeństwa i skierowane na koncepcje użytkowania, która zagwarantuje ekonomiczną stabilność, to dopiero komplet składników procesu rewitalizacji. Zatem, aby przedsięwzięcie mogło być określone jako rewitalizacja niezbędne jest współgranie koncepcji konserwatorskiej (architektonicznej, planistycznej, krajobrazowej), społecznej i ekonomicznej. Tak przeprowadzony proces rewitalizacji powinien dać efekt trwały – pełną samodzielność lub funkcjonowanie pozwalające utrzymywać obszar, zespół, obiekt w dobrym stanie przy stosunkowo niewielkim udziale środków zewnętrznych.

W kontekście niniejszej pracy pojęcie „rewitalizacja” ma obejmować ogół działań społecznych, przestrzennych i ekonomicznych prowadzonych przez organizację pozarządową, lub przy jej istotnym udziale, które realizowane są na obszarach wartościowych, co wynika z istnienia tam zabytkowych fortyfikacji, i mają na celu polepszenie stanu, podniesienie znaczenia zabytku fortecznego oraz ożywienie aktywności funkcjonalnej (turystycznej, gospodarczej bądź artystycznej) związanej z tym rodzajem wartości. Wydaje się, że takie kompleksowe podejście może być właściwym postępowaniem służącym współczesnemu użytkowaniu krajobrazu warownego przy poszanowaniu jego wartości, przynoszącym również pożytek społeczności, która w tym krajobrazie żyje i sąsiaduje z zabytkiem. Podejście takie bliższe jest postawie

⁵ 1. „*Rewitalizacja to połączenie działań technicznych – jak np. remonty – z programami ożywienia gospodarczego i działaniem na rzecz rozwiązania problemów społecznych, występujących na tych obszarach: bezrobocie, przestępczość, brak równowagi demograficznej.*” [K. Skalski]

2. „*Rewitalizacja odnosi się do kompleksowego procesu odnowy obszaru zurbanizowanego, którego przestrzeń, funkcje i substancja uległy procesowi strukturalnej degradacji, wywołującej stan kryzysowy, uniemożliwiający lub znacznie utrudniający prawidłowy rozwój ekonomiczny i społeczny tego obszaru jak i zrównoważony rozwój całego miasta.*” [Andreas Billert]

3. „*Rewitalizacja oznacza ponowne ożywienie procesów społeczno-gospodarczych na obszarze, w którym procesy te zamarły. Obszary wymagające rewitalizacji to nie obszary wybrane pod kątem wartości zabytkowej, ale obszary o szczególnej kumulacji problemów społeczno-gospodarczych (w tym także najczęściej – remontowo-architektonicznych)*” [Wojciech Kłosowski]

Powyższe definicje rewitalizacji opracowane przez polskich specjalistów z tej dziedziny przytacza Wojciech Kłosowski w dokumencie Wymogi wobec Lokalnych Programów Rewitalizacji pod kątem ich zgodności z wymogami ZPORR, str.2-3, dokument dostępny poprzez: http://zporr.dolnyślask.pl/zal/konkurs/wymogi_lpr.pdf, dostęp: lipiec 2009; Niestrudzonym propagatorem tej definicji rewitalizacji jest Stowarzyszenie Forum Rewitalizacji. W kontekście odnowy całych dzielnic miejskich szczegółowo wymiar społeczny i ekonomiczny rewitalizacji analizuje w swojej pracy M. A. Murzyn, *Kazimierz. Środkoeuropejskie doświadczenie rewitalizacji.*, MCK, Kraków, 2006

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

ochrony zabytku dla ludzi niż ochrony zabytku przed ludźmi. Przedmiotem analizy będzie również zasięg oddziaływania takiej operacji – zarówno w zakresie podejmowanych działań jak i odczuwalności ich skutków. Innymi słowy – czy skutki działań obejmują lokalną społeczność czy też większy obszar, region bądź kraj?

W kontekście badań przypadków zagranicznych konieczne jest przytoczenie określeń stosowanych w innych językach. W języku angielskim wiele działań określanych jest jako *conservation*⁶ (odpowiednik polskiej konserwacji substancji zabytkowej) oraz *restoration*⁷ (restauracja rozumiana jako przywrócenie i uczytelnienie formy oraz wiążących się z tym wartości niematerialnych). Dla określenia wielu rodzajów działań na obszarach przemysłowych i pomilitarnych używane jest też pojęcie *rehabilitation*⁸ (rozumiana także jako przywrócenie znaczenia) oraz *revitalisation* (rewitalizacja) a także *revival*⁹ (rozumiane jako odrodzenie się i ożywienie).

Problematyce i nazewnictwu różnorodnych działań konserwatorskich (konserwacja, renowacja, rewaloryzacja, adaptacja i inne) poświęcona jest bogata literatura przedmiotu prezentująca dorobek polskiej doktryny konserwatorskiej.¹⁰

Organizacja pozarządowa

Organizacje pozarządowe to formalne grupy (stowarzyszenia, fundacje i kluby) niezależne od administracji publicznej. Ich charakter często określa się wywodzącymi się z języka angielskiego nazwami, które oddają ich najważniejsze cechy. Pierwsza z nazw to NGO(s), czyli skrót od angielskojęzycznej nazwy Non Governmental Organisation(s), dotyczy niezależności od struktur rządowych. Określenie non-profit z kolei podkreśla brak nastawienia tych organizacji na zysk. Zbiorcze określenie trzeci sektor, stosowane dla ogółu organizacji pozarządowych, ma źródło w podziale aktywności społeczno-gospodarczej nowoczesnych państw demokratycznych na trzy sektory, gdzie pierwszy sektor to administracja publiczna (sektor państwowy), a drugi sektor to sfera biznesu i organizacji nastawionych na dochód (sektor prywatny).

Powszechne użycie nazewnictwa pochodzącego z języka angielskiego w odniesieniu do organizacji pozarządowych jest uzasadnione długimi i chlubnymi tradycjami organizacji tego typu w krajach anglosaskich, gdzie osiągają największą skuteczność działania. Modelowym przykładem dobrej współpracy struktur państwowych i obywatelskich jest działalność brytyjskiej

⁶ (*Of heritage*) konserwacja, ochrona [wszystkie tłumaczenia za *Wielkim Słownikiem PWN – OXFORD*, Wydawnictwa Naukowego PWN S.A. i Oxford University Press, Warszawa 2006]

⁷ (*Of building*) restauracja; (*of work of art*) renowacja; *restoration works*: prace restauratorskie

⁸ (*restoring*) (*of building*) remont; (*of area, environment*) rekultywacja, czasownik *to rehabilitate*: (*restore*) odn|owić, -awiać [*building*]; przywr|ócić, -acać do dawnego stanu [*area*]; uzdr|owić, -awiać [*environment*]

⁹ Ożywienie (*of sth* czegoś); (*of hope, interest*) rozbudzenie na nowo (*of sth* czegoś), odrodzenie się (*of sth* czegoś)

¹⁰ J. Zachwatowicz, *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1965, J. Bogdanowski, *Konserwacja i kształtowanie w architekturze krajobrazu*, Kraków 1972; E. Małachowicz, *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie*, Wrocław 1994; A. Kadłuczka, *Konserwacja zabytków i architektoniczne projektowanie konserwatorskie*, Kraków 1999,

organizacji The National Trust zajmującej się opieką nad zabytkami. Szerzej przykład ten będzie omówiony w dziale IV.3 oraz VI.5 i VII.4.1. (a i b)

Istotną cechą rozpoznawczą trzeciego sektora jest aktywność wolontariatu. Duże organizacje non-profit zatrudniają z reguły pracowników, ale członkowie organizacji pozarządowych zwykle za swoją pracę na rzecz innych nie pobierają wynagrodzeń. Wolontariat bywa traktowany wielorako – jako spełnienie misji społecznej, bezinteresowna pomoc innym, realizacja pasji czy okazja do zdobycia praktycznego doświadczenia. Od niedawna Polska należy do krajów, w których istnieją odpowiednie przepisy prawne regulujące kwestię wolontariatu i działalności na rzecz dobra publicznego (ustawa z dnia 23 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie). Kojarząca się z fasadową działalnością w czasach PRL nazwa „organizacje społeczne” w istocie określa jednak ich działalność na rzecz dobra ogółu.

Organizacje pozarządowe, które chcą działać w Polsce na większą skalę podlegają rejestracji w Krajowym Rejestrze Sądowym – szczegółowe wymogi, jakie muszą spełniać grupy, aby się zarejestrować w określa ustawa Prawo o stowarzyszeniach oraz Ustawa o fundacjach (por. rozdział IV.5). W niniejszej pracy opisywane są działania polskich organizacji pozarządowych spełniających te ustawowe wymagania oraz organizacji zagranicznych działających w oparciu o zapisy prawne obowiązujące w danym kraju.

Terminologia dotycząca szczegółów z zakresu historii i budowy fortyfikacji będzie wyjaśniana w przypisach w miarę potrzeb poszczególnych obiektów w studiach przypadków. Definicje oznaczone gwiazdką (*) zostają przytoczone za: J. Bogdanowski, Z. Holzer, M. Kornecki, A. Swaryczewski, *Mały słownik terminologiczny architektury obronnej w Polsce*, wydawnictwo PK, Kraków 1988

System fortyfikacyjny (obronny)*

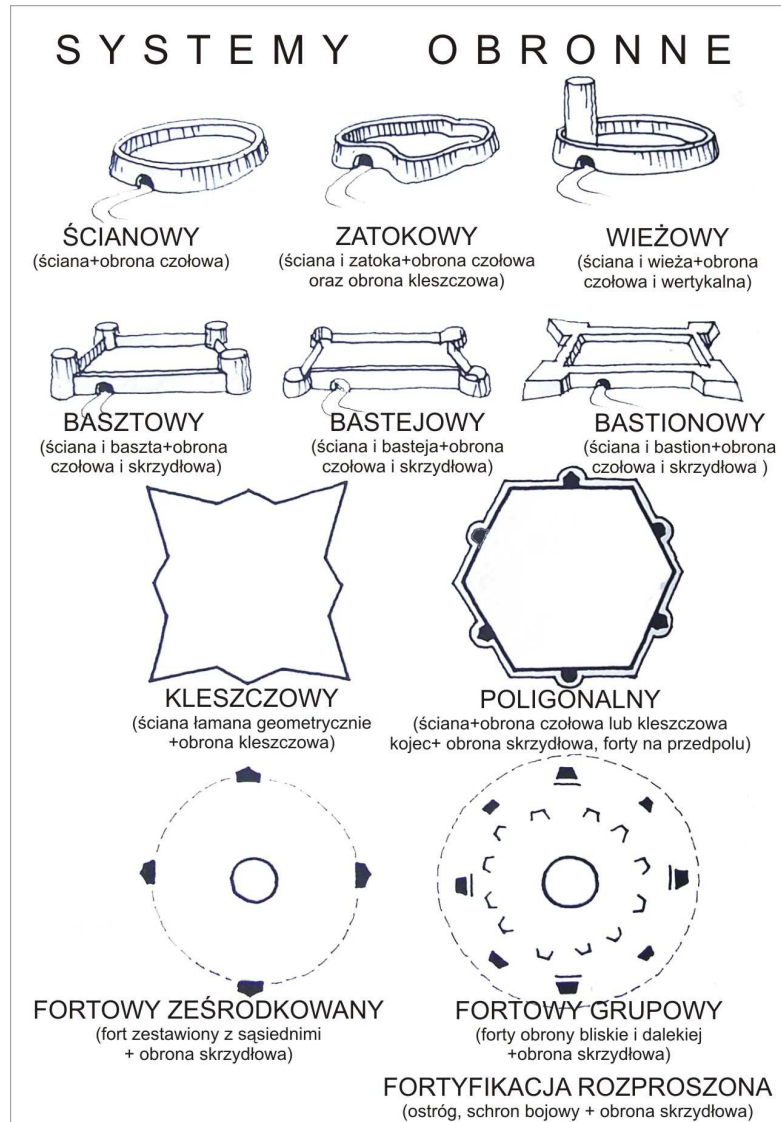
„System to zestaw elementów ułożonych według określonych zasad. W sztuce obronnej zatem odpowiednio wybrane elementy obronne (ściana, zatoka, wieża, baszta, basteja, bastion, kleszcze, kaponiera, fort, ostróg forteczny), zestawione według odpowiednio dobranych sposobów obrony (czołowego horyzontalnego i wertykalnego, , kleszczowego, skrzydłowego), dają systemy obronne”¹¹. Jest to zatem sposób kształtowania dzieła obronnego zgodnie z założeniami teoretycznymi, metodami i posiadanymi środkami. Nazwa systemu obronnego pochodzi zwykle od dominujących elementów obronnych lub sposobu ich zestawienia. Reprezentacją systemu obronnego są dzieła obronne.

Dzieło obronne

Dzieło obronne to najszersze określenie samodzielnej budowli obronnej (np. cytadela, fort) lub ich zespołu (np. twierdza pierścieniowa, obszar warowny czy rejon umocniony)

¹¹ J. Bogdanowski, *Architektura ...*, str.487

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Ilustracja 2. Schematyczne rysunkowe przedstawienie systemów obronnych, rys. Janusz Bogdanowski, podpisy: A. Staniewska, źródło: J. Bogdanowski, Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte. Wydawnictwo Naukowe PWN, Kraków – Warszawa 2002, str. 504

*System obronny
poligonalny

„Zasada kształtowania dzieła obronnego na podstawie narysu wieloboku, służącego jako stanowisko do prowadzenia ognia obrony dalekiej oraz przy zastosowaniu kaponier do obrony bliskiej, skrzydłowej. Praktycznie szersze zastosowanie znalazł w 1 poł. XIX w.”

*System obronny
fortowy ześrodkowany

„Zasada kształtowania dzieła lub obszaru warownego (w szczególności twierdzy) przy zastosowaniu fortów artyleryjskich wg prawideł obrony skrzydłowej.”

*System obronny fortowy grupowy

„Zasada kształtowania dzieła obronnego w szczególności twierdzy przy zastosowaniu fortów rozproszonych, obejmujących: forty główne (np. pancerne), forty pośrednie (np. forty piechoty) i baterie, wg prawideł sposobu obrony skrzydłowej. Zespoły tak ukształtowanych dzieł obronnych połączonych drogami fortecznymi mogły tworzyć grupy forteczne. System charakterystyczny dla schyłku w. XIX, reprezentowany w wielu szkołach i manierach fortyfikacyjnych.”

*System obronny fortyfikacji rozproszonej

„Zasada kształtowania obszaru warownego przy zastosowaniu ostrogów fortecnych, baterii, okopów, zasieków i przeszkód przeciwpancernych wg prawideł sposobu obrony skrzydłowej. Stosowany głównie w trzeciej ćwierci XIX w. przez wiele szkół i manier fortyfikacyjnych.”

III. METODA PRACY

Metoda pracy opiera się na analizie porównawczej przykładów dotyczących organizacji pozarządowych i rewitalizowanego przez nie dziedzictwa fortecznego, którą przeprowadzono w oparciu o materiały zebrane zgodnie z opisanymi poniżej metodami badawczymi z różnych dziedzin. Studia przypadków są opracowane w tabelach i podrozdziałach według tego samego schematu, aby umożliwić porównanie kilku wybranych, wiążących się z tematem pracy, aspektów. Wnioski z analizy przypadków stanowią podstawę do sformułowania syntezy doświadczeń i określenia warunków powodzenia procesów odnowy zabytkowych krajobrazów warownych.

III.1. Metody badań z zakresu architektury i techniki

Zestawienie i analizy danych historycznych (planów, opisów, ikonografii, kartografii) oraz współczesnych opracowań (inwentaryzacje stanu istniejącego: opisy, rysunki, fotografie, opracowania studialne).

III.2. Metody badań z zakresu zarządzania krajobrazem.

Aby wybrać odpowiednie studia przypadków dokonano analizy przedsięwzięć rewitalizacyjnych i statutów stowarzyszeń. Dla określenia i oceny efektywności ekonomicznej i społecznej zmian wynikających z rewitalizacji porównano metody i efekty działania (udostępnione bezpośrednio przez same organizacje pozarządowe, opublikowane w literaturze, prasie i Internecie). W badaniach profilu organizacji pozarządowej posłużono się następującymi metodami: ankieta, wywiad indywidualny¹², obserwacja nieuczestnicząca oraz uczestnicząca.

Na potrzeby określenia silnych i słabych stron oraz zagrożeń i szans dla działań rewitalizacyjnych w krajobrazie warownym została sporządzona analiza SWOT dla wyodrębnionych na podstawie analizy przypadków poszczególnych modeli krajobrazów. W propozycji podejmowanych działań i modelu współpracy skorzystano z zasad planowania strategicznego oraz Modelu Wyprzedzającej Interwencji (rozdział VIII.5).

III.3. Metody badań z zakresu projektowania – twórczości

Obserwacja rezultatów przestrzennych działań projektowych. Powstanie struktury lub zmiany w istniejącej tkance obiektów poddawanych rewitalizacji i jej funkcjonowanie w praktyce

¹² Autorka dziękuje za udzielenie informacji następującym osobom: Waldemarowi Brzoskwini (prezesowi OK TPF), Piotrowi Bujasowi (architektowi z biura rapp+rapp z Rotterdamu, członkowi OK TPF), Krzysztofowi Hermanowi (dzierżawcy Fortu II w Nysie, członkowi TPF Twierdza Nysa) Maciejowi Małachowiczowi (architektowi z Pracowni Małachowicz, członkowi TPF), Zofii Mavar (z Ministerstwa Kultury Republiki Chorwacji), Piotrowi Leonowiczowi (architektowi z Leonowicz Architekci i członkowi OK TPF), Dariuszowi Pstusiowi (niegdyś Małopolskie Towarzystwo Miłośników Fortyfikacji Rawelin), Jerzemu Sadowskiemu (wydawnictwo INFORT, niegdyś Pro Fortalium, aktualnie Stowarzyszenie na Rzecz Zabytków Fortyfikacji Fortiso), Jadwidze Środulskiej-Wielgus (IAK PK oraz OK TPF), Krzysztofowi Wielgusowi (IAK PK oraz OK TPF)

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

użytkowej. Przegląd relacji między substancją zabytkową a elementami nowymi. Określenie i ocena zmian w obiektach i założeniach, które zostały poddane rewitalizacji, z punktu widzenia: estetycznego, konserwatorskiego, funkcjonalnego, konstrukcyjnego.

IV. STAN BADAŃ

Rola organizacji pozarządowych w odnowie krajobrazu warownego nie była dotąd przedmiotem dogłębnych analiz o charakterze naukowym, a badania dotyczące ściśle pojmowanego zakresu tej pracy nie były dotąd prowadzone na szerszą skalę. W Polsce pionierskim przedsięwzięciem była Pierwsza Krajowa Konferencja Samorządów Lokalnych i Organizacji Pozarządowych zorganizowana w 1999 roku z inspiracji Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji we współpracy z Urzędem Generalnego Konserwatora Zabytków¹³, która niestety nie znalazła kontynuacji, mimo, że była poświęcona współpracy samorządów lokalnych, służb ochrony zabytków, środowisk naukowych i organizacji pozarządowych. Mimo, iż w krajach demokracji zachodnioeuropejskich organizacje pozarządowe z powodzeniem biorą aktywny udział w rewitalizacji krajobrazu warownego, to literatura tego przedmiotu, zarówno zagraniczna jak i polska, sprowadza się do wzmianek na ten temat w pracach poświęconych zagadnieniom pokrewnym. Dlatego, ze względu na to, że zakres znajduje się na styku dyscyplin, rozdział określający stan badań został podzielony na odpowiadające tym dziedzinom działy. Problematyka odnowy zabytków, badania społeczeństwa obywatelskiego w aspekcie działalności organizacji pozarządowych, zarządzanie oraz prawo w ochronie zabytków są uznanymi dyscyplinami naukowymi i w każdym z tych działów literatura jest bardzo bogata. Ograniczając zasięg terytorialny badań do przykładów z kontynentu europejskiego, analizowanych na użytek polski, autorka korzystała głównie literatury z krajów Europy Zachodniej i polskiej literatury przedmiotu. Aby uchwycić sedno problemu konieczny był wybór najważniejszych pozycji z punktu widzenia potrzeb tej pracy. W toku badań do niniejszej dysertacji autorka posługiwała się literaturą w języku polskim, angielskim, niemieckim, francuskim, niderlandzkim i włoskim.

Pierwszy dział to historia fortyfikacji. Jest to ogromna wiedza, z której wybrano tylko te fragmenty, które mają ścisły związek z tematem. Jest to literatura, konieczna dla zrozumienia specyfiki opisywanych obiektów będących podmiotem działań konserwatorskich i rewitalizacyjnych.

Drugi dział to ochrona i konserwacja zabytków fortecznych (IV.2). Podzielono go na dwa podtematy opisujące zagadnienia renowacji samej substancji zabytkowych fortyfikacji oraz ochrony systemów i wielkoobszarowych zespołów fortyfikacyjnych. Podział ten obrazuje ewolucję idei ochrony obszarowej, czyli przejście od etapu ochrony obiektowej do ochrony całościowej krajobrazu warownego.

Badania na temat organizacji pozarządowych (IV.3) zarządzających zabytkami fortyfikacji to dział o wąskiej specjalizacji. Źródeł jest bardzo niewiele i wciąż brak wiarygodnych baz danych statystycznych. Dlatego na końcu pracy zamieszczono odpowiedni aneks zawierający spis takich organizacji, sporządzony przez autorkę w toku pracy nad dysertacją (Aneks A).

---

¹³ Podsumowaniem konferencji była publikacja: *Lokalne programy ochrony i zagospodarowanie zabytkowych zespołów obronnych*, FORTYFIKACJA T. VIII, pod red. Piotra Molskiego, Warszawa 1999, do dziś temat ten podejmują referaty na konferencjach naukowych wygłaszane przez przedstawicieli stowarzyszeń prowadzących działania rewitalizacyjne w fortyfikacjach.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Kolejny dział to zarządzanie zabytkami i procesami rewitalizacyjnym (IV.4), ze wskazaniem najważniejszej literatury z dziedziny.

Na koniec (IV.5) opisano przepisy prawne mające związek z omawianym procesem odnowy krajobrazów fortyfikacyjnych, jego uczestnikami i ich rolę w kształtowaniu przestrzeni w otoczeniu zabytkowych fortyfikacji. Lista tych aktów prawnych stanowi zawartość umieszczonego na końcu pracy Aneksu B.

IV.1. Historia fortyfikacji.

Literatura dotycząca dawnych fortyfikacji ma swoją wieloletnią tradycję sięgającą czasów renesansu – najstarsze dzieła powstawały w języku niemieckim, włoskim i francuskim. Publikacje współczesne ukazują się w wielu krajach i wielu językach. Ten obszerny dział wiedzy można systematyzować wedle różnorodnych kryteriów – w tej pracy, jako najlepiej oddającą stan rzeczy, przyjęto klasyfikację opartą na porządku proponowanym przez J. Bogdanowskiego¹⁴. Wyróżniono, więc następujące grupy:

- literaturę o charakterze instruktażowym i podręcznikowym;
- literaturę o charakterze historycznym;
- literaturę o charakterze encyklopedycznym i słownikowym;
- literaturę monograficzną.

Pierwsze publikacje drukowane o architekturze militarnej pojawiają się w epoce, gdy w Europie budowano fortyfikacje nowożytne i należą do grupy materiałów instruktażowych. Ze względu na osobę autora słynne są traktaty teoretyczne o charakterze podręczników Albrechta Dürera¹⁵ przedstawiające głównie renesansowe fortyfikacje bastionowe w postaci projektów ufortyfikowanych miast idealnych. W kolejnych wiekach ów nurt podręcznikowy pozostał już stale obecny – także w piśmiennictwie polskim¹⁶. Ten typ literatury wynikający z ciągłej ewolucji w zakresie rozwoju środków walki i sposobów obrony jest teraz dla nas cennym źródłem informacji na temat genezy rozwiązań technicznych stosowanych w zachowanych dziełach fortyfikacji. Dziś dzieła te dostępne są głównie w postaci faksymile wydań oryginalnych bądź omówień. Charakterystycznym rysem owych podręczników jest zwykle ścisłe powiązanie doktryny i nazwy szkoły fortyfikacyjnej z osobą jej twórcy, językiem, w jakim pisał i lokalizacją opisywanych (a także wznoszonych) przez niego dzieł¹⁷. Naturalnie w podręcznikach fortyfikacji

¹⁴ We wstępie do J. Bogdanowski, *Architektura...*, *op. cit.*, str. 16-18,

¹⁵ A. Dürer: *Befestigungslehre*, faksymile wydania oryginalnego, Norymberga 1527, (Verlag Dr. Alfons Uhl) Nördlingen 1980 (pełny tytuł: *Etliche Unterricht zu Befestigung der Stadt, Schloss und Flecken*), T. Broniewski, *Albrecht Dürer. Niektóre pouczenia o umocnieniu miast, zamków i osiedli. Bastejowe fortyfikacje w Polsce*, Wrocław 1975

¹⁶ A. Freitag, *Architectura militaris nova et aucta*, Lejda 1631, A. dell'Aqua, *Praxis ręczna dzieła*, Wrocław 1969 (reprint), J. Naronowicz-Naroński, *Budownictwo wojenne*, Warszawa 1957 (reprint), K. Mieroszewski, *Architectura militaris*, rkpis, Biblioteka Jagiellońska, sygn. 466, następnie w okresie międzywojennym : K. Besiekierski, K. Kleczke, M. Rewieński, *Fortyfikacja polowa*, Warszawa 1929; K. Kleczke, M. Wyszzyński, *Fortyfikacja stała*, Warszawa 1937

¹⁷ Przykładem działalności Sebastiana le Prestre de Vaubana, twórcy szkoły francuskiej fortyfikacji, jego dzieła to : *Traktat o zdobywaniu i obronie twierdz (Traité de l'attaque et de la*

poruszano także zagadnienia taktyczne¹⁸, jak kształtowanie doktryny obronnej z uwzględnieniem przebiegu linii obrony. Wiadomości te dają pogląd na temat szerokiego kontekstu geograficznego i zasięgu systemów obronnych, a także na uwarunkowania polityczne oraz historyczne, w jakich przychodziło działać inżynierom i architektom wojskowym¹⁹. To z kolei pozwala współczesnym na studiowanie aspektów krajobrazowych tego zagadnienia, nawet odniesienia do skali regionalnej bądź nawet całego kontynentu europejskiego.

Niezastąpionym źródłem informacji zarówno o teorii jak i historii fortyfikacji są źródła kartograficzne i ikonograficzne, czyli wszelkie plany oraz rysunki zbierane i przechowywane najpierw w archiwach wojskowych, a obecnie w specjalnych oddziałach archiwów państwowych (Kriegsarchiv w Wiedniu - oddział Österreichische Staatsarchiv; Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, Le Musée des Plans-Reliefs Hotel National des Invalides w Paryżu, National Army Museum w Londynie, Royal Engineers Museum czy archiwa w Moskwie i Petersburgu).

Wraz z przemianami i dezaktualizacją sposobów obrony, a co za tym idzie utratą wartości użytkowej przez poszczególne typy budowli obronnych, obiekty *architecturae militaris* nabierały stopniowo wartości historycznej i sentymentalnej. Jako takie stały się przedmiotem literatury o zdecydowanie historycznym charakterze. Powstawała ona jako rezultat fascynacji romantyczną dramatycznością formy i tajemniczością tych, opuszczonych przez wojska, obiektów. Jako pierwsze zostały odkryte i uznane za zabytek antyczne ruiny oraz średniowieczne zamki²⁰ – ten ostatni kierunek badań dał początek popularnej dziedzinie badań zwanej kastellologią²¹. Z końcem XIX wieku fortyfikacja zaczęła być obiektem badań historyków i doczekała się swoich pierwszych opracowań naukowych o charakterze historyczno-wojskowym²². Kolejnymi kierunkami badań nurtu historycznego są publikacje związane z architekturą²³ obiektów obronnych i archeologią militarną.

Poszczególne epoki w rozwoju fortyfikacji, a także obiekty znajdujące się w określonych krajach i regionach, jak również pojedyncze konkretne obiekty są przedmiotem opracowań monograficznych²⁴ współczesnych badaczy. W piśmiennictwie tego rodzaju więcej jest prac poświęconych wybranym specyficznym zagadnieniom niż prac o charakterze przekrojowym. Pierwsze z nich cechuje wielka drobiazgowość i niewiele szerszych odniesień. Drugie z racji

défense des places), *Traktat o fortyfikowaniu pola przez budowę obozów umocnionych (Traité de la fortification de campagne ou des camps retranchés)*, *Traktat o minach (Traité des mines)*

¹⁸ M.R. von Brunner, *Leitfaden für den Unterricht in der beständigen Befestigung*, Wien 1887

¹⁹ Szczególnym komentarzem dotyczącym XIX-wiecznych fortyfikacji austriacko-węgierskich jest publikacja E. Steinitz, T. Brosch, *Die Reichsbefestigung Österreich-Ungarns zur Zeit Conrads von Hötendorf*, Wiedeń 1937

²⁰ A. von Cohausen, *Die Befestigungsweisen der Vorzeit und des Mittelalters*, Wiesbaden 1898

²¹ O. Piper, *Burgenkunde*, München 1912 (reprint – Augsburg 1994)

²² M. Jähns., *Geschichte der Kriegswissenschaften*, München 1891

²³ K. Mallory, O. Arvid. *The Architecture of War, (Architecture of Aggression)*, Architectural Press, 1973.

²⁴ Przykładowo polskie *Atlasy Twierdzy Kraków*; niemieckie historyczne cytadele – H.R.

Neumann, *Erhalt und Nutzung historische Zitadellen*, 2002; – J. Kinross, *The Palmerston Forts of the South West. Why were they built?* 2000, czy francuskie fortyfikacje z czasów II wojny światowej – R. Bruge *Fait Sauter la Ligne Maginot*, Paris 1973

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

rozległości tematu, wiele zagadnień traktują pobieżnie. Są to głównie wydawnictwa obcojęzyczne²⁵. W Polsce publikacją podstawową, będącą pełną syntezą dziejów fortyfikacji na ziemiach polskich, jest dzieło profesora Janusza Bogdanowskiego *Architektura obronna w krajobrazie Polski*²⁶, które obejmuje także zarys budowy systemów obronnych oraz słownik terminologiczny.

Osobnym działem są samodzielne ujęcia słownikowe podyktowane potrzebą wyjaśnienia specjalistycznej terminologii. Wprawdzie i dawne traktaty podejmowały to zagadnienie²⁷, jednak na gruncie polskim pierwsze pozycje poświęcone temu tematowi pojawiły się dopiero w XX wieku²⁸. *Mały słownik terminologiczny architektury obronnej w Polsce*²⁹ wydany po raz pierwszy w 1974 roku pozostaje nadal jak dotąd opracowaniem pionierskim i podstawowym, oferując również suplement w pięciu językach obcych. W literaturze zagranicznej niewiele jest opracowań analogicznych³⁰, chociaż w wielu pracach znajdują się krótkie aneksy tłumaczące podstawowe pojęcia.

IV.2. Ochrona zabytków fortyfikacji

W przeciwieństwie do średniowiecznych zamków, fortyfikacje nowsze, czyli wznoszone od XVIII wieku po II wojnę światową (połowę wieku XX) długo nie były uznawane za zabytki. W Polsce badania nad nimi rozpoczęła w latach międzywojennych Sekcja Obwałowań Stałych w Zakładzie Architektury Polskiej kierowana przez profesora Oskara Sosnowskiego. Podjęte przed wojną prace kontynuowali później w różnych ośrodkach Jan Zachwatowicz, Stanisław Herbst i Andrzej Gruszecki (wszyscy trzej w Warszawie), Janusz Bogdanowski (w Krakowie) czy Edmund Małachowicz (we Wrocławiu) oraz Jerzy Stankiewicz (w Gdańsku)³¹, a także Ryszard Henryk Bochenek na Wojskowej Akademii Technicznej³². Polska tradycja badań historii i wartości fortyfikacji nowożytnych ma więc długą tradycję. I nieustannie jest to tradycja ochrony

²⁵ S. Toy, *A History of Fortifications from 3000 BC to AD 1700*, Melbourne 1953;

I. v. Hogg, *Fortresses*, London 1976;

I. v. Hogg, *Storia della Fortificazioni*, Novara 1982;

H. R. Neumann, *Festungsbaukunst und Festungsbautechnik*, Koblenz 1988

J. E. Kaufmann, R. M. Jurga, *Fortress Europe: European Fortifications of World War II*, New

York 2002; G. Williams, *Stronghold Britain: Four Thousand Years of British Fortification*, Alan Sutton Publishing, 1999

²⁶ J. Bogdanowski, *Architektura...*, op. cit.

²⁷ Także E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française*, Paris 1869

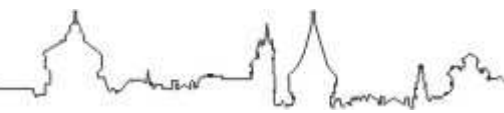
²⁸ O. Laskowski, *Encyklopedia wojskowa*, Warszawa 1932, *Mała Encyklopedia wojskowa*, Warszawa 1968

²⁹ J. Bogdanowski, Z. Holcer, M. Kornecki, A. Swaryczewski, *Mały słownik...*, op. cit.

³⁰ R. Rieth (Ed.) R. Huber, H. Pflüger, Ph. Truttmann, Q. Huges, *Glossarium Artis: Band 7: Festungen Forteresses / Fortifications. Der Wehrbau nach Einführung der Feuerwaffen. Systematisches Fachwörterbuch. L'Architecture militaire après l'Introduction des Armes à Feu. Dictionnaire spécialisé et systématique / Military Architecture after the Introduction of Firearms. Specialized and systematic dictionary*, K. G. Saur, München 1990, 2 wyd. 2006

³¹ Wyczerpująco o tych pionierskich badaniach pisze P. Molski, *Ochrona i zagospodarowanie...*, op. cit., str. 10 – 15

³² R. H. Bochenek, *Tysiąc słów o inżynierii i fortyfikacjach*, Warszawa 1989, R. H. Bochenek, *Twierdza Modlin*, Warszawa 2003

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

zintegrowanej – czyli uznającej krajobraz warowny za integralną całość (J. Bogdanowski³³) wraz z uznaniem zakodowanych w nim wartości niematerialnych, zwanych też upamiętniającymi (A. Tomaszewski³⁴) i konieczności wprowadzenia do niego współczesnego użytkowania (M. Ptaśnik³⁵). Do kolejnego pokolenia badaczy fortyfikacji kontynuujących dzieło poprzedników można zaliczyć Krzysztofa Biskupa³⁶, Józefa Budziło³⁷, Piotra Molskiego³⁸, Jadwigę Środulską-Wielgus³⁹ i Krzysztofa Wielgusa⁴⁰ oraz Macieja Małachowicza⁴¹. Do największych osiągnięć w dziedzinie rozpoznania zasobu ochrony historycznych fortyfikacji nowszej w Polsce należą wyniki zadania badawczego „Kartograficznego udokumentowania zasobów budownictwa obronnego w Polsce od połowy XVIII w. do 1945 roku⁴²” oraz Krajowego Programu Ministerstwa Kultury i Sztuki zatytułowanego „Ochrona i Konserwacja Architektury Obronnej⁴³”.

³³ J. Bogdanowski, *Konserwacja i kształtowanie w architekturze krajobrazu*, Kraków 1972

³⁴ A. Tomaszewski, *Wartości niematerialne architektury*, w: *Spotkania z zabytkami*, nr 5 (183) XXVI, Warszawa 2002, str. 6 – 8

³⁵ M. Ptaśnik, *Potrzeby i możliwości w dziedzinie ochrony nowożytnych fortyfikacji w Polsce*, [w:] *Studia i materiały do Historii Wojskowości*, t. XII, cz.1, Warszawa 1966, str. 19 – 21

³⁶ Znanca i badacz fortyfikacji Grudziądz, Torunia i Gdańska:

K. Biskup, *Fortyfikacje nowożytne Polski północnej i zachodniej w praktyce konserwatorskiej lat 1945-1989*, [w:] *Ochrona i konserwacja dóbr kultury w Polsce 1944-1989*, Warszawa 1996, s. 255-261; K. Biskup, *Fortyfikacje pruskie i niemieckie na ziemiach Polski; rys historyczny, stan badań i problemy konserwatorskie*, [w:] *Fortyfikacja*, T. V:1998, s. 215-217,

K. Biskup, *Nowożytne fortyfikacje Gdańska*, [w:] *Zespół forteczny Gdańsk-Wisłoujście. Problemy ochrony zespołów pofortecznych*, Warszawa 1998, str. 13-18

³⁷ J. Budziło, *Miejskie systemy zielone na kanwie nowożytnych twierdz i ich układów komunikacyjnych* (na przykładzie Krakowa), praca doktorska wykonana pod kierunkiem prof. J. Bogdanowskiego na WA PK, Kraków 1976

³⁸ P. Molski, *Ochrona i zagospodarowanie wybranych zespołów fortyfikacji nowszej w Polsce*, Warszawa 2007;

P. Molski, *Zabytkowe fortyfikacje. Ochrona a turystyka* [w:] *Eksploracja przestrzeni historycznej*, red. M. K. Leniartek, Wrocław, 2008, str.101-113

³⁹ J. Środulska-Wielgus, *Rola i znaczenie maskowań fortyfikacyjnych w kształtowaniu krajobrazu parkowego, na przykładzie Krakowa*, praca doktorska wykonana pod kierunkiem prof. Marii Łuczyńskiej-Bruzda, WA PK, Kraków 2000;

J. Środulska-Wielgus, *Zieleń Twierdzy Kraków, Atlas Twierdzy Kraków*, Seria II, Tom 4, Kraków 2005

⁴⁰ K. Wielgus (red.), *Atlas Twierdzy Kraków : Rakowice Lotnisko Twierdzy*, T. 5. Kraków 1996; K. Wielgus, *Rewaloryzacja Bastionu III "Kleparz" Twierdzy Kraków. Przykład rewaloryzacji zieleni fortecznej w krajobrazie miejskim* [w:] *Zamki, miasta warowne, ogrody : relacje historycznych założeń fortyfikacyjnych oraz terenów zielonych w miastach zabytkowych : materiały z konferencji naukowej*, Kraków, 14 grudnia 2001, pod red. J. Bogdanowskiego i M. Holewińskiego, Kraków 2002, str. 209-216;

K. Wielgus (red.), *Atlas Twierdzy Kraków Fort 52 "Borek"*, Kraków 2004;

K. Wielgus, *Krajobraz przemysłowy czy inżynierski - wartość czy rezerwa terenowa?* [w:] *Ochrona i użytkowanie krajobrazu kulturowego oraz jego promocja w środowisku społecznym*, pod red. Jana Rylkego i in., Warszawa 2007, str. 104-106

⁴¹ M. Małachowicz, *Wpływ badań na działania konserwatorskie i poza konserwatorskie architektury obronnej*, [w:] *Ochrona zabytków architektury obronnej*, Działdowo 18-20. 10. 2007, (red. M.L. Lewicka), *Teoria a praktyka*, Lublin Warszawa 2008, str. 84-90

⁴² Projekt badawczy Komitetu Badań Naukowych, praca zespołowa pod kierunkiem A. Gruszeckiego, mpis w zbiorach Zakładu Konserwacji Zabytków WAPW, Warszawa 1997

⁴³ Realizację tego programu powierzono naukowcom, którzy są jednocześnie miłośnikami tej tematyki zrzeszonymi z Towarzystwie Przyjaciół Fortyfikacji. Rezultaty tego programu obejmowały liczne studia identyfikacyjno-inwentaryzacyjne i waloryzacyjne, programy ochrony i zagospodarowania dla zespołów niektórych twierdz oraz założenia do programów ochrony, liczne ekspertyzy oraz katalogi detalu architektonicznego dla fortyfikacji pruskiej i rosyjskiej.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Temat ochrony zabytków fortyfikacji podejmują liczne wydawnictwa naukowe i popularyzatorskie. Opracowania naukowe to przede wszystkim studia historyczne (do najważniejszych w literaturze polskiej należą prace J. Bogdanowskiego), monografie poszczególnych obiektów, czy wydawnictwa pokonferencyjne prezentujące wyniki badań (seria *Fortyfikacja europejskim dziedzictwem kultury*). Ogromne znaczenie mają także wykonywane przez fachowców ekspertyzy i plany ochrony. Jako źródło informacji służą też wnioski z badań architektonicznych, krajobrazowych i historycznych przygotowywane jako podstawa do uznania obiektu za zabytkowy. Popularyzacji tematyki służą publikacje archiwalnych materiałów źródłowych (Atlas Twierdzy Kraków, zarówno jako publikacja archiwaliów, jak i zeszyty tematyczne⁴⁴), przewodniki⁴⁵, albumy i czasopisma (*InFORT – Biuletyn Miłośników Fortyfikacji*, kwartalnik *Forteca*)

Działania dotyczące konserwacji substancji zabytkowych fortyfikacji

Konserwacja kubaturowych dzieł obronnych jest tematem prac konserwatorów zabytków architektury. Jest to temat szczegółowo opracowywany w krajach, gdzie tego typu działania prowadzi się na szerszą skalę w ramach zarówno państwowych służb ochrony zabytków jak i organizacji pozarządowych i eksperckich (Niemcy⁴⁶, czy Holandia). Główne tematy dotyczące obiektów kubaturowych (lub ich zespołów) to: wzmocnienia istniejących konstrukcji oraz konserwacja elementów murowanych (kamiennych, ceglanych, betonowych, żelbetowych), ziemnych (fosy, wały, przeciwstoki), i przekryć dachowych. Osobnym problemem konserwatorskim są zagadnienia instalacji – wentylacji, odwodnień a także współczesnych mediów w zabytkowej substancji. Na gruncie polskim praktycznym technicznym przewodnikiem poruszającym tą problematykę jest poradnikowa publikacja Piotra Kozarskiego i Piotra Molskiego *Zagospodarowanie i konserwacja zabytkowych budowli*.⁴⁷

Działania dotyczące ochrony systemów i wielkoobszarowych zespołów fortyfikacyjnych

W większości prac z dziedziny ochrony fortyfikacji, oprócz problematyki dzieł stałych – czy w pojęciu architektonicznym budynków – uwzględniane są także szersze ujęcia dotyczące systemu obronnego i otaczającego go krajobrazu⁴⁸. W pracach tych z reguły podkreślana jest wartość systemu jako całości i jako swoistego klucza do odczytania niezwyklej historii tych miejsc zapisanej w przestrzeni. Ochrona wartości systemu to jednak problem znacznie trudniejszy niż

(za Piotrem Molskim)

⁴⁴ Przykładowo: J. Janczykowski, *Z problematyki adaptacji fortów Twierdzy Kraków*, Kraków 2004

⁴⁵ H. Łukasik, A. Turowicz, *Twierdza Kraków znana i nieznana*, części I- III, Kraków–Międzyzdroje, 2001 – 2003

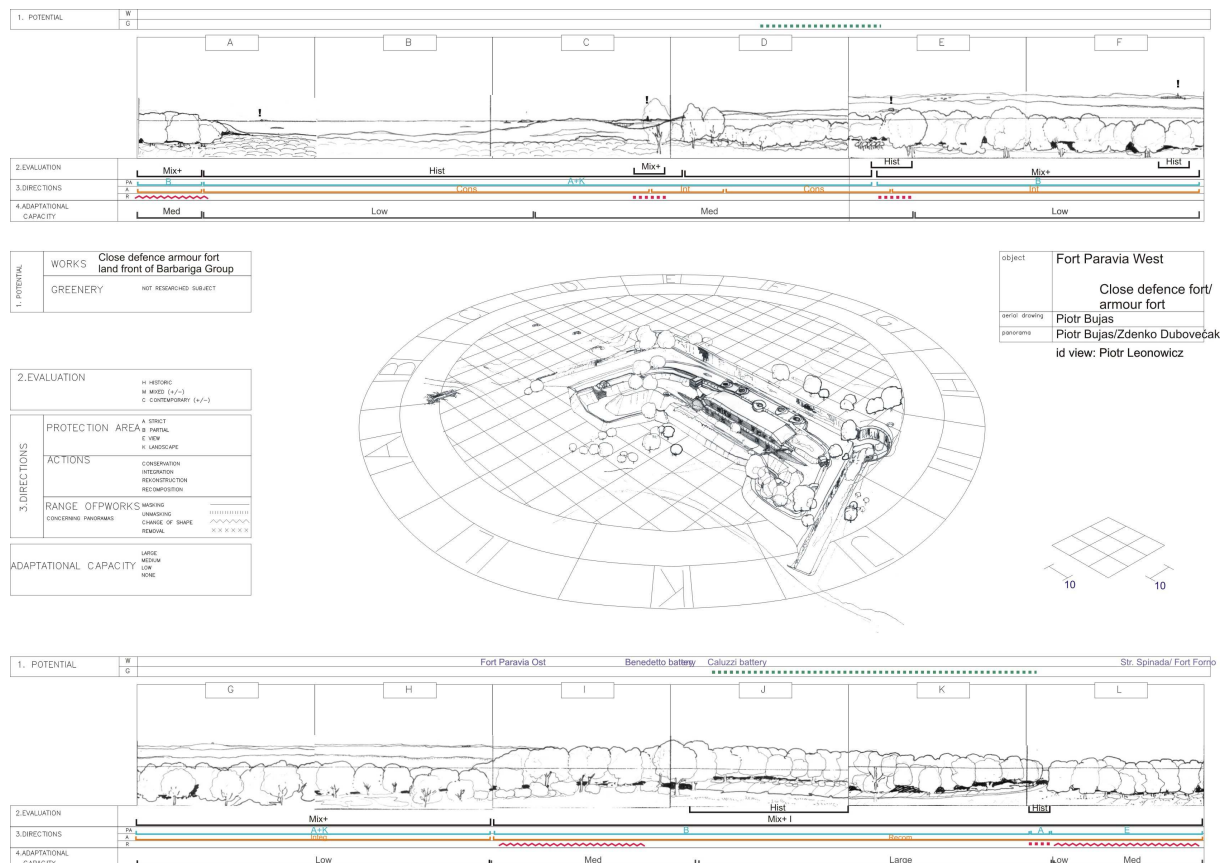
⁴⁶ *Erhalt und Nutzung historischer Zitadellen. Ergebnisse einer internationalen Fachtagung von 06. - 09. Juni 2001, Berlin*, red. H-R. Neumann, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2002

⁴⁷ P. Kozarski, P. Molski, *Zagospodarowanie i konserwacja zabytkowych budowli – poradnik dla samorządów terytorialnych, właścicieli i użytkowników zabytków obronnych (Fortyfikacja, tom XIV)*, Warszawa 2001

⁴⁸ J. Bogdanowski, *Architektura...*, rozdział VI. *Warownie w polskim krajobrazie*, str. 193-212

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

konserwacja obiektu ze względu na rozległość przestrzenną i konieczność harmonijnego połączenia elementów dawnych ze współczesną postacią i funkcją rozległego krajobrazu. Specyficzną metodą analizy stanu i wartości dzieł obronnych w ujęciu krajobrazowym i planistycznym jest *Metoda zintegrowanego zapisu krajobrazu warownego*⁴⁹ opracowana na przykładzie systemu poligonalnej fortyfikacji austriackiej. Metoda ta przenosi analizę zespołu dzieł fortecznych z poziomu architektoniczno-konserwatorskiego do skali geograficznej i łączy analizę historycznego funkcjonowania bojowego ze współczesną analizą wartości widokowych, studium ekspozycji czynnej i biernej oraz badaniem wzajemnych powiązań między obiektami.

Ilustracja 3. Karta zintegrowanego zapisu krajobrazu warownego dla dzieła Paravia-West w grupie warownej Barbariga w Chorwacji, autorzy: P. Bujas, Z. Dubovečak, P. Leonowicz 2004.

Na te ostatnie aspekty zwracają również uwagę prace ujmowane w kontekście planistycznym i strategiczno-rozwojowym⁵⁰. W pracach tych kładziony jest nacisk na harmonijne połączenie zintegrowanej ochrony obszarowej (niegdyś umożliwiały to strefy krajobrazu chronionego, obecnie parki kulturowe) z sieciowym sposobem współczesnego użytkowania

⁴⁹ Krzysztof Wielgus, współpraca Zbigniew Śnieżek, *Metoda zintegrowanego zapisu stanu, wartości i wytycznych dotyczących krajobrazu warownego Twierdzy Przemyśl*, zastosowana w ramach krajowego programu Ochrona i konserwacja architektury obronnej, *Fortyfikacja - Europejskim Dziedzictwem Kulturowym Tom X, Fortyfikacja Austriacka - Twierdza Przemyśl*, Warszawa - Kraków 1999

⁵⁰ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Rozdział I, art. 16 oraz zapisy *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania Miasta Krakowa* ustalające utworzenie fortecznych parków kulturowych w celu zintegrowanej ochrony obszarów krajobrazu warownego są znacznie trudniejsze w realizacji – widać to wyraźnie w na etapie formułowania zapisów planów miejscowych.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

(szlaki tematyczne). Ochrona obszarowa wynikająca z intencji zachowania specyficznych (sygnalnych) cech krajobrazu warownego w Polsce jest możliwa między innymi poprzez tworzenie parków kulturowych⁵¹. W praktyce poszanowanie wartości zabytkowych krajobrazu warownego gwarantować mają zapisy planów miejscowych. Sieciowe czy liniowe schematy funkcjonowania fortyfikacji w krajobrazie są związane z ich wykorzystaniem turystycznym w nurcie znakowania popularnych obecnie szlaków tematycznych⁵². Obok szlaków ukazujących drogi handlowe (szlaki hanzeatycki, bursztynowy, jedwabny) czy drogi pielgrzymów do świętych miejsc, powstają również szlaki bazujące na dawnych fortyfikacjach – od średniowiecznych zamków, przez bastionowe cytadele, austriackie twierdze pierścieniowe, po żelbetowe umocnienia linii Maginota. Szlaki tematyczne odpowiadają na potrzeby turystyki wyspecjalizowanej, aktywnej i dostosowanej do zainteresowań odbiorców⁵³. Ukazują różnorodność bogactwa kulturowego Europy, kładąc nacisk na aspekt przekraczania granic państw i ponadlokalną, europejską problematykę. Tak też jest w przypadku fortyfikacji, które są żywym świadectwem historii kontynentu ukazując historyczne przemiany terytorialne i zmiany przebiegu granic państw.

Dzięki licznym opracowaniom eksperckim przedmiotem działań ochronnych o charakterze obszarowym, bądź sieciowych działań aktywizacyjnych, mogą być obszary względnie dobrze zachowanych twierdz pierścieniowych austro-węgierskich takich jak Twierdza Kraków⁵⁴, Przemyśl⁵⁵, czy nadadriatycka Pula⁵⁶. Także w przypadku fortyfikacji nowszych skupionych

⁵¹ *Forteczne parki kulturowe szansą na ochronę zabytków architektury obronnej*, materiały z konferencji naukowej (Świnoujście, 8-10. X. 2004) z cyklu *Fortyfikacja Europejskim Dziedzictwem Kultury*, TOM XIV, Warszawa 2004

⁵² Instytucją, która szczególnie aktywnie promuje tą tematykę jest The European Institute of Cultural Routes /L'Institut Européen des Itinéraires Culturels/. Jest to instytucja pozarządowa z siedzibą w Luksemburgu, która powstała w 1997 roku z inicjatywy Rady Europy. Opiekuje się szlakami już wytyczonymi i prowadzi kolejnych zgodnie z priorytetami wyznaczonymi przez Radę Europy. Priorytety te obejmują przede wszystkim taką ekspozycję europejskiego bogactwa kulturowego, by wskazywać wspólne korzenie kontynentu i jednocześnie służyć lepszemu zrozumieniu, poszanowaniu odmiennych tradycji i szczeniu postaw tolerancji w zjednoczonej Europie.

⁵³ J. Środulska-Wielgus, *Szlaki turystyki kulturowej jako sposoby ochrony i udostępniania krajobrazu*. [w:] *Nauka Przyroda Technologie*, Poznań 2009, Vol. 3, issue1, #52 http://www.npt.up-poznan.net/pub/art_3_52.pdf, dostęp: 10.08.2009

⁵⁴ *Program planu ochrony zespołu historyczno-krajobrazowego Twierdzy Kraków*, opracowanie na zlecenie Wydziału Ochrony Zabytków Urzędu Miasta Krakowa, autorzy: Kierownictwo naukowe: Z. Myczkowski, kierownictwo prac: K. Wielgus, zespół: J. Środulska-Wielgus, A. Skrzyńska, A. Kubska, A. Bąk, M. J. Mikulski, W. Brzoskwina (TPF Kraków), P. Leonowicz, E. Pasula, T. Górski, Ł. Kielar, W. Rymsza-Mazur, K. Chajdys, współpraca: D. Pstuś [mpis IAK PK]. Opracowanie opisane w artykule: A. Skrzyńska, K. Wielgus, W. Brzoskwina, *Program planu ochrony zespołu historyczno-krajobrazowego Twierdzy Kraków*. [w:] *Nauka Przyroda Technologie*, Poznań 2009, Vol. 3, issue1, #48., http://www.npt.up-poznan.net/pub/art_3_48.pdf, dostęp: 10.08.2009

⁵⁵ *Program planu ochrony zespołu parków kulturowych Twierdzy Przemyśl*, który wykonano na Politechnice Krakowskiej na zlecenie Związku Gmin Fortecznych Twierdzy Przemyśl w roku 2007. Kierownictwo naukowe: Z. Myczkowski, kierownictwo i koordynacja prac: K. Wielgus, autorzy: K. Chajdys, T. Idzikowski, M. J. Mikulski, W. Rymsza-Mazur, J. Środulska-Wielgus, M. Tatar, T. Tokarczuk, K. Wielgus.[mpis IAK PK]

⁵⁶ A. Kubska, A. Skrzyńska, W. Brzoskwina, *Military roads of fortress Pula (Vojni putovi tvrđave Pula)* [w:] *MALI BRIJUN 2003. i 2004: Medunarodne Ljetne Radionice Arhitekture =*

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

wzdłuż strategicznych linii obronnych w Europie, jak Nieuwe Hollandse Water-linie⁵⁷, Międzyrzecki Rejon Umocniony⁵⁸ czy Linia Maginota dostrzeżona zostaje potrzeba systemowej ochrony i aktywizacji turystycznej, gdyż z racji rozproszonej i liniowej struktury percepcja pojedynczych dzieł nie pozwala zrozumieć sensu całości.

IV.3. Organizacje III sektora działające na rzecz ochrony dziedzictwa, ze szczególnym uwzględnieniem fortyfikacji

Organizacje III sektora mają bogatą tradycję działania i literaturę głównie w krajach anglosaskich⁵⁹. W Polsce wraz ze zmianą ustroju politycznego nabrały rozmachu badania socjologiczne dotyczące samorządności⁶⁰ i społeczeństwa obywatelskiego⁶¹, w tym także organizacji pozarządowych⁶². Źródłem informacji o organizacjach pozarządowych konkretnego typu to zazwyczaj różnego rodzaju bazy danych. Najwięcej informacji na temat organizacji pozarządowych gromadzą organizacje społeczne specjalnie powołane do wspierania działalności tzw. Trzeciego Sektora – jak Stowarzyszenie Klon/Jawor⁶³. Prowadzą one własne badania, rejestry i bazy danych i to właśnie wyniki ich badań wydają się być w takiej sytuacji najbardziej miarodajne. Niestety, najdokładniejszym poziomem badania jest obecnie określenie szerokiego, z punktu widzenia niniejszej pracy, profilu organizacji „kulturalnej”⁶⁴. Jednakże jest to jedyne

International Summer Workshops of Architecture, Zagreb 2006, str. 48-52

Studium krajobrazu warownego grupy fortowej Barbariga Twierdzy Pola/Pula (Chorwacja)- wykonane w ramach Letniej Szkoły Architektury, zorganizowanej w roku 2003 przez Ministerstwo Kultury Republiki Chorwackiej, pod patronatem ICOMOS. Rejestrację Grupy Barbariga wykonali studenci: Z. Dubovečak (Uniwersytet w Zagrzebiu), K. Adamowska, J. Leonowicz, P. Leonowicz, K. Matyjaszek, Ł. Kielar, pod kier. P. Bujasa (Politechnika Krakowska). Współpracę Instytutu Architektury Krajobrazu PK oraz studenckiego Koła Naukowego Architectura Militaris (w której autorka pracy brała czynny udział) z Ministerstwem Kultury Republiki Chorwackiej zainicjowała Dyrektor Zofia Mavar.

⁵⁷ R. Brons, B. Colenbrander (Ed.), *Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Rotterdam 2009

⁵⁸ D. Chylińska, *Międzyrzecki Rejon Umocniony a czeska Linia Maginota. Prawno-organizacyjne aspekty udostępniania turystycznego i adaptacji fortyfikacji nowożytnych w kontekście ochrony zabytkowej substancji oraz zaspokojenia potrzeb ruchu turystycznego*, [w:] *Ochrona zabytków architektury obronnej. Teoria a praktyka*, Działdowo 18-20. 10. 2007, red. M.L. Lewicka, Lublin Warszawa 2008, str. 252- 259

⁵⁹ R. L. Clifton, A. M. Dahms, *Grassroots Organizations. A Resource Book for Directors, Staff and Volunteers of Small, Community-Based, Nonprofit Agencies*, Waveland Press, 1993

⁶⁰ G. Gorzelak, *Decentralizacja terytorialnej organizacji kraju: założenia, przygotowanie, ustawodawstwo*, Centrum Analiz Społeczno – Ekonomicznych – Fundacja Naukowa, 1999

⁶¹ Praca zbiorowa, *Building Bridges: Phare Civil Society Development in Central and Eastern Europe*, Civil Society Foundation, 2000

⁶² M. Nowakowska, P. Marciniak (red.), *Codzienne Partnerstwo. Poradnik dla Działaczy samorządowych i pozarządowych*, Stowarzyszenie Forum Inicjatyw Pozarządowych, 2000

⁶³ **Stowarzyszenie Klon/Jawor** prowadzi statystyczne i socjologiczne badania dotyczące działalności fundacji i stowarzyszeń w Polsce w ramach uczestnictwa w międzynarodowym programie badawczym *Indeks Społeczeństwa Obywatelskiego*. Program ten koordynuje międzynarodowa sieć CIVICUS, która wspiera rozwój działań obywatelskich na całym świecie. W latach 2003-2004 projekt ten był realizowany w około 40 krajach, w Polsce koordynowało go Stowarzyszenie Klon/Jawor. Projekt ma na celu zwiększenie i upowszechnienie wiedzy o społeczeństwie obywatelskim, za: <http://www.klon.org.pl/x/30019>; dostęp: maj 2006

⁶⁴ Wyniki badań zostały uzupełnione o informacje o głównych typach organizacji pozarządowych –wyodrębniono 6 grup ze względu na główny obszar ich działalności, podawany w badaniu:

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

dostępne źródło wiedzy statystycznej o organizacja pozarządowych działających w Polsce i udostępniane przez Stowarzyszenie raporty z badań przeprowadzonych w 2004⁶⁵ roku (M. Gumkowska, J. Herbst, *Podstawowe fakty o organizacjach pozarządowych 2004 – raport z badań* oraz Jan Herbst *Podstawowe fakty o różnych branżach sektora organizacji pozarządowych w Polsce*⁶⁶) były cennym źródłem danych.

Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, a konkretnie Samodzielne Stanowisko ds. Fortyfikacji, ma za zadanie prowadzić bazę danych organizacji pozarządowych zajmujących się problematyką fortyfikacji, jednakże baza ta jest na razie jeszcze bardzo ogólna i nie została autorce udostępniona⁶⁷. Do niedawna niedostępny zasób Krajowego Rejestru Sądowego, gdzie zgodnie z polskim prawem każde stowarzyszenie czy fundacja w Polsce ma obowiązek się zarejestrować, można przeszukać elektronicznie i znaleźć 6 organizacji tego typu⁶⁸ w Polsce. Inne instytucje państwowe nie prowadzą baz danych obejmujących organizacje o tym profilu - także Główny Urząd Statystyczny nie zbiera danych o takim poziomie dokładności.

Administracja Państwowa udostępnia dwa typy baz danych, gdzie są gromadzone informacje o organizacjach pozarządowych działających na polu kultury. Jedną z nich jest baza prowadzona przez Punkt Kontaktowy ds. Kultury w Departamencie Strategii Kultury i Spraw Europejskich w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego⁶⁹, która jest częścią portalu Kultura w Unii Europejskiej. W bazie tej są dwa działy, gdzie można byłoby się spodziewać informacji na temat NGOów, działających na rzecz dziedzictwa. W dziale „Dziedzictwo” znajduje się 400 rekordów pod hasłem „Muzea”, 17 pod hasłem „Badania i dokumentacja zabytków” (w praktyce są to adresy oddziałów Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków), 80 pod hasłem „Konserwacja zabytków” (w większości są to adresy prywatnych pracowni konserwatorskich), 206 pod hasłem „Archiwa” (prócz oddziałów archiwów państwowych są to adresy firm oferujących systemy archiwizacji elektronicznej itp.), jedynym rekordem pod hasłem

organizacje kulturalne (w tym zajmujące się ochroną dziedzictwa kulturowego), sportowe i rekreacyjne, edukacyjne, organizacje pomocy społecznej, organizacje ochrony zdrowia, oraz organizacje wspierające rozwój społeczeństwa obywatelskiego (w tym również działalność III sektora).

⁶⁵ Badania zaprojektował Zespół Badawczy Stowarzyszenia Klon/Jawor we współpracy z Instytutem Filozofii i Socjologii PAN. Dane zbierali ankieterzy Zakładu Badań Naukowych Polskiego Towarzystwa Socjologicznego

⁶⁶ Obie publikacje dostępne w Stowarzyszeniu Klon/Jawor oraz poprzez <http://www.badania.ngo.pl>; dostęp: maj 2006

⁶⁷ Korespondencja autorki z Lidią Klupsz z KOBIDZ w tej sprawie w kwietniu 2006 roku
^{68,68} <http://krs.cors.gov.pl/Nazwa.aspx?rodzaj=Full&nazwa=Fortyfikacji>, dostęp: 4.08.2009

Nr KRS	nazwa	miejsowość
0000126763	STOWARZYSZENIE MIŁOŚNIKÓW GOLFA I FORTYFIKACJI "TATFORT" W TORUNIU	TORUŃ
0000070923	STOWARZYSZENIE NA RZECZ ZABYTEKÓW FORTYFIKACJI PRO FORTALICIUM	PIEKARY ŚLĄSKIE
0000101213	TOWARZYSTWO PRZYJACIOŁ FORTYFIKACJI	WARSZAWA
0000194797	STOWARZYSZENIE HISTORYCZNO-KRAJOZNAWCZE MIŁOŚNIKÓW FORTYFIKACJI OBRONNYCH "FORT DĘBE" DĘBE	
0000321215	TOWARZYSTWO PRZYJACIOŁ FORTYFIKACJI TWIERDZA NYSA	NYSA
0000333468	TORUŃSKIE TOWARZYSTWO PRZYJACIOŁ FORTYFIKACJI	TORUŃ

⁶⁹ <http://www.kultura.gov.pl/baza>; dostęp: listopad 2006

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

„Architektura” jest Towarzystwo Opieki nad Zabytkami⁷⁰. W dziale „Organizacje pozarządowe” pod hasłem „Fundacje” znajdują się 362 pozycje, pod hasłem „Stowarzyszenia” zaś 298. Próżno jednak szukać tam np. znanej krakowskiej organizacji, jaką jest Stowarzyszenie Miłośników Historii i Zabytków Krakowa czy Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji. Należy jednak przyznać, że możliwość połączenia kryteriów wyszukiwania z lokalizacją instytucji znacznie ułatwia przeglądanie bazy. Tymczasem druga baza danych, prowadzona przez Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego⁷¹, daje znacznie bardziej ograniczone możliwości – dostępna jest w dwóch formatach plików do pobrania – albo .pdf (Acrobat Reader) albo .xls (Microsoft Excel). Wobec braku podanego przedmiotu działalności pozwala ona jedynie na sprawdzenie danych (nr KRS, adresu, ewentualnie telefonu) organizacji o znanej nam nazwie. Odnalezienie interesującego nas zapisu będzie praktycznie możliwe dopiero po alfabetycznym uporządkowaniu bazy wg nazw, na co pozwala format pliku .xls. W pliku .pdf pozostaje żmudne, ręczne przeszukiwanie tabeli z 5508 pozycjami (bo tyle organizacji zawiera baza). W wyniku przeszukiwania tej bazy znaleziono jedną organizację zajmującą się tematyką fortyfikacji – jest nią działająca od niedawna Fundacja aktywnej ochrony zabytków techniki i dziedzictwa kulturowego „Janus”. W uzupełnieniu do tego wyniku należy dodać, iż sporą część rekordów stanowią lokalne oddziały Ochotniczej Straży Pożarnej i Kółka Rolnicze. Przepuszczalnie brak obecności stowarzyszeń miłośników fortyfikacji w tych bazach danych spowodowany jest niechęcią do dodatkowych działań, które w ich mniemaniu nie przynoszą większych korzyści, gdyż przedmiot, sens i sposób działalności tych grup jest bardzo specyficzny i ciężko zrozumiały dla osoby spoza takiej grupy.

Na tle powyższych rozważań istotnym zagadnieniem staje się obecność tych organizacji oraz ich inicjatyw w sieci Internet oraz na forum stowarzyszeń łączących organizacje pozarządowe (bazy danych Klon/Jawor, baza danych Ministerstwa Kultury, baza danych np. województwa małopolskiego...). Trudność w poszukiwaniu informacji stanowi konstrukcja takich baz danych (rzadko istnieje możliwość wyszukiwania po rodzaju i tematyce działalności). Ponadto, zwykle wpis do tych baz danych jest dobrowolny, ale niedostatecznie rozpropagowany wśród organizacji fortecznych, które posiadają łączność między sobą na zasadzie sieci prywatnych znajomości (niejako po partyzancku...).

Z tej przyczyny najwięcej informacji o działalności tych grup można znaleźć na ich własnych stronach internetowych. Normą jest to u stowarzyszeń zagranicznych, ale także największa polska organizacja zrzeszająca miłośników fortyfikacji – Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji – posiadała w latach 2004-2008 roku własną stronę internetową⁷². Wiele małych organizacji posiada swoje witryny. Są wśród nich strony zawierające liczne informacje o zakresie

⁷⁰ <http://www.zabytki-tonz.pl>; dostęp: listopad 2006

⁷¹ http://www.malopolskie.pl/NGO/ngo_bazy; dostęp: listopad 2006

⁷² <http://www.tpf.org.pl> (data wygaśnięcia strony – 12.01.2008, za wyszukiwarką archiwalnych stron internetowych *wayback machine*: http://web.archive.org/web/*/http://www.tpf.org.pl, dostęp z dnia 10.08.1009)

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

działań, wyniki badań, zdjęcia i plany, na bieżąco aktualizowane (np. strona www.profort.org.pl⁷³), oraz takie, które stopniowo popadają w zapomnienie (dawny krakowski adres <http://www.tpfrakow.netax.info>⁷⁴). W skali międzynarodowej platformą wymiany doświadczeń i kontaktów jest stworzona w roku 1998 roku grupa „site0”⁷⁵, która ma międzynarodową stronę główną i kilka swoich regionalnych podstron. Linki do stron stowarzyszeń i opisy ich działalności można znaleźć na stronach indywidualnych pasjonatów historii fortyfikacji⁷⁶.

Pośrednio, na informacje tego typu można trafić w publikacjach, które powstają w wyniku działalności wydawniczej tych organizacji. Zwykle, rzadziej niż książki i opracowania naukowe (seria „Fortyfikacja Europejskim Dziedzictwem Kultury”) są to biuletyny, czasopisma (kwartalnik „Forteca”, InFORT- Biuletyn Miłośników Fortyfikacji itp.), wydawnictwa pokonferencyjne, czy też monografie i wydawnictw popularyzatorskich (brytyjskie wydawnictwo Osprey, zeszyty tematyczne, zwykle zagraniczne, np. holenderskie).

IV.4. Problematyka zarządzania w ochronie zabytków

Zarządzanie w ochronie zabytków, w przeciwieństwie do chlubnej tradycji badań obiektów zabytkowych, nie ma długich tradycji w Polsce. Dopiero wolny rynek i ustrój demokratyczny stworzyły nowe warunki gospodarowania i zarządzania w wielu dziedzinach – w tym także i w ochronie zabytków. Stąd powstała nagła potrzeba poszukiwania nowych metod postępowania.

Zarządzanie dziedzictwem kulturowym (*heritage management*) jest stosunkowo młodą dziedziną naukową. Powstało głównie w krajach, gdzie po II wojnie światowej w warunkach gospodarki rynkowej przeprowadzano wielkie projekty z zakresu archeologii ratunkowej i miejskiej, aby móc realizować rozległe projekty odbudowy po zniszczeniach wojennych. Jako takie dotyczyło problematyki rejestracji, dokumentacji, zabezpieczenia, ochrony i udostępniania dóbr kultury narażonych na różnorakie zagrożenia. Dziedzina ta korzystała w pewnej mierze z teorii zarządzania, powstałej na użytek zarządzania firmą. Wiedza ta potem została zastosowana w innych obszarach życia, takich jak: administracja publiczna, oświata, czy kultura w ogóle. Istnieje wiele publikacji podejmujących tą tematykę – są one wydawane głównie w języku angielskim, jako że w tym obszarze językowym jest to przedmiot intensywnych działań i badań. Publikacje te zajmują się teorią zarządzania dziedzictwem⁷⁷, aspektami politycznymi i prawnymi⁷⁸, ekonomicznymi⁷⁹ i społecznymi⁸⁰. Osobny dział stanowią podręczniki⁸¹ i poradniki

⁷³ Dostęp: 10.08.2009

⁷⁴ Ostatnia aktualizacja w roku 2005, dostęp: 10.08.2009

⁷⁵ Adres aktualny: <http://sites.google.com/site/siteinternational/Home> (dostęp: 10.08.2009)

⁷⁶ <http://www.fortyck.pl/index.html> (prowadzona przez Adama Kurelewicza),
<http://www.twierdza.art.pl/index.html> (prowadzona przez Krzysztofa Wilka),
<http://www.mars.slupsk.pl/fort> (prowadzona przez Mariusza Wojciechowskiego);
dostęp do wszystkich 3 adresów: 10.08.2009

⁷⁷ G. J. Ashworth, P. Howard, *European heritage planning and management*, Exeter 1999,
P. Howard, *Heritage, interpretation, identity*, London 2003,

⁷⁸ R. Pickard, (red), *Policy and law in heritage conservation*, London 2000

⁷⁹ B. Graham, G. J. Ashworth, J. E. Tunbridge, *A geography of heritage: power, culture and*

wydawane przez organizacje pozarządowe adresowane do miłośników zabytków i społeczności lokalnych⁸². Rozwój tej dyscypliny naukowej podąża i w Polsce podobnym tropem.

Obecnie oprócz zagranicznej literatury dotyczącej teorii zarządzania przekładanej na język polski⁸³ możemy korzystać z coraz liczniejszych publikacji rodzimych odzwierciedlających dynamiczny rozwój tej gałęzi nauki związany ze zmianą ustroju i zmianami gospodarczymi w naszym kraju⁸⁴.

W zakresie zarządzania zabytkami początkowo chętnie odwoływano się do doświadczeń zachodnioeuropejskich próbując przenosić bezpośrednio na polski grunt wzory wypróbowane w krajach zachodnich. Po pierwszych, często nieudanych, doświadczeniach prędko się okazało, że miejscowe uwarunkowania społeczno-kulturowe mają równie duże znaczenia jak ustrój polityczno-gospodarczy. Dlatego, konieczne się stało wypracowanie własnego systemu w oparciu o logikę i doświadczenia krajów bardziej zaawansowanych w tym zakresie. Nowe podejście mogło zaowocować opracowaniami naukowymi oraz pierwszymi pozytywnymi doświadczeniem praktycznymi z pewnym opóźnieniem. Adaptacja metod wymaga, bowiem określonego czasu.

Pomimo, że literatura z dziedziny zarządzania jest generalnie niezwykle bogata, w zakresie ochrony dziedzictwa ilość publikacji jest jeszcze stosunkowo niewielka. Zarządzanie kulturą na naszych oczach staje się dyscypliną naukową, ale następuje to w wolniejszym tempie niż w innych obszarach działalności państwa. Stosunkowo największy udział w kształtowaniu tej dziedziny mają profesjonaliści działający w ośrodkach akademickich – jak Instytut Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego – gdzie opublikowano pierwsze podstawowe podręczniki (*Zarządzanie kulturą*⁸⁵ oraz *Ochrona dziedzictwa kulturowego, Zarządzanie i partycypacja społeczna*⁸⁶). Inicjatywie grupy badaczy można zawdzięczać publikacje dotowane ze środków Urzędu Generalnego Konserwatora Zabytków: *Zabytki i społeczeństwo, czynnik społeczny w ochronie zabytków w warunkach reformy samorządowej*⁸⁷ oraz *Problemy zarządzania dziedzictwem kulturowym*⁸⁸. Niezwykle prężną działalność prowadzi Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie⁸⁹, które regularnie wydaje w formie książkowej

economy, London 2002

⁸⁰ F. McManamon, A. Hatton (red.), *Cultural resource management in contemporary society*, London 2000

⁸¹ R. Harrison, (red), *Manual of heritage management*, Oxford 1994

⁸² *Recharging the Power of the Place*, National Trust, Heritage Link oraz Campaign to Protect Rural England 2004, *Conservation Principles for the Sustainable Development of the Historic Environment*, English Heritage, 2006

⁸³ H. Koontz, H. Weihrich, *Management*, New York 1988; Morgan G., *Obrazy organizacji*, Warszawa 2002

⁸⁴ *Zarządzanie. Teoria i praktyka*, praca zbiorowa pod redakcją A. K. Koźmińskiego i W. Piotrowskiego, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000

⁸⁵ pod red. E. Kardzisa i E. Orzechowskiego, Kraków 1999

⁸⁶ K. Pawłowska i M. Swaryczewska, Kraków 2001

⁸⁷ K. Gutowska i Z. Kobyliński, Warszawa 1999

⁸⁸ pod red. K. Gutowskiej, Warszawa 2000

⁸⁹ Międzynarodowe Centrum Kultury, które zainaugurowało swoją działalność w 1991 roku w Krakowie, jest niezależną instytucją badawczą i ekspercką specjalizującą się w problematyce wspólnego dziedzictwa kulturalnego Europy. MCK prowadzi szeroką działalność popularyzatorską organizując wystawy i konferencje oraz wydając publikacje fachowe.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

wystąpienia z organizowanych przez siebie konferencji o zasięgu międzynarodowym poświęconych wymianie doświadczeń na polu zarządzania i ochrony dziedzictwa.⁹⁰ Tematyka tych konferencji obejmuje nie tylko bogate doświadczenie demokracji zachodnich, lecz także zagadnienia charakterystyczne dla państw Europy Środkowej.

W obliczu zmian zachodzących w Polsce w ciągu ostatnich 20 lat konieczność rewitalizacji, jako jednego ze elementów zarządzania wartościami obszarami, została dostrzeżona i jest przedmiotem wielu badań urbanistów, ekonomistów i socjologów. Obecnie, ze względu na wstąpienie Polski do Unii Europejskiej w roku 2004, postanowienia dotyczące działań rewitalizacyjnych zostały uwzględnione w dokumentach państwowych, które mają na celu sformułowanie głównych kierunków rozwoju państwa w kontekście wspólnych celów zjednoczonej Europy. Zapisy dotyczące rewitalizacji znalazły się w "Narodowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2001-2006" (część Narodowego Planu Rozwoju). Szczególna uwaga została tutaj skierowana na trzy typy obszarów, które podlegać mają działaniom rewitalizacyjnym w ramach Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego. Obszary te zostały wyodrębnione na podstawie obserwacji przemian społecznych i przestrzennych zachodzących w naszym kraju, które potwierdzają doświadczenia państw bardziej od nas zaawansowanych w tej dziedzinie. Są to obszary zdegradowanych dzielnic miejskich, tereny poprzemysłowe oraz tereny powojenne. Działania rewitalizacyjne są także przewidziane zapisami programów operacyjnych na lata 2007 – 2013 i wiele miast polskich przygotowuje Lokalne i Miejskie Programy Rewitalizacji. W tych dokumentach mogą się także znaleźć zapisy dotyczące terenów krajobrazów fortyfikacyjnych⁹¹.

Podstawową publikacją dotyczącą teorii i praktyki rewitalizacji pojmowanej jako działanie społeczne, ekonomiczne i projektowe jest obszerna książka K. Skalskiego *O budowie systemu rewitalizacji dawnych dzielnic miejskich*⁹². Opracowanie to prezentuje w sposób metodyczny i wyczerpujący opis doświadczeń rewitalizacji dawnych dzielnic miejskich na gruncie francuskim. Szczegółowa analiza rozwiązań prawnych, ekonomicznych i operacji programowanych jest uzupełniona o komentarz możliwości zastosowania rozwiązań podobnych na gruncie polskim. Następne publikacje tego autora z kolejnych lat⁹³ wskazują niestety na brak wystarczających

---

Działaniem na rzecz edukacji są prowadzone studia podyplomowe tzw. Akademia Dziedzictwa.

⁹⁰ Z. K. Zuziak (red.), *Managing historic cities*, Kraków 1993; A. Kulawik i in. (red.), *Obowiązki wobec dziedzictwa a prawa rynku. Ich wpływ na zarządzanie miastami historycznymi*, Kraków 1996; K. Broński, J. Purchla, Z. K. Zuziak (red.), *Miasto historyczne. Potencjał dziedzictwa*, Kraków 1997; J. Purchla (red.), *Dziedzictwo a turystyka*, Kraków 1999; J. Purchla (red.), *Od świata granic do świata horyzontów*, Kraków 2001; J. Purchla (red.), *Europa Środkowa - nowy wymiar dziedzictwa*, Kraków 2003, M. A. Murzyn, J. Purchla (red.), *Dziedzictwo kulturowe w XXI wieku. Szanse i wyzwania*, Kraków 2007

⁹¹ W lecie 2007 roku Krakowski Oddział Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji złożył wniosek do Miejskiego Programu Rewitalizacji Krakowa dotyczący uwzględnienia Twierdzy Kraków w planach rozwoju miasta i rewitalizacji wytypowanych obszarów rewitalizacji (*Miejski Program Rewitalizacji Krakowa. Załącznik nr 2 – Projekty*, str. 70, dokumentacja dostępna poprzez: www.rewitalizacja.krakow.pl, dostęp: 10.08.2009)

⁹² Wydana przez Krakowski Instytut Nieruchomości w 1996 roku

⁹³ *Rewitalizacja a aktywizacja regionu*, [w:] *URBANISTA* Nr 3/03 s.24-25; *Trudne drogi do*

rozwiązań legislacyjnych i finansowych ze strony państwa pozwalających na skuteczne prowadzenie operacji rewitalizacyjnych w polskich miastach.

IV.5. Przepisy prawne

Działania dotyczące kompleksowej odnowy krajobrazu warownego są ramowane wieloma regulacjami prawnymi. Są to zarówno przepisy lokalne danego kraju, jak i międzynarodowe akty prawne. Te ostatnie dotyczą przede wszystkim doktryny konserwatorskiej w zakresie autentyzmu, sposobów ochrony zabytków i turystyki kulturowej oraz dziedzictwa niematerialnego. Regulacje wewnętrzne poszczególnych krajów różnią się między sobą, ale w istocie dotyczą analogicznych aspektów. W pracy wspomniane są pojedyncze przykłady zagranicznych ustaw – ale tylko w specyficznych przypadkach, gdy były one znane autorce ze względu na bezpośredni wpływ i powiązanie z konkretnym studium przypadku (np. włoska ustawa o miejscach pamięci I wojny światowej lub brytyjskie ulgi podatkowe dla National Trust). Międzynarodowym aktem prawnym o szczególnym znaczeniu dla krajobrazu w ogólności jest Europejska Konwencja Krajobrazowa, która została także ratyfikowana przez Polskę⁹⁴, i której kluczowym stwierdzeniem jest, że krajobraz jest istotnym składnikiem jakości życia⁹⁵.

Ilustracja 4. Logo Europejskiej Konwencji Krajobrazowej (źródło: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/Conventions/Landscape/default_en-3.jpg)

W opisach sytuacji mających miejsce na gruncie polskim uwzględniono odniesienia i uwarunkowania wynikające z polskiego ustawodawstwa. Z punktu widzenia ochrony krajobrazu warownego w Polsce kluczowe znaczenia ma ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, która definiuje pojęcie zabytku, jego otoczenia i krajobrazu zabytkowego. Zawierają się w niej podstawowe regulacje w kwestii sposobów ochrony dziedzictwa, w tym także dotyczące parku kulturowego, który jest formą ochrony szczególnie odpowiadającą ochronie krajobrazu warownego. Walory krajobrazowe definiuje z kolei ustawa o ochronie przyrody⁹⁶. Podobnie istotną rolę odgrywa ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, której zapisy określają sposób sporządzania dokumentów planistycznych, które przekładają się na współczesne zagospodarowanie terenów i krajobrazów o walorach historycznych. Dokumenty te regulują także udział społeczności lokalnych i organizacji pozarządowych w procesie planowania, co ma wpływ na sposób podejmowania

programów rewitalizacji, [w:] *URBANISTA* Nr 11/03

⁹⁴ Podpisanie: 21. 12. 2001, ratyfikacja: 27. 9. 2004, wejście w życie: 1. 1. 2005, Dz. U. 2006 nr 14 poz. 98, 29 stycznia 2006 (dostęp poprzez: <http://isip.sejm.gov.pl> z dnia: 10.08.2009)

⁹⁵ *Konwencja oraz Explanatory Report*, Chapter I, article 2. 45, dostępne poprzez: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/Conventions/Landscape/default_en.asp, dostęp: 10.08.2009

⁹⁶ art. 47a.1., Ustawa o ochronie przyrody z 16.04.2004

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

decyzji o zapisach prawa miejscowego. Znaczenie dla procesu rewitalizacji prowadzonego przez organizacje pozarządowe mają także ustawy o stowarzyszeniach i fundacjach, Krajowym Rejestrze Sądowym, o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie oraz o zbiórkach publicznych⁹⁷. Na sposób zarządzania krajobrazem warownym wpływają także przepisy o obrocie nieruchomościami, o podatkach od nieruchomości a także ustawa prawo zamówień publicznych. Wszystkie te akty prawne ujęte są w postaci listy w Aneksie B na końcu pracy.

---

⁹⁷ Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. z późniejszymi zmianami: Prawo o stowarzyszeniach, Ustawa z dnia 6 kwietnia 1984 r. z późniejszymi zmianami: o fundacjach, Ustawa z dnia 20 sierpnia 1997 r. o Krajowym Rejestrze Sądowym, Ustawa z dnia 23 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie, Ustawa z dnia 15 marca 1933 r. o zbiórkach publicznych

V. POTRZEBA REWITALIZACJI KRAJOBRAZU WAROWNEGO

V.1. Wartość zabytkowa fortyfikacji i krajobrazu warownego, a zarządzanie zmianą jako współczesne podejście do ochrony zabytków

W problematyce ochrony dziedzictwa spotyka się określenie zarządzanie zmianą (*management of change*⁹⁸) jako trafnie opisujące złożoność procesów współczesnej ochrony i konserwacji zabytków. Jest to pojęcie z dziedziny szeroko pojętego zarządzania i dotyczy wielu aspektów praktycznego działania w obliczu różnorodnych zmian zachodzących w świecie. W przypadku ochrony zabytków, termin ten odzwierciedla diametralną zmianę podejścia, z jaką mamy do czynienia w tej dziedzinie. Odchodzi się, bowiem od idei bezwzględnego zatrzymania wszelkich zmian mogących nastąpić w obiekcie lub zespole zabytkowym. Tego rodzaju strategia może być stosowana wobec coraz mniejszej liczby wyjątkowych obiektów. Większe obszary czy zespoły (przykładowo centrów historycznych miast europejskich) mogą przetrwać coraz częściej tylko wtedy, gdy zostaną włączone we współczesne użytkowanie. Bez tego przyzwolenia zasoby dziedzictwa kurczą się nieodwracalnie⁹⁹. Prawdopodobnie ta dotyczy także krajobrazu. Stąd pojawiają się coraz częściej pejoratywne konotacje pojęcia konserwacja, która krytykowana jest jako mumifikacja czegoś, co, aby przetrwać, powinno żyć. Nie zmienia to faktu, że kluczowym zagadnieniem jest jednak dobór współczesnej funkcji i sposobu użytkowania, które mogą mieć poważny wpływ na kształt chronionego krajobrazu i stopień jego zachowania bądź degradacji. Oprócz oczekiwania, że dobra kultury będą zaspokajać potrzeby duchowe (abstrakcyjne – jak potrzeba piękna, czy zakorzenienia w przeszłości) coraz częstsze jest nastawienie na wykorzystanie walorów użytkowych (instrumentalnych) zabytków¹⁰⁰. Jak pisze Jacek Purchla, dziedzictwo przestaje być „*sacrum*”, wyłączonym z obiegu rynkowego, ale stopniowo staje się

⁹⁸ Termin ten został użyty po raz pierwszy w kontekście ochrony zabytków pod koniec lat siedemdziesiątych przez Sir Bernarda M. Feildena

⁹⁹ Por. A. Tomaszewski, *Dziedzictwo a zarządzanie* [w:] *Problemy zarządzania dziedzictwem kulturowym*, Warszawa 2000, str. 7

¹⁰⁰ Szersze rozważania na ten temat wartości własnych (perfekcyjnych – Tatarkiewicz, autotelicznych) dziedzictwa a wartości użytkowych (pochodnych, instrumentalnych) i zachwianie tych proporcji we współczesnym świecie są domeną filozofów. „Człowiek ograniczający swój aksjologiczny horyzont do wartości instrumentalnych, będzie ograniczał równocześnie swoją odpowiedzialność, w tym także za dziedzictwo kulturowe, do realizacji tych wartości. Takich ludzi cechować będzie niezdolność dostrzegania wartości wyższych – zwłaszcza w klasycznej kulturze eksponowanych, związanych z prawdą, pięknem i dobrem, obojętnych wobec wartości użytecznych lub nawet im przeciwstawianych. Mogą w odniesieniu do ochrony dziedzictwa kulturowego uznawać jedynie argumenty odwołujące się do wartości instrumentalnych. Mogą być, np. skłonni do przeznaczania środków materialnych na ochronę zabytków, jeżeli będą przekonani, że takie postępowanie może stać się przedsięwzięciem ekonomicznie opłacalnym, przynoszącym korzyści, np. przez zwiększenie atrakcyjności turystycznej terenu takie zabytki posiadającego”. Dominacja instrumentalistycznej orientacji aksjologicznej może być, zatem wysoce niekorzystna dla ochrony dóbr kultury, znacznie ją będzie, bowiem ograniczać. Maria Łojewska-Krawczyk, *Odpowiedzialność za dziedzictwo kulturowe* [w:] *Zabytki i społeczeństwo, czynnik społeczny w ochronie zabytków w warunkach reformy samorządowej*, red. K. Gutowska, Z. Kobyliński, Warszawa 1999, str.33

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

„*towarum*”¹⁰¹. Wydaje się jednak, że niezależnie od tego, jaką się przyjmuje postawę i jakie się wartości wyznaje, nie ma innej możliwości działania na rzecz zabytków, niż efektywne zarządzanie nimi w warunkach gospodarki rynkowej, czyli konkretnych realiach prawnych, ekonomicznych i społecznych. Paradoksalnie więc, krajobrazy chronione, tak jak i zabytki, aby przetrwać, muszą zostają poddane presji reguł wolnego rynku i niejako udowodnić, że wartości niematerialne, które reprezentują są równie ważne jak ich wartość ekonomiczna. Aby temu sprostać, ochrona zabytków staje się więc dziedziną, w której równie ważne co techniki konserwatorskie, jest prowadzenie badań, formułowanie celów ochrony i programowanie działań. Tak dzieje się w przypadku krajobrazów warownych na przykład w Holandii, gdzie takie dziedzictwo traktowane jest jako „*okoliczność*”, *materiał, szansa a nie jako bezwzględna wartość sama w sobie*¹⁰². Niezwykle istotny jest więc postulat formułowania programów ochrony i zagospodarowania zabytkowych fortyfikacji w oparciu o studia i waloryzacje, co pozwala na wybór obiektów, które powinny podlegać najostrożniejszym rygorom konserwatorskim i takich, które mogą być przedmiotem interwencji architektonicznych w celu dopasowania do nowych współczesnych funkcji¹⁰³. Dlatego potrzebne są publikacje ukazujące dokonania i możliwości w tym zakresie¹⁰⁴.

W takim dominującym na pierwszy rzut oka merkantylnym podejściu, w obliczu trudności transformacji do sprawnie funkcjonującej gospodarki rynkowej, rysuje się jednak coraz silniej zwrot ku uspołecznionemu modelowi zarządzania dziedzictwem i ekonomii społecznej. Coraz powszechniej przyjmuje się pogląd, że rewitalizacja terenów powojkowych ma przywracać je do aktywnego użytkowania z pożytkiem dla społeczności lokalnych. Takie nastawienie na efekty przede wszystkim w skali lokalnej i regionalnej pozwala na doszukiwanie się szerszego wachlarza korzyści płynących odnowy zabytków i pielęgnacji cennego krajobrazu. Warto tu przede wszystkim wspomnieć tworzenie miejsc pracy i zwiększanie zysków w sektorze usług związanych z turystyką, a także umacnianie tożsamości kulturowej. Wprawdzie puryści uważają, że użytkowanie inne niż zamierzone (czytaj: bojowe) jest równoznaczne ze śmiercią obiektu, jednak fortyfikacje częstokroć długo były nawet przez wojsko użytkowane także w sposób „pasywny”, niezależny od rzeczywistej przydatności bojowej konkretnych obiektów. W czasach pokoju wiele obiektów pełniło przeważnie funkcje koszarowe albo magazynowe. Dopasowanie współczesnej funkcji użytkowej do takich budowli bywa jednak bardziej skomplikowane – zagadnieniu temu jest poświęcony rozdział VI.2 oraz VIII.2.

Wartość zabytkowa dawnych fortyfikacji polega na połączeniu unikatowych cech materialnych i całego bogatego ładunku wartości niematerialnych: począwszy od intuicyjnie wyczuwalnego wrażenia potęgi, aż po osobiste związki sentymentalne wynikające z uczestnictwa

¹⁰¹ J. Purchla, *Dziedzictwo a transformacja*, Kraków 2005, str. 19

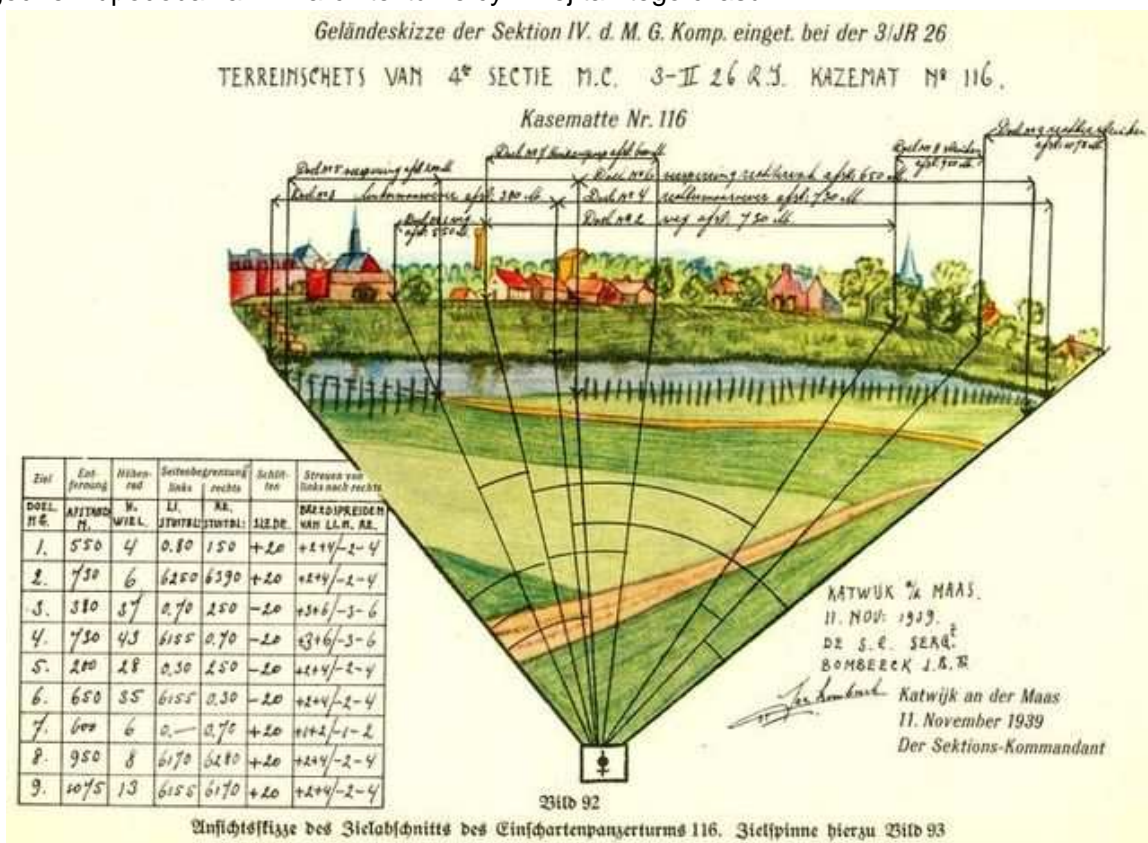
¹⁰² E-mail arch. Piotra Bujasa do autorki z dn. 10.06.2009

¹⁰³ P. Molski, *Ochrona ...*, *op.cit.*, str.118-119

¹⁰⁴ Na gruncie holenderskim taką publikacją ukazującą różne podejście do fortyfikacji Nowej Holenderskiej Linii Wodnej (zarówno sukcesy jak i błędy) jest: Y. Feddes, B. Olthof, Y. van Boheemen, I. van Slooten (Feddes/Olthof Landschapsarchitecten), *Linie-vormgeving Nieuwe Hollandse Waterlinie : inspiratieboek*, Utrecht, 2007

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

w zdarzeniach¹⁰⁵ czy – jeszcze wyraźniej – funkcje memorialne łączące się generalnie z biegiem historii, dziejami państw czy narodów. Za tym idą również walory edukacyjne, polegające na ubogaceniu pamięci historycznej kolejnych pokoleń. Niezaprzeczalnie fortyfikacje są materialnym świadectwem rozwoju myśli technicznej. Na te budowle, i prowadzące do ich ulepszenia eksperymenty, nie szczędzono wydatków, gdyż miały one zapewniać bezpieczeństwo. Dlatego poziom rozwiązań technicznych wielu tych obiektów wyprzedza swoją epokę. Obojętnie czy budulcem był ciosany kamień czy cegła czy też beton zbrojony, materiały te były stosowane z precyzją i wydajnością właściwą dla sztuki budowlanej na najwyższym poziomie. Stawką było, bowiem życie obrońców i bezpieczeństwo cywilów. Priorytetem była funkcjonalność obiektów, jednak także ich detal architektoniczny stosowany aż do I wojny światowej z powodzeniem wpisuje się w dzieje sztuki zdobniczej. Budowle wojskowe były zawsze wznoszone w zgodzie z kanonem estetycznym obowiązującym w architekturze cywilnej. Dopiero skrajny funkcjonalizm fortyfikacji czasów II wojny światowej zerwał z dekoracyjnym detalem, co także było w pełni zgodne z upodobaniami w architekturze cywilnej tamtego czasu¹⁰⁶.

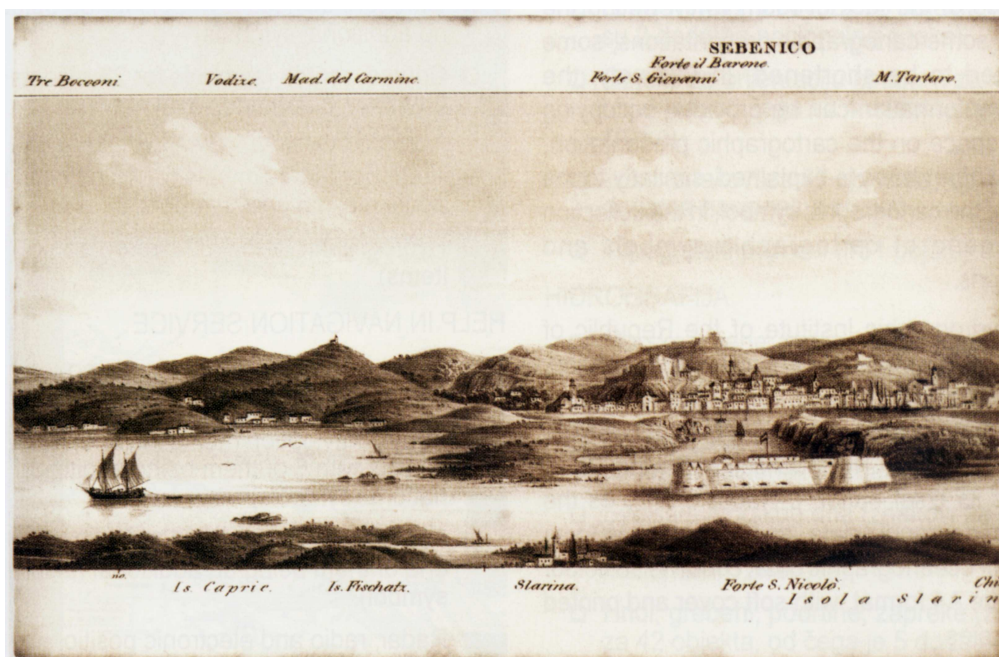
Ilustracja 5. Szkic sektora ostrzału z wieży pancерnej nr 116 z Katwijk an der Maas, źródło: Denkschrift über die niederländische Landesbefestigung, Oberkommando des Herres... Abt. Auswertung fremder Landesbefestigungen, Berlin, gedruckt in der Reichsdruckerei, 1941, w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej.

¹⁰⁵ Takie wartości mają głównie obiekty fortyfikacyjne z czasów II wojny światowej, gdyż żyją jeszcze nadal ludzie, którzy brali w niej udział jako załogi tych obiektów. Taką wartość posiada również jeden z najstarszych austriackich fortów w Krakowie – Luneta Warszawska, gdzie służby bezpieczeństwa PRL przetrzymywały więzionych opozycjonistów.

¹⁰⁶ P. Bujas, *Fortyfikacje a architektura pragmatyczna*. [mpis] w materiałach Międzynarodowych Letnich Warsztatów Architektury, Konavle 2004

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

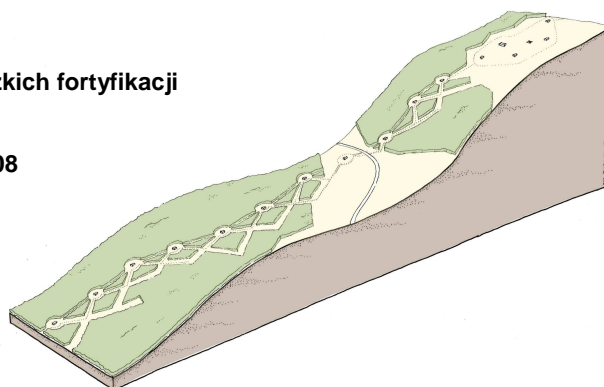
Bogactwo typów obiektów i systemów fortyfikacyjnych ma w krajobrazie swój wyraz przestrzenny. Logika funkcjonalna wzajemnych połączeń drogowych, pól ostrzału, linii okopów i umocnień ziemnych przekłada się na skalę urbanistyczną a czasem nawet geograficzną. Co prawda twórcy fortyfikacji kierowali się innymi racjami i w innym celu wykorzystywali aspekt widoczności, lecz nie da się zaprzeczyć, że logika krajobrazu warownego ma ścisły związek z jego walorami widokowymi. Doskonałą tego ilustracją są panoramy rysowane ponad otworami strzeleckimi obiektów bojowych mające być pomocą w prowadzeniu ostrzału i utrzymaniu łączności z innymi obiektami.

Ilustracja 6. Panorama historycznego krajobrazu warownego – fragment Panoramy Dalmacji, autorstwa Giuseppe Riegera, która przedstawiała wybrzeże od Puli do Budvy (długość rysunku wynosi 12 m!) dla potrzeb żeglugi. Na tym wycinku: wejście do portu Šibenik, którego strzeże potężna XVI-wieczna twierdza św. Mikołaja (Nikola), źródło: Kartografija i geoinformacije br. 2, s. 149, Zagreb 2003, dzięki uprzejmości Zofii Mavar

Częstokroć pieczołowicie zaplanowany krajobraz warowny przypomina skomplikowany system parkowy – jak na przykład umocnienia granicy czesko-austriacko-niemieckiej (1934-38) wzniesione w lasach Gór Orlickich, gdzie poszczególne obiekty, aby kryć się ogniem artyleryjskim, połączone były ze sobą szerokimi przesiekami, w których rozciągały się zasieki, potykacze i zapory przeciwczołgowe. Wszystko to, jest namacalnym świadectwem historii zapisanym w przestrzeni użytkowanej współcześnie.

Ilustracja 7. Ideogram czeskosłowackiej linii ciężkich fortyfikacji w terenie górskim i leśnym, rys. Piotr Leonowicz, 2008

V.2. Wartość przyrodnicza dawnych fortyfikacji

Wieloletnie zaniedbanie oddało fortyfikacje we władanie przyrody. Wpływ natury na wartość tego typu założeń zabytkowych bywa jednocześnie dobry i zły. Często na fortyfikacjach odnajdujemy stanowiska cennych gatunków roślin i siedliska rzadkich, bądź dzikich zwierząt. Zdarza się, że obiekty te z powodów przyrodniczych otrzymują status użytków ekologicznych. Wśród uznanych za cenne i proponowanych przez polskich przyrodników do wpisu na listę w ramach europejskiej sieci obszarów Natura 2000¹⁰⁷ znajdują się także tereny forteczne będące miejscami bytowania chronionych gatunków zwierząt – zwłaszcza nietoperzy. Są to przede wszystkim stanowiska, które noszą nazwy pochodzące od konkretnych obiektów fortecznych, jak: Fort Salis Soglio (w Przemyślu), Forty Modlińskie, Schrony Brzeskiego Rejonu Umocnionego, Twierdza Terespol czy Cytadela Grudziądz. Ponadto liczne elementy fortyfikacji służą jako sezonowe miejsca bytowania chronionych zwierząt (Twierdza Osowiec czy Twierdza Wisłoujście, MRU). Takie skrzyżowanie wartości przyrodniczych i kulturowych, bywa charakterystyczne nie tylko dla fortyfikacji (np. zabytkowe cmentarze) i jednocześnie znacznie podnosi poziom trudności wszelkich działań konserwatorskich i ochronnych zarazem. Dzieje się tak ze względu na to, że dzika, rozrastająca się w niekontrolowany sposób, roślinność niszczy chroniące konstrukcje murowe nasypy, prowadzi do ich zawilgocenia, niszczy dawne warstwy izolacyjne, a penetracja wody sprzyja rozwojowi pleśni, grzybów a także powoduje pękanie murów w niskich temperaturach. Kompromis pomiędzy ochroną przyrody a zabytku, jest zdaniem specjalistów z obu dziedzin jednak możliwy – wymaga jednak wyjścia poza utarte schematy i poszukiwania rozwiązań indywidualnych.

Nie należy zapominać, że do czasu wprowadzenia obserwacji lotniczej, zieleń była istotnym elementem systemu obrony¹⁰⁸. Relikty planowych nasadzeń maskujących, czy alej wzdłuż traktów komunikacyjnych są dziś podwójnie cenne – jako struktury historyczne i wiekowe okazy drzew, niejednokrotnie o wartości pomników przyrody. Dokładne badania stanu i wartości zieleni fortecznej są przedmiotem szczegółowych opracowań naukowych na polu badania rozwoju miast i architektury krajobrazu¹⁰⁹.

V.3. Rozwój turystyki fortecznej

Wbrew pozorom pasjonaci historii fortyfikacji stanowią istotną grupę docelową dla wielu organizatorów turystyki, choć jak dotąd ten nurt turystyki aktywnej jest w Polsce niedoceniany i organizowany nieformalnie. W krajach Europy zachodniej, zwłaszcza anglosaskich, oraz

¹⁰⁷ Propozycja optymalnej sieci obszarów Natura 2000 w Polsce – „Shadow List”. *Szczegółowa analiza wdrożenia Dyrektywy Siedliskowej [92/43/EWG]. Syntetyczne ujęcie wdrożenia Dyrektywy Ptasiej [79/409/EWG]*, praca zbiorowa, Warszawa 2004, dostępne poprzez:

http://www.wwf.pl/informacje/publikacje/natura/polish%20shadow%20list_pl.pdf

¹⁰⁸ Szerzej na ten temat pisze: J. Środulska-Wielgus rysując historię zieleni fortecznej, *Rola i znaczenie maskowań fortyfikacyjnych w kształtowaniu krajobrazu parkowego na przykładzie Krakowa*, praca doktorska wykonana pod kierunkiem prof. dr hab. inż. arch. Marii Łuczyńskiej-Bruzdy w IAK PK, Kraków 2000

¹⁰⁹ *ibidem* oraz J. Budziło, *Bellona florze*, [w:] *Aura* 5'91

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

w Stanach Zjednoczonych jest on dość popularny. Dlatego też w jednoczącej się Europie, w tym także i w Polsce, zapewne zyskają na znaczeniu wspomniane w rozdziale IV.2. szlaki kulturowe. Aktualnie załączkiem takiej trasy może stać się powstający właśnie Małopolski Szlak Historii Fortyfikacji¹¹⁰ czy Baltic Fort Route¹¹¹.

Pasjonaci historii fortyfikacji zwykle mają szerokie spektrum zainteresowań. Zespoły fortyfikacyjne budzą ciekawość jako autentyczna sceneria ważnych faktów historycznych, lub ze względu na ich związek z życiorysami sławnych osób. Interesujące jest też dla wielu ich taktyczne znaczenie. Dla miłośników architektury obronnej są one swoistym podręcznikiem historii techniki i prezentacją pionierskich osiągnięć dziedzin takich jak konstrukcje inżynierskie, materiały budowlane, balistyka, marynistyka. Z tej przyczyny nawet te obiekty, które nie grały głównych ról w teatrze żadnej wojny, mogą być atrakcyjne dla zwiedzającego. Sprzyja temu także charakterystyczna dla tych obiektów aura tajemniczości, która budzi w wielu pasję odkrywcy. Ponadto, rozwijająca się w ostatnich latach archeologia militarna w tym tzw. archeologia pól bitewnych (ang. *battlefield archeology*) udowadnia, iż naukowe zainteresowanie obiektami i rejonami działań wojennych prowadzi do znaczącego uzupełniania wiedzy historycznej. W Stanach Zjednoczonych miejsca bitew zyskały status obszarów chronionych, co ma swój wymiar krajobrazowy¹¹².

Dla turysty oczekującego coraz to nowych i bardziej nietypowych atrakcji i wrażeń zabytki *architecture militaris* mogą być kolejną fascynującą ciekawostką. Warto przyrzeć się jednak turystyce, która posiada swoje własne przesłanie. Dla niej motywem przewodnim może być historia, rozumiana jako odbicie indywidualnych losów uczestników zdarzeń o światowym znaczeniu i jako cenna nauka dla przyszłych pokoleń. W tym pierwszym przypadku największą rolę odgrywają względy emocjonalne i ten nurt turystyczny nazywa się niekiedy kombatanckim. Dobrym przykładem są tutaj wycieczki żołnierzy uczestników II wojny światowej, którzy odwiedzają miejsca, w których walczyli. Często uczestnikami tych podróży sentymentalnych są także ich dzieci i wnuki. Z tej przyczyny urządza się tam centra edukacyjne, które stają się miejscem promowania pokojowego rozwiązywania konfliktów oraz propagowania postaw pacyfistycznych. Tego typu „żyjące muzea” mają na celu ukazanie w możliwie jak najciekawszy sposób historycznych zdarzeń i posługują się najnowszą techniką komputerową, by stworzyć interaktywne fascynujące ekspozycje. Trend ten jest obecny w muzealnictwie historycznym i wojennym w ogóle [por. ekspozycja w Muzeum Powstania Warszawskiego czy też np. dostępna

¹¹⁰ Zzapisy w strategii rozwoju Województwa Małopolskiego

¹¹¹ Projekt „Fortresses Network and Baltic Culture and Tourism Route Fortresses” „Kulturowo-Turystyczny Szlak Nadbałtyckich Twierdz” dofinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Inicjatywy Wspólnotowej Interreg III B BSR <http://www.bfr.pl> [data dostępu: 3.07.2008]

¹¹² Jest to możliwe dzięki przepisom planistycznym zawartym w Amerykańskiej Ustawie o Ochronie Pól Bitewnych (American Battlefield Protection Act, 1996,). Program Ochrony Pól Bitewnych (The American Battlefield Protection Program (ABPP), <http://www.cr.nps.gov/hps/abpp>) podlega wydziałowi Parków Narodowych Departamentu Spraw Wewnętrznych USA i uwzględnia popularyzację wiedzy historycznej - (<http://www.cr.nps.gov/nr/twhp/topic.htm#military>) oraz troskę o krajobrazowy wygląd tych szczególnych miejsc.(dostęp do obu stron internetowych: 10.08.2009)

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

na serwerze historycznym BBC rekonstrukcja bitwy nad Sommą z 1916¹¹³). Wiąże się on ze współczesną odpowiedzią muzealników na zmiany zachodzące w społeczeństwach i w związku z tym zmieniającą się rolę muzeów w Europie XXI wieku. Bowiem wraz z przemianami społecznymi – wzrostem imigrantów z różnych stron świata, wielokulturowością, łatwiejszym rozprzestrzenianiem się mód i globalnych trendów – muzeum „jako instytucjonalna forma zachodniej pamięci”¹¹⁴ także podlega ewolucji. Dbą się o wyraźne zaakcentowanie losów poszczególnych, konkretnych uczestników zdarzeń i zmierza się ku tworzeniu iluzji uczestnictwa zwiedzającego w historycznych wydarzeniach. Przywoływanie historii osobistych i odwoływanie się do uczuć i przeżyć jest traktowane jako przybliżanie, inaczej suchych, faktów.

Ilustracja 8. Normandia 1944 - niemiecka bateria obrony wybrzeża w Longues-sur-Mer (© Le Mémorial de Caen/Benoît Grimbert) i amerykański cmentarz wojenny w Colleville-sur-Mer (© Le Mémorial de Caen), źródło ilustracji: <http://www.memorial-caen.fr>

Przykładem obszaru udostępnianego turystycznie w taki sposób, są plaże Normandii, gdzie w czerwcu 1944 roku wylądowali alianci (w ramach operacji D-Day), by wyzwolić Francję. Ta część Normandii wraz z częścią niemieckich umocnień Wału Atlantyckiego oraz z cmentarzami wojennymi (także polskim cmentarzem m.in. I Dywizji Pancerniej gen. Maczka w Urville) została nazwana „historyczną przestrzeń pamięci” [w oryginale: *Normandie 1944, espace historique*¹¹⁵]. Na obszarze tym krzyżują się ścieżki kombatantów, ich rodzin, miłośników fortyfikacji z wątkami narodowymi, tych dywizji, które brały udział w D-Day (Brytyjczycy, Amerykanie, Kanadyjczycy, Polacy) Udostępniane w ramach tego rozproszonego muzeum obiekty militarne to niewielkie gabarytowo baterie i schrony wzdłuż wybrzeża, zachowane w swojej postaci z 1944 roku bądź dostosowane do bezpiecznego zwiedzania¹¹⁶.

¹¹³ http://www.bbc.net.uk/history/worldwars/wwone/launch_ani_somme_map.shtml (dostęp: 10.08.2009)

¹¹⁴ G. Postiglione, *The Atlantic Wall: why a museum on European soil?*, wprowadzenie do projektu badawczego muzeum rozproszonego w krajobrazie “The Atlantic Wall Linear Museum 2005” prowadzonego przez Politecnico di Milano, http://www.atlanticwall.polimi.it/museum/project/project_introduction.php (dostęp: 10.08.2009)

¹¹⁵ <http://www.normandiememoire.com> strona opisująca miejsca pamięci w Normandii, przebieg operacji D-Day (dostęp: 10.08.2009)

¹¹⁶ Obejmują one wzniesione przez Niemców obiekty obronne Wału Atlantyckiego: dawną baterię obrony wybrzeża “Marcouf” o numerze 1261 HKAR noszącą dziś nazwę Muzeum Baterii Crisbeq (<http://www.batterie-marcouf.com>, dostęp: 10.08.2009); stanowisko dowodzenia w miejscowości Ouistreham, (tzw. Wielki Bunkier) dziś muzeum Wału Atlantyckiego (<http://www.le-grand-bunker-musee.com>, dostęp: 10.08.2009); specjalne miejsce zajmuje Bateria Merveille [Merveille-Francville (

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Uzupełnieniem funkcjonalnym tego fortyfikacyjnego skansenu w krajobrazie jest nowoczesny budynek wzniesiony specjalnie dla współczesnych celów wystawienniczych w Caen¹¹⁷. Statyczna, bądź multimedialna ekspozycja muzealna jest często wspierana również organizacją rekonstrukcji historycznych i specjalnymi spacerami z przewodnikiem. Odkrywanie historii odbywa się, więc w intrygujący aktywny sposób. Zwykle jest to wynikiem współpracy muzeów z wyspecjalizowanymi biurami podróży, oferującymi trasy turystyczne po miejscach historycznych a także niepowtarzalne imprezy – przykładowo „zobacz dzień J z powietrza”, czyli przeloty nad plażami Normandii.

Ilustracja 9. Budynek-muzeum Caen Memorial,
© Le Mémorial de Caen/Sigrid Colomyès/Jacques Millet/Paul Dorey,
źródło ilustracji: <http://www.memorial-caen.fr>

Istnieją także niezależne biura podróży specjalizujące się w tego typu turystyce tematycznej – zwłaszcza związanej z historią I i II wojny światowej¹¹⁸, oferujące podróże z przewodnikiem po miejscach bitew (Arnhem, Somma, Dunkierka, Reims i Verdun...), czy śladami znanych postaci rozstawionych przez dzieła literackie czy spopularyzowanych przez filmy (jak Anne Frank czy Oskar Schindler).

---

merville.com, dostęp: 10.08.2009]) będąca miejscem pamięci poświęconym 9 Batalionowi Spadochroniarzy Brytyjskich; baterię d’Azeville, de Longue-sur mer, muzeum radaru w Douvres-la-déliverande, a także „Miejsce Hillmana” [<http://www.amis-du-suffolk-rgt.com/index.html>] w pobliżu Coleville-Montgomery, (dostęp: 10.08.2009)]

¹¹⁷ <http://www.memorial-caen.fr> (dostęp: 10.08.2009)

¹¹⁸ <http://www.short-breaks.gb.com/battlefields.html> brytyjskie biuro podróży ze specjalną ofertą wypraw na pola bitewne. (dostęp: 10.08.2009)

V.4. Znaczenie społeczne zabytków fortyfikacji, społeczny kontekst odnowy

Społeczne znaczenia zabytków fortyfikacji można rozpatrywać na kilku poziomach.

Przez wiele dziesięcioleci były one traktowane bez szczególnego sentymentu. Często można się spotkać z poglądem, iż są one świadectwem przemocy, ucisku czy obcej dominacji (zwłaszcza na terenie Polski, w odniesieniu do fortyfikacji z czasów zaborów). Jako elementy maszyny wojennej obiekty te miały zdecydowanie złą sławę. Biorąc pod uwagę, iż bywały miejscami walki i śmierci, można jednak traktować je diametralnie inaczej – jako miejsce pamięci. Stosunkowo najkrócej, (bowiem zaledwie 50 lat od daty powstania) na miano zabytku oczekują fortyfikacje z czasów II wojny światowej. Do dzisiejszego dnia wiele z nich nadal jest przedmiotem wypierania ze zbiorowej pamięci. Wymownym przykładem jest podejście do umocnień linii Maginot, które są w wielu przypadkach jeszcze poza rejestrem zabytków we Francji, ze względu na swoją tragiczną rolę i związane z nimi poczucie klęski narodowej¹¹⁹. Warto także nadmienić, że 12 miast ufortyfikowanych przez Sébastiena Le Prestre de Vaubana wpisano na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO dopiero 7 lipca 2008 roku.

W przypadku bardzo wielu fortów Twierdzy Kraków czy Przemyśl ich ponura sława i brak dobrego gospodarza doprowadziły do stanu, który można określić jako wyrzucenia poza postrzeganie społeczne. Po utracie funkcji bojowych lokalizowano tu funkcje uważane za uciążliwe (magazyny, brudna technologia, sortownie odpadów). Pogłębiało to tendencję do izolacji, a nawet zachęcało do dewastacji (dzikie wysypiska śmieci). Dla sąsiadów takiego obiektu oznaczało to automatycznie jego wielką uciążliwość i poczucie zagrożenia. Do dziś brak sprawnych gospodarzy tych obiektów powoduje, że bywają one traktowane jako bezpłatne źródło surowców wtórnych. Innym, mniej drastycznym, ale równie skutecznym sposobem wyrzucenia poza postrzeganie publiczne jest umieszczenie w zabytku fortyfikacji funkcji wykluczającej wstęp do obiektu poprzez np. całkowitą prywatyzację obiektu. Tak stało się w przypadku fortów Paryża, które materialnie istnieją i są utrzymywane w dobrym stanie technicznym, jednak mało kto wie o ich istnieniu, gdyż są izolowane i słabo dostępne¹²⁰.

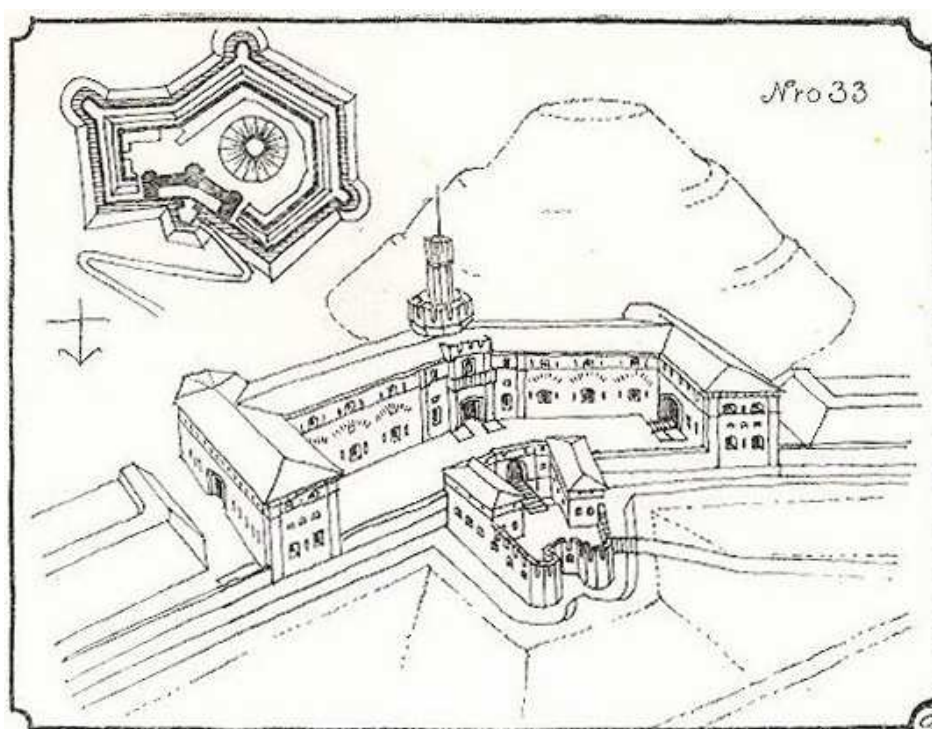
Do najbardziej spektakularnych historycznych działań podyktowanych „niepoprawnością polityczną fortów” należała słynna akcja rozbiórkowa krakowskich fortów w latach pięćdziesiątych XX wieku, mająca na celu pozyskanie cegieł na odbudowę Warszawy. Tak właśnie został unicestwiony najstarszy fort w twierdzy Kraków – wznoszenie jego kazamat rozpoczęto w 1850 roku, cytadelowy fort N° 33 „Krakus” zdobny w neogotycki detal oraz zębate mury, sterczyny i wieżyczki. Fort ten obudowywał Kopiec Krakusa uznawany przez archeologów za jedno z ważniejszych miejsc kultu przedchrześcijańskiego w pobliżu Krakowa. Wiosną 1954 roku mimo

¹¹⁹ Por. *Inventaire et état de conservation*. R. Dulau, Ph. Prost, lieutenant-colonel Ph. Truttmann, [w:] *Quel avenir pour patrimoine fortifié? Lille, Decembre 1992, Actes des Colloques de la Direction du Patrimoine*, red. M. Polonovski, Paris 1995, str. 48

¹²⁰ Szerzej o izolacji fortów Paryża pisze P. Molski, *Zabytkowe fortyfikacje we współczesnym mieście*, [w:] *Fortyfikacje Gdańska*, Gdańsk 2006

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

trudności spowodowanych protestami oraz dobrą jakością zaprawy (niewiele cegły dało się „odzyskać”, gdyż zaprawa trzymała mocno...) fort został zburzony. Do roku 1956 zdążono jeszcze unicestwić fort „Lubicz”, „Krowodrza”, „Pszorna” oraz „Bodzów”. Współcześnie forty niestety wciąż dostarczają zwłaszcza metalu na skup złomu – elementy wyposażenia takie jak kopuły, wieże pancerne, sponsony, okiennice, kraty, balustrady znikają w zastraszającym tempie. Liczne artykuły prasowe donoszą kilkakrotnie w ciągu roku o spektakularnych kradzieżach unikatowego wyposażenia fortyfikacji w Krakowie¹²¹. Niestety, wykrywalność sprawców kradzieży jest niska, a jeśli już zostaną oni złapani na gorącym uczynku, to nie są wobec nich wyciągane należyte konsekwencje ze względu na kwalifikację tego typu aktów wandalizmu do czynów o niskiej szkodliwości społecznej.

Ilustracja 10. Rysunki przedstawiające fort 33 Krakus, J. Bogdanowski, źródło: J. Bogdanowski, *Warownie i zieleń Twierdzy Kraków*, Kraków 1979

Z drugiej jednak strony mnożą się stowarzyszenia miłośników historii, militariów oraz fortyfikacji. Grupy te z sentymentem i szacunkiem podchodzą do dawnych fortyfikacji. Zajmują się nie tylko badaniami, lecz podejmują również działania popularyzatorskie – w formie wycieczek, publikacji, odczytów, wykładów, konferencji. Często roztaczają opiekę nad konkretnym zabytkiem i prowadzą jego odnowę. Takie przynoszące widoczny skutek działanie zwykle cementuje grupę, a realizacja pasji daje ludziom powód do zadowolenia i satysfakcji. Motywy postępowania są różne: fascynacja historią, techniką, chęć ratowania zabytku, porządkowanie otoczenia...

¹²¹ *Pech do gospodarza* (chyl) Gazeta Krakowska, 28.IX.2000

Ochrona przed wandalami, P. Tymczak, Dziennik Polski, 17.VI.2003

Ogołocony fort, P. Tymczak, Dziennik Polski, 17. II. 2004

Skradziony unikat, P. Tymczak, Dziennik Polski, 18.VIII. 2004 (Sponson pancerny z Fortu 50 Prokocim)

Złomiarze rabują Fort Kosocice, (JP), Gazeta Krakowska, 19-20. II. 2005

W rezultacie pojawia się możliwość zmiany wizerunku fortyfikacji w oczach obojętnej lub wrogo nastawionej części społeczności, poprzez jego „oswojenie” lub poprzez uczestnictwo w wydarzeniach. I tak wszelkie grupy odtwarzające scenerie walk, wygląd i tradycje historycznych formacji wojskowych wprowadzają życie do obiektów. Inscenizacje wydarzeń historycznych, pokazy umundurowania, musztry, czy rytualne odpalenie armaty to atrakcje, które sprzyjają wzrostowi zainteresowania losem fortecznego zabytku. Z kolei wędrowniki szlakami architektury obronnej czy rajdy zorganizowanych grup¹²² zwracają uwagę i wzbudzają zainteresowanie, nie tylko pojedynczymi obiektami, ale fenomenem krajobrazem warownym jako całości.

W nurcie promocji turystyki aktywnej i turystyki kulturowej, turystyka forteczna ma szansę odnaleźć swoje miejsce, jako jeszcze jeden sposób interesującego spędzania wolnego czasu. Istnieje możliwość zwiedzania a także łączenia działań, ponad obecnymi granicami państw, bowiem zasięg i przebieg dawnych fortyfikacji jest w wielu miejscach inny niż współczesne granice. Zaś turystyka kulturowa, także ta forteczna, służy raczej ideom pokojowym i integracyjnym niż apoteozie wrogości i wojny. Wiele też istnieje podobieństw stylistycznych czy funkcjonalnych fortyfikacji w różnych regionach Europy, gdyż pomimo tego, że istniały „narodowe” szkoły fortyfikacyjne, budowle te musiały przede wszystkim dać odpór atakowi prowadzonemu z użyciem uniwersalnych środków walki. Dziś atrakcyjność formalna tych obiektów, ich całkowita obecna nieprzydatność do pierwotnych celów wojskowych i wspólne problemy konserwatorskie bardziej łączą niż dzielą i mogą prowadzić do współpracy w wielu dziedzinach.

Rewitalizacja, której elementem jest także renowacja, ma szansę powodzenia, jeżeli wartość zabytku zostanie szeroko uznana. Zabytek wyrzucony poza postrzeganie społeczne ma niewielkie szanse na dobre funkcjonowanie. Uznanie ze strony samych specjalistów – historyków architektury i sztuki, architektów i konserwatorów – zwykle nie jest w stanie zapewnić wystarczających środków na utrzymanie odnowionego obiektu, gdyż służby ochrony zabytków opierają swoje działania w znacznej mierze na dotacji z budżetu publicznego. Nawet przeprowadzenie zbiórki publicznej przeznaczonej na cele odnowy zabytków, oznacza, że odwołujemy się do społecznego poczucia odpowiedzialności za los cennego obiektu. Bez akceptacji i dostrzeżenia wartości zabytku inicjatywa taka nie ma szans powodzenia. Nie zmienia to jednak faktu, że często równie ważna jak akceptacja tzw. szerokiej społeczności, istotne jest poparcie przedstawicieli tej społeczności obecnych w różnych gremiach – w tym przede wszystkim w samorządzie lokalnym i organach administracji publicznej. Ponieważ przykład idzie z góry, im większe jest poparcie władz wyrażone osobistym zaangażowaniem, tym większe są szanse powodzenia rewitalizacji. Brak zaangażowania i uczestnictwa w konkretnych decyzjach i procesach ujawnia często schizofreniczną rozbieżność między deklarowanym szacunkiem dla

¹²² Przykładowo rajdy takie organizuje dwa razy do roku (wiosną i jesienią) Oddział Wojskowy PTTK w Krakowie, pod nazwą Rajd Twierdzy Kraków. Uczestnicy Rajdu mają okazję zdobywać pamiątkową odznakę. Informacje podaje co roku: <http://www.offclub.krakow.pl> (dostęp: 10.08.2009)

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

dziedzictwa przeszłości, a pragmatycznym podejściem do jego zachowania¹²³. Dla Twierdzy Kraków, gdzie wiele jest przypadków rozmyślnego niszczenia obiektów fortecznych nie przeprowadzono dotychczas badań percepcji zabytków fortyfikacji, ani wśród urzędników miejskich ani wśród społeczności lokalnych. Jednakże przykłady z innych regionów pokazują, że przedsięwzięcia rewitalizacyjne akceptowane społecznie przy wsparciu różnych grup zainteresowanych kończą się przeważnie powodzeniem. W przypadku krajobrazu warownego z obszaru Polski można przytoczyć dwa przykłady fortecznych parków kulturowych – formy ochrony, która, mimo, że odpowiednia dla tego typu obszarów, nie do końca może się przyjąć w praktyce. W ostatnich latach zostały powołane i działają (choć nie bez potknięć i trudności): Forteczny Park Kulturowy Twierdzy Srebrna Góra¹²⁴, Forteczny Park Kulturowy Twierdzy Kłodzko¹²⁵ oraz Park Kulturowy Fortyfikacji Miejskich „Twierdza Gdańsk”¹²⁶. Wszystkie te parki powstały w wyniku zorganizowanych i silnych działań organizacji pozarządowych, licznych wolontariuszy oraz przy wydatnym wsparciu i współpracy ze strony lokalnych samorządów.

---

¹²³ M. Domińczak, *Różne postrzeganie dziedzictwa przemysłowego w procesie rewitalizacji (na przykładzie Zgierza i Łodzi)*, [w:] *REGENTIF. Od terenów poprzemysłowych do...*, red. K. J. Lenartowicz, D. Maciąg; Czasopismo Techniczne, Zeszyt 8-A/2006 rok 103, str. 103

¹²⁴ Utworzony w czerwcu 2002 roku, rok później powołany w postaci spółki z o.o. zarządzającej, którą wpisano w grudniu 2003 roku do Krajowego Rejestru Handlowego

¹²⁵ Utworzony w październiku 2005 roku

¹²⁶ Powołany jako jednostka budżetowa Gminy Miasta Gdańska w 2002 roku, realizująca ideę budowy centrum edukacyjnego i wypoczynkowo-eksperymentalnego z zakresu poznawania wiedzy na terenie fortu Góry Gradowej w Gdańsku, pod nazwą Centrum Hewelianum

VI. UWARUNKOWANIA ADAPTACJI FORTYFIKACJI DO NOWYCH FUNKCJI

VI.1. Typ dzieła i rozległość terytorialna

Typ dzieła, jego cechy architektoniczne i konstrukcyjne, lecz także rozległość terytorialna i osadzenie w krajobrazie, mają kolosalny wpływ na materialny przebieg operacji rewitalizacyjnej. Charakterystyka dzieła ma bezpośredni wpływ na wielkość nakładów, jakie trzeba ponieść, aby móc obiekt udostępnić zapewniając bezpieczeństwo odwiedzającym. Stopień komplikacji prac remontowych i budowlanych, które składają się na renowację bądź adaptację do nowych funkcji, także zależy od typu dzieła. Różne typy obiektów wznoszone z wykorzystaniem rozmaitych technologii mają różną podatność na zniszczenie. Wystarczy porównać ceglane i kamienne fortyfikacje z połowy XIX wieku na terenach dawnych Austro-Węgier z umocnieniami żelbetowymi z czasów II wojny światowej bądź zimnej wojny. Nie tylko wiek ma tutaj istotne znaczenie. Oczywiście jest prosta zależność: im większy obiekt, tym większe będą koszty renowacji. Jednakże zasada ta może mieć wiele wyjątków w przypadku dzieł unikatowych, o bogatym detalu, bądź skomplikowanej konstrukcji wynikającej ze specjalnej funkcji.

Rozległość terytorialna, oprócz wysokich kosztów generuje również szereg problemów natury organizacyjnej. Po pierwsze, istnieje konieczność logicznego prowadzenia i etapowania prac trudna do realizacji, gdy krajobrazem zarządza kilka podmiotów – na przykład samorzady kilku różnych gmin. Po drugie w przypadku obiektów położonych współcześnie na terytoriach kilku państw, a stanowiących historycznie jedną spójną całość (Twierdza Przemyśl na pograniczu Polski i Ukrainy, Twierdza Komarno na pograniczu Słowacji i Węgier, umocnienia Wału Atlantyckiego ciągnące się wzdłuż północnego wybrzeża Europy), trudno skoordynować prace ze względu na odrębne regulacje prawne i administracyjne. W przypadku transgranicznych obiektów rozproszonych problemem jest także sieć komunikacyjna, a brak dostępu łączy się także z utrudnioną percepcją. W mniejszej skali, gdy działania dotyczą zintegrowanego podejścia do dzieł fortyfikacji poligonalnej lub rozproszonej z włączeniem nie tylko fortyfikacji stałej i związanych z nią budynków, ale także fortyfikacji polowej, pojawia się problem własności gruntów i gospodarki nieruchomościami oraz zasad dzierżawy i użytkowania.

Ten aspekt dobrze ilustrują zawikłane problemy obiektów i krajobrazu Twierdzy Kraków. W zasadzie nigdy nie została zrealizowana idea, tak odpowiadająca idei współczesnego użytkowania krajobrazu warownego, która postulowała, by obiekty pierścieniowej twierdzy połączone systemem dróg rokadowych spiętych zielenią forteczną stał się osnową systemu zieleni i rekreacji Krakowa¹²⁷. *„Przegląd planów zagospodarowania i rozwoju miasta wskazuje na to, że zieleń forteczna miała w nich zawsze swój udział. Zależał on od przyjętej koncepcji. Raz jest to udział zieleni postmilitarnej, jako zasobu o określonych wartościach, przewidzianego do całościowej adaptacji, innym razem jest to ujęcie cząstkowe bez podkreślenia specyfiki omawianej zieleni, jedynie jako bezimiennego „materiału”, możliwego do fragmentarycznego*

¹²⁷ Koncepcję tę zaproponował J. Bogdanowski, *Zieleń i warownie Twierdzy Kraków*, Kraków, 1979

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

wykorzystania, droga „roztopienia” w innych, wiodących systemach zieleni miejskiej¹²⁸”. Niestety te nieegzekwowane zapisy planów, niedocenienie walorów krajobrazu warownego i niekonsekwentne gospodarowanie gruntami sprawiło, że głównym sukcesorem historycznych połączeń stał się układ drogowy miasta¹²⁹. Bezpowrotnie stracono szanse wykorzystania dużej części fortecznych dróg i systemowego użytkowania rekreacyjnego wewnętrznych pierścieni Twierdzy. W stosunkowo najlepszym stanie przetrwały zasoby krajobrazu warownego trzeciego, najbardziej zewnętrznego pierścienia, gdyż te fortyfikacje stanowiły własność wojskową przez długie lata. W momencie, gdy przestawały być wojsku potrzebne, przechodziły we władanie miasta (konkretnie: Zarządu Gospodarki Komunalnej lub Zarządu Budynków Komunalnych) albo przejściowo stawały się własnością Agencji Mienia Wojskowego. Agencja ta jest powołana do zarządzania i sprzedaży zbędnych nieruchomości oraz rzeczy ruchomych dla Ministerstwa Obrony Narodowej. W praktyce, Agencja sprzedawała kilkakrotnie działki fortów wraz z fortami nie do końca informując nabywców o wartości znajdujących się na działce obiektów albo zanim jeszcze obiekt został wpisany do rejestru zabytków. Bywało, że obiekty takie stawały się przedmiotem spekulacji. Kwestią kolejną jest gospodarowanie gruntami, które wykraczają bezpośrednio poza samą działkę fortu, ale które są jego najbliższym sąsiedztwem i ich zagospodarowanie – a właściwie jego brak – definiują kształt krajobrazu warownego. AMW systematycznie dzieli i wyprzedaje także i te grunty, których zabudowa zmienia nieodwracalnie nie tyle sam fort, co krajobraz warowny. Na pustych dotąd przedpolach i zapolach fortów (czyli historycznie terenach otwartych) powstają najczęściej osiedla mieszkaniowe, które odcinają powiązania krajobrazowe obiektu z resztą systemu. W ten sposób zmienił się całkowicie kontekst przestrzenny fortu 52 Borek w Krakowie. W przypadku fortu 47 Łysa Góra inwestor w ostatnim etapie uzgodnień projektu osiedla poprosił o ekspertyzę krajobrazową¹³⁰, która mogła zaledwie nieznacznie skorygować plan zabudowy wskazując do zachowania najważniejsze osie widokowe. Jedyna szansa na utrzymanie, bądź restytucję, zardzewień maskujących i zieleni fortecznej w skali krajobrazu istnieje prawdopodobnie tylko dlatego, że pod te założenia zostały wydzielone osobne działki i być może w nadal są one własnością wojska, a zatem Skarbu Państwa¹³¹.

Problemy zarządzania dotyczą nie tylko skali krajobrazowej i urbanistycznej. Także w skali obiektu niezwykle trudne jest znalezienie dobrego gospodarza. Te zagadnienia zostaną omówione szerzej dziale VI.4.

¹²⁸ J. Środulska-Wielgus, *Zieleń Twierdzy Kraków*, Atlas Twierdzy Kraków, Seria II, Tom 4, Kraków, 2005, str.132 – 133

¹²⁹ Takie niebezpieczeństwo wymienia w swojej pracy J. Budziło, *Miejskie systemy zielone na kanwie nowożytnych twierdz i ich układów komunikacyjnych*, praca doktorska wykonana pod kierunkiem prof. Janusza Bogdanowskiego na WA PK, Kraków 1976,

¹³⁰ *Studium możliwości adaptacyjnych fortu 47 „Łysa Góra” wraz z działką forteczną oraz ustalenie szczegółowych warunków realizacji osiedla mieszkaniowego wokół fortu*, 2004, mpis w IAK PK, oprac. Zespół pod kierunkiem Z. Myczkowskiego, autorka była członkiem zespołu.

¹³¹ J. Środulska-Wielgus, *Zieleń ...*, op. cit., s. 274

VI.2. Nowa funkcja, a świadome ograniczenie zakresu interwencji

Zespoły fortyfikacji w krajobrazie to specyficzne założenia, do których trudno jednoznacznie dopasować współczesną funkcję. Dzieje się tak ze względu na ich pierwotne przeznaczenie, które jest niezwykle mocnym piętnem – zarówno znaczeniowym, jak i przestrzennym i architektonicznym. Mimo że można obiektom takim, niejako automatycznie, przypisać funkcje jedynie muzealne lub memorialne eksponujące ich historię, to każdy rodzaj przeznaczenia będzie wymagał rozwiązań indywidualnych przełamujących konwencje właściwe dla danego sposobu użytkowania. W tym kontekście zawsze winno się pojawić pytanie o sensowność konkretnego zamysłu inwestorskiego. Funkcja bowiem może być nieadekwatna, a ilość przekształceń konieczna do jej wprowadzenia tak duża, że cała inwestycja odbyłaby się nie tylko ze szkodą dla zabytku, ale i byłaby nieopłacalna dla inwestora. Może się, bowiem okazać, że ilość i koszty modyfikacji obiektu historycznego oraz koszty związanych z tym postępowań administracyjnych uzyskiwania pozwoleń oraz koszty społeczne są tak znaczące, że tańsze jest wybudowanie całkowicie współczesnego obiektu przeznaczonego od początku dla wybranego celu. Ponadto, skala i rodzaj wprowadzanych zmian może prowadzić do całkowitej utraty charakteru modyfikowanej budowli, który stanowi niebagatelny (podstawowy i niezbywalny) składnik jej wartości. Przede wszystkim, w procesie adaptacji funkcjonalnej zabytku fortecznego sama substancja zabytkowa narzuca zwykle trudne ograniczenia. Taka architektura wzniesiona przed laty i dla bardzo specyficznych celów nie może być zgodna z dzisiejszymi normami technicznymi (np. dotyczącymi dróg ewakuacyjnych czy doświetlenia pomieszczeń). Zatem jej cechy swoiste i pierwotne, utrudniają dostosowanie tej architektury do dzisiejszych potrzeb. Bojowe przeznaczenie fortyfikacji dziś całkowicie straciło sens, lecz mimo to, fortyfikacje – nawet zaadaptowane do innych funkcji na zawsze pozostaną fortyfikacjami. Dlatego, mimo, iż współcześnie mogą służyć innym celom, mają ograniczoną chłonność adaptacyjną¹³². Innymi słowy: to nowa funkcja musi się dopasować do fortu, a nie zaś odwrotnie. Jest to zresztą w zgodzie z europejską doktryną konserwatorską, która mówi, iż wszelkie zmiany współczesne w obiekcie zabytkowym muszą być zauważalne¹³³ i odwracalne, a wprowadzane modyfikacje nie powinny prowadzić do niszczenia oryginalnej substancji.

W takiej sytuacji wybór współczesnego użytkowania dla obiektu fortecznego nie jest sprawą łatwą i zależy wielu czynników. Należy odpowiedzieć sobie na szereg pytań, by

¹³² Por. Karta Wenecka, 1964, Art. 5. „*Konserwacji zabytków zawsze sprzyja ich użytkowanie na cele użyteczne społecznie: użytkowanie takie jest, zatem pożądane, nie może wszakże pociągać za sobą zmian układu bądź wystroju budowli. Są to granice, w jakich należy pojmować i można dopuszczać zagospodarowanie, wymagane przez ewolucję zwyczajów i obyczajów*”. Chłonność adaptacyjna to w tym przypadku odpowiednik pojęcia chłonności krajobrazu (*landscape capacity*), która „*oznacza jego zdolność do przyjęcia nowych elementów, bez utraty tożsamości swojej fizjonomii*” (P. Ozimek, A. Ozimek, *Badanie chłonności krajobrazowej przy użyciu przestrzennego modelu cyfrowego*. [w:] *Nauka Przyroda Technologie*, 2008. 3, 1, #13, str. 1, http://www.npt.up-poznan.net/pub/art_3_13.pdf, dostęp: 11.09.2009)

¹³³ Por. Karta Wenecka, 1964, Art. 9. „*Restauracja ustaje [...] tam gdzie zaczyna się domysł; poza tą granicą wszelkie, uznane za nieodzowne, prace uzupełniające mają wywodzić się z kompozycji architektonicznej i będą nosić znamię naszych czasów*”.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

sformułować wytyczne do projektu rewitalizacyjnego a także adaptacyjnego. Jaki jest potencjał samych budowli i ich lokalizacja? Kogo i czym można będzie przyciągnąć do obiektu? Co można w obiekcie robić, – jaki rodzaj aktywności – stałe użytkowanie, dłuższy pobyt, krótki pobyt, zwiedzanie?¹³⁴ Co się zmieści w obiekcie materialnie a co znaczeniowo? Co nie będzie sprzeczne z charakterem i przeszłością miejsca – np. zbyt rozrywkowa funkcja w miejscu pamięci? Dopiero po takiej analizie można się zastanawiać nad zakresem i kosztami prac, jakie należy ponieść, aby móc obiekt udostępnić i by stał się on przedmiotem działań rewitalizacyjnych. Do pewnych elementów fortyfikacji stałych, takich jak koszary, schrony bojowe, wartownie czy ostrogi, które już pierwotnie łączyły w sobie funkcje mieszkalne (koszarowe), logistyczne i bojowe można łatwiej dopasowywać funkcje współczesne. Pomieszczenia dzieł obronnych twierdz klasycznych bądź twierdz poligonalnych, czy fortów pancernych, cechują się dość dużymi rozmiarami i specyficznymi połączeniami funkcjonalnymi. Jednakże znacznie łatwiej pomieścić dzisiejsze funkcje w nich, niż w rozproszonych dziełach linii Maginota, czy bateriach Wału Atlantyckiego, które reprezentują w sobie maksimum cech dostosowanych do funkcji bojowej. W poszukiwaniu współczesnych sposobów użytkowania, wyzwaniem stanowią elementy fortyfikacji polowej, jak okopy czy szańce ziemne, które stanowią o związaniu obiektu fortecznego z krajobrazem. Należy dodać, że jest to wyzwanie skierowane specjalnie do architektury krajobrazu jako sztuki kształtowania przestrzeni otwartej.

Nowa funkcja może być wprowadzana do kubaturowych obiektów fortecznych w sposób intensywny i ekstensywny. Podejście intensywne charakteryzuje się chęcią wykorzystania walorów przestrzennych obiektów poprzez ich jak najlepsze przystosowanie do nowej funkcji. Struktura historyczna zostaje uzupełniona w znaczny sposób elementami współczesnymi podnoszącymi funkcjonalność obiektu. Elementy współczesne spełniają współczesne normy i dają więcej możliwości użytkowania obiektu, zmieniając jednak pierwotne przeznaczenie pomieszczeń. Przykładowo, izba w bloku koszarowym fortu artyleryjskiego zaadaptowanego na hotel staje się apartamentem hotelowym dopiero po podzieleniu jej na część sypialną i nowoczesną łazienkę wraz z wiążącymi się z tym zmianami w oryginalnej substancji zabytku.

Podejście ekstensywne może dawać mniej możliwości funkcjonalnych uznając prymat kształtu architektonicznego obiektu wynikającego z jego pierwotnej funkcji, ale może też być bardziej twórcze w poszukiwaniu rozwiązań nowatorskich. I tak współczesny standard użytkowania może być niższy, poprzez konieczne ograniczenia we wprowadzaniu udogodnień. W takim przypadku, wspomniana wyżej izba w bloku koszarowym fortu artyleryjskiego zaadaptowanego na hotel będzie albo sypialnią hotelu o niższej kategorii albo schroniska turystycznego z zapleczem sanitarnym w miejscu koszarowych latryn. Wyrazem ekstensywnego

¹³⁴ Szerzej to zagadnienie opisuje Krzysztof Wielgus, jako optymalny standard użytkowania proponując cztery sposoby (stopniowanie: pobyt, wycieczka, pasaż, użytkowanie pasywne) w metodologii analizy fortu Brioni Minor, „*Analysis of the historical content, values and possibilities of using the coastal fort Brioni Minor*” [w:] *International Summer Workshop of Architecture 2001 and 2002*, Ministerstwo Kultury, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Zagreb 2003

podejścia do adaptacji takiego obiektu byłaby także rezygnacja z funkcji hotelowej na rzecz innej, która nie wiązałaby się z koniecznością wprowadzania aż tylu przekształceń – przykładowo biur typu open-space lub pracowni artystycznych, które nie wymagałyby podziału pomieszczeń.

Oczywistym jest, że adaptacja intensywna (zwana także wysokostandardową) jest przedsięwzięciem wymagającym dużych nakładów pieniężnych. Wiąże się także z nią znacznie większe oczekiwania, że te nakłady się zwrócą i będą obiektem w przyszłości utrzymywać, uniezależniając go od budżetu państwa. Przedsięwzięcie takie zajmuje jednak wiele czasu, a ponadto znalezienie wiarygodnego inwestora, który nie przekroczy zasad konserwatorskich w imię zysku, jest bardzo trudne. Adaptacja ekstensywna wymaga większej pomysłowości i elastyczności w podejściu do użytkowania obiektu, jednak wcale nie przekreśla możliwości powodzenia ekonomicznego przedsięwzięcia. Dużo możliwości ekstensywnego użytkowania fortyfikacji stwarzają funkcje związane z aktywną turystyką. I mimo, że można wyobrazić sobie wiele funkcji mieszczących się w fortyfikacjach (od biur po galerie sztuki), w pracy przedstawionych jest wiele przykładów dotyczących turystycznego wykorzystania tych zabytków. Dzieje się tak, gdyż zabytki fortyfikacji znajdują się w terenach atrakcyjnych krajobrazowo i jako takie, same w sobie, wzbudzają zainteresowanie. Ponadto, dla wielu regionów, turystyka jest źródłem rozwoju ekonomicznego i każda możliwa szansa adaptacji obiektu, który może się do tego przyczynić, jest skwapliwie wykorzystywana. Te intuicyjnie wyczuwalne tendencje potwierdzają rynkowe statystyki. Turystyka bowiem współcześnie uważana jest za jedną z najbardziej dynamicznie rozwijających się gałęzi gospodarki. Według danych Światowej Organizacji Turystycznej (UNWTO) dochody przez nią generowane znacząco wzrosły na przestrzeni 3 lat: od 3% (2003r.) światowych dochodów do prawie 30% (2006 r.), sięgając poziomu 733 bilionów dolarów amerykańskich (584 bilionów euro)¹³⁵.

Podejście skrajnie minimalistyczne w nurcie adaptacji ekstensywnej dla celów turystyki reprezentuje nastawienie na wyeksponowanie wartości niematerialnych fortyfikacji przy niemal całkowitej rezygnacji z widzialnej ingerencji architektonicznej. Takim przykładem jest poniższy opis projektu udostępniania austriackiego fortu na wyspie Broni Minor: *„Powstrzymać naturalną chęć kreacji. Nie dodawać. Wykorzystać gwałtowne odczucie zatrzymanego czasu. [...] Fort – całościowe muzeum, lub raczej PARK zatrzymanego czasu. Brak trasy zwiedzania, TU SIĘ NIE ZWIEDZA! Jest w zamian swobodne błądzenie, poszukiwanie treści ukrytej w każdym załamie murów, każdym biegu elektrycznego kabla, każdym napisie zostawionym przez "ludzi-tego-czasu". Tu poszukuje się. Treść jest wszędzie, lecz nigdzie podana wprost. Daje ją czas zamknięty w kamieniu murów, dajemy ją my. Środkiem działania pozostaje sugestia, kreowanie nie dosłowne, zmuszanie do czytania wyobraźnią, ciągłej czujności, gotowości na dostrzeżenie instrukcji musztry CK Armii, wspomnień z podróży po południowych ziemiach monarchii... Nie "iść" lecz "błądzić". Miejsca "zatrzymania" – ława, krzesło dla kontemplacji skalnego urwiska, chłodu podziemi, strumienia światła filtrowanego przez przestreloną szybę. Działanie na zmysły. Muzyka samotnego adaptera. Tony Marsza Radetzkiego płynące przez skalne tunele, cytaty,*

¹³⁵ *Tourism Highlights*, Edition 2007, raport UNWTO: Madrid, Spain, 2007

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

*które trzeba odnaleźć na ścianie kazamaty, skalnej ścianie, rdzawej okiennicy.*¹³⁶” Jest to jednak podejście rzadkie, chociaż są obiekty, które z różnych powodów powinny być zachowane właśnie w takim stanie.

Rozważając kwestie zakresu interwencji i decydując o adaptacji w każdym przypadku należy także brać pod uwagę destrukcyjny wpływ czasu. I choć zabytki architektury obronnej są bardziej nań odporne, czasem intensywna adaptacja bywa jedyną drogą ich ocalenia. U podstaw wszelkich decyzji powinien leżeć dokładny bilans zysków i strat rozstrzygnięć podejmowanych na podstawie waloryzacji zabytku. Warto jednak podkreślić, że większość gwałtownie postępujących i niekiedy nieodwracalnych zniszczeń krajobrazu warownego ma swoje źródło w błędnym administrowaniu tym zasobem, pochopnych decyzjach o sprzedaży niewiarygodnym inwestorom, nieodwracalnych modyfikacjach substancji i błędach konserwatorskich. Istotnym problemem jest brak odpowiedzialnych gospodarzy oraz rozdzwitek między decyzjami jednostek administrujących warownym dziedzictwem, a sugestiami formułowanymi przez ekspertów w waloryzacjach, programach i ekspertyzach.

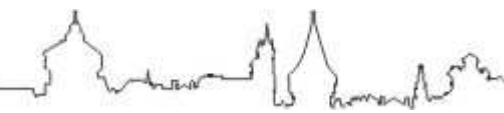
Czas jest także decydującym weryfikatorem doboru współczesnej funkcji, podobnie jak to dzieje się w przypadku kontrowersyjnych dzieł architektonicznych¹³⁷, które były krytykowane w momencie swojej budowy lub też bezpośrednio po jej zakończeniu. Upływ czasu pozwala też na próbę oceny czy funkcja jest odpowiednia, bo uniezależnia tą ocenę od aktualnych, a przecież podlegających zmianom, trendów w doktrynie adaptacji. W przypadku funkcji dyskusyjnych, często dopiero praktyka działania i użytkowania obiektu pokazuje, czy funkcja się sprawdza. Tak więc im więcej przykładów adaptacji, tym więcej doświadczeń, które można analizować i poddawać krytycznej ocenie. Stąd też wzrost zainteresowania problematyką adaptacji fortyfikacji i większa ilość zrealizowanych projektów na przestrzeni ostatnich 30 lat pozwala dokładniej konfrontować rozważania teoretyczne z praktyką użytkowania adaptowanych dzieł.

VI.3. Uwarunkowania ekonomiczne i planistyczne oraz źródła finansowania a współpraca NGO-sów i samorządów lokalnych

Z pewnością nie można liczyć na to, że opieka świadczona przez państwo w całości zaspokoi potrzeby dotyczące ochrony zabytków fortyfikacyjnych. Państwo ma na swoim utrzymaniu wiele zabytków, a elementy dawnych fortyfikacji posiadające status zabytku stanowią niewielki procent ogółu obiektów figurujących państwowych rejestrach. W Polsce zabytki architektury i budownictwa stanowią 87,5% ogólnej liczby zabytków (55 485 obiektów) z tego budowle obronne stanowią 1,6% (sumarycznie 840 obiekty w rejestrze). Podobna sytuacja dotyczy również innych krajów – we Francji w roku 1992 w rejestrach zabytków były 204 obiekty

¹³⁶ Opis koncepcji adaptacji fortu BRIONI MINOR autorstwa P. Bujasa, J. Zawiejskiej, P. Leonowicza (projekt opracowywany w ramach letnich warsztatów projektowych współorganizowanych przez Ministerstwo Kultury Republiki Chorwacji w roku 2001), mpis.

¹³⁷ I. Sykta, *Kontrowersyjne współczesne realizacje architektoniczne w krajobrazie miasta*, praca doktorska wykonana pod kierunkiem A. Böhma, Instytut Architektury Krajobrazu PK, Kraków, 2008

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

obronne wzniesione pomiędzy XVI a XX wiekiem, co stanowiło poniżej 1% ogółu zabytków ujętych w tym zasobie. Jednocześnie potrzeby finansowe na prace konserwatorskie w tych obiektach były nieproporcjonalnie większe – sięgały wysokości rzędu 10% dotacji dla całego tego sektora¹³⁸. Wysoki koszt koniecznych renowacji zabytków fortecznych wynika po części ze względu na stan zniszczenia, a po części ze względu na ich rozmiary i specyfikę konstrukcji, jakie powinny być poddawane zabiegom konserwatorskim, by mogły być poddane pełnej rewitalizacji. Aby podołać temu wysiłkowi niezbędne jest sięganie po zróżnicowane źródła finansowania.

Oprócz środków z krajowych budżetów publicznych, które jak już powiedziano, są zwykle zbyt małe, istnieje możliwość pozyskiwania dotacji ze wspólnego budżetu Unii Europejskiej. Warunkiem ubiegania się o fundusze europejskie jest zgodność zamierzonych przedsięwzięć z polityką wspólnotową oraz z wieloma dokumentami strategicznymi państwa¹³⁹ wyznaczającymi długofalowe cele, takimi jak strategie rozwoju czy programy rewitalizacji całych większych obszarów. Dokumenty te są głównie wyrażeniem intencji i formułują założenia polityki, a gwarancję prawne możliwości działania dają dopiero zapisy prawa miejscowego w postaci miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Zapisy dotyczące obszarów pofortyfikacyjnych i ich przeznaczenia w planach zagospodarowania przestrzennego są wypadkową stanu wiedzy planistów i aktywności miłośników fortyfikacji oraz zamierzeń i możliwości samorządu lokalnego.

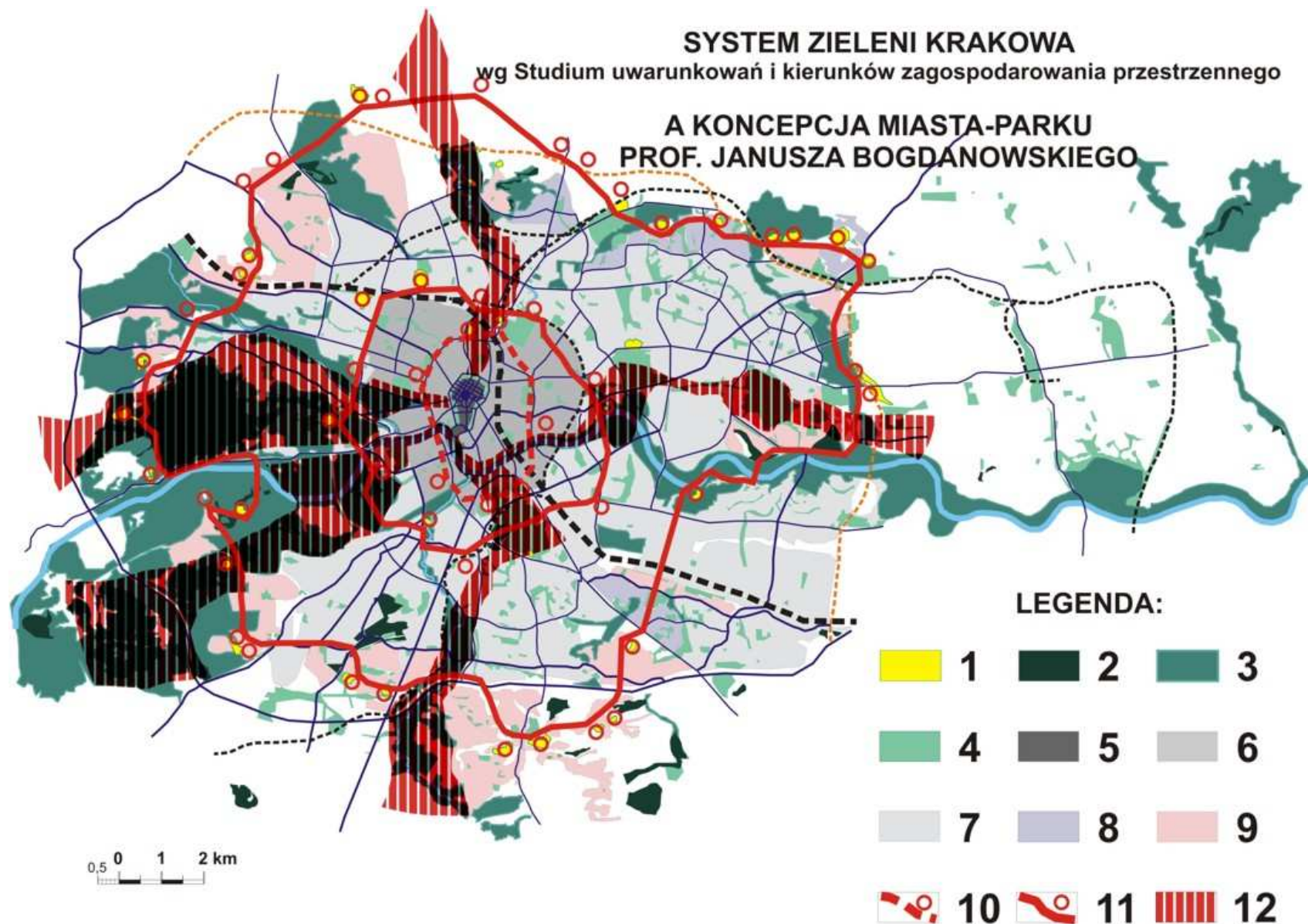
Przykładem próby wprowadzania do dokumentów planistycznych zapisów mających ułatwić działania na rzecz poprawy stanu obiektów architektury obronnej są ustalenia Studium Uwarunkowań i Możliwości Kierunków Zagospodarowanie Przestrzennego Miasta Krakowa¹⁴⁰. Jako sposób czynnej ochrony określają one obszary proponowanych fortecznych parków kulturowych. Ponadto wyodrębniono w części dotyczącej zasobów zieleni miasta osobną kategorię terenów zieleni fortecznej. Dotyczą one wprawdzie na tym poziomie jedynie tych grup zieleni, które są skoncentrowane wokół fortów, pomijając zaś relikty komponowanej zieleni maskującej występującej w międzypolach, posiadającej wybitne wartości krajobrazowe. Graficzne nałożenie pionierskiej koncepcji miasta-parku opierającego się na osnowie Twierdzy na syntezę zapisów Studium Uwarunkowań i Możliwości Kierunków Zagospodarowanie Przestrzennego Miasta Krakowa przedstawia Ilustracja 11.

¹³⁸ Dane te pochodzą z R., Ph. Prost, lieutenant-colonel Ph. Truttmann, *Inventaire et état de conservation*. [w:] *Quel avenir pour patrimoine fortifié? Lille, Decembre 1992, Actes des Colloques de la Direction du Patrimoine*, red. Max Polonovski, Paris 1995, str. 45

¹³⁹ Por. przykładowo wnioski do ZPORR, zapisy dotyczące całego Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego na lata 2004 – 2006, Dz. U. nr 166 poz. 1745, str. 443 zwłaszcza *Działania 3.3 Zdegradowane obszary miejskie, przemysłowe i powojenne*. *Rozdział: Spójność dokumentami programowymi – krajowymi i regionalnymi*, za:

<http://www.zporr.gov.pl>

¹⁴⁰ Uchwalone dnia 16 kwietnia 2003 r., rozdział: „Ochrona i kształtowanie dziedzictwa kulturowego”, str. 156–158, pełny tekst dostępny poprzez Biuletyn Informacji Publicznej, http://www.bip.krakow.pl/?bip_id=1&dok_id=5171&sub_dok_id=5171, wniosek przygotowany przez J. Środulską-Wielgus, K. Wielgusa i W. Brzoskwinę

Ilustracja 11. Koncepcja miasta-parku prof. Janusza Bogdanowskiego nałożona na planszę systemu zieleni Krakowa (wg Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego z roku 2003), rys. A. Skrzyńska, 2005; LEGENDA: 1) Zielen forteczna wokół fortów; 2) Lasy; 3) Parki rzeczne i związane z nimi system zieleni; 4) tereny zieleni urządzonej; 5) obszar centrum – Starego Miasta; 6) śródmieście; 7) zabudowa miejska; 8) zabudowa o wysokiej intensywności, 9) zabudowa o niskiej intensywności; 10) pierwszy pierścień parkowy; 11) kolejne pierścienie – mała i wielka droga rokadowa; 12) pasma parków krajobrazowych.

Można jednak przypuszczać, że istnieje szansa na dokonywanie dokładniejszych zapisów w skali planów miejscowych. Możliwość uczestnictwa zarówno indywidualnych osób jak i np. stowarzyszeń w procesie planistycznym określają zapisy ustawy o planowaniu przestrzennym¹⁴¹. Intencją ustawodawcy było zapewne oprócz możliwości składania wniosków do planu, organizowanie publicznej debaty, czyli zapewnienie prawnych form partycypacji społeczeństwa w procesie planistycznym¹⁴². W praktyce jednak, zarówno upolitycznienie procesu planowania przestrzennego jak i daleko idąca swoboda w interpretacji zapisu o debacie publicznej¹⁴³, bardziej służą legitymizacji polityki przestrzennej gminy prowadzonej przez władze, niż rzeczywistemu podniesieniu świadomości dotyczącej gospodarowania przestrzenią i uczestnictwu w nim społeczeństwa. Niezależnie jednak od wykorzystania przewidzianych ustawą możliwości prawnych, istnieje cała szeroka paleta działań nieformalnych¹⁴⁴, które mogą inicjować zarówno organizacje pozarządowe jak i samorząd. Ich celem może być wzajemne poznanie stanowisk lub próba podjęcia dialogu, by wypracować wspólne rozwiązania na rzecz konkretnych obszarów bądź problemów planistycznych

Dlatego też, tam gdzie jest wola porozumienia, istnieją przykłady daleko idącej współpracy władz samorządowych i stowarzyszeń miłośników fortyfikacji. Motywacją do wykorzystania charakterystycznych cech krajobrazu fortyfikacyjnego, także w skali makro, może być chęć podniesienia atrakcyjności gminy lub większego regionu. Przykładem na gruncie polskim jest utworzony w Przemyślu Związek Gmin Fortecznych¹⁴⁵. We Włoszech zaś w regionie Altopiano di Asiago Sette Comuni działa grupa zrzeszająca siedem gmin, na których terytorium w latach 1915-17 toczyły się walki na froncie włoskim I wojny światowej¹⁴⁶. Istotnym elementem wzbogacającym ofertę turystyki górskiej i alpinizmu tego obszaru stanowi forteczne dziedzictwo [szerzej na ten temat w studium przypadku w rozdziale VII.8.2]

Organizacje pozarządowe mogą współtworzyć i wymuszać określoną politykę samorządów i mogą także uczestniczyć w prowadzeniu konkretnych operacji. Większość pojedynczych akcji rewitalizacyjnych zakończonych sukcesem – dotyczących niewielkich zespołów (lub wręcz pojedynczych obiektów) fortyfikacyjnych – zawdzięcza powodzenie

¹⁴¹Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 27marca 2003 r., Dz.U. 2003 nr 80 poz. 717, za internetowym systemem informacji prawnej Sejmu RP:

(<http://isip.sejm.gov.pl/prawo/index.html>)

¹⁴²M. Baranowska-Janota, *Europejska konwencja krajobrazowa a ochrona krajobrazu w Polsce* [w: B. Domański, S. Skiba (red.), 2005, *Geografia i Sacrum*, tom 1, IGiGP UJ, Kraków, 65

¹⁴³Komentarze do tego przepisu Z. Niewiadomski (red.), *Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Komentarz*, Warszawa 2005, C.H. Beck Verlag oraz T. Bąkowski, *Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Komentarz*, Kraków 2004

¹⁴⁴A. Bischof, K. Selle, H. Sinning, *Informieren. Beteiligen. Kooperieren. Kommunikation in Planungsprozessen. Eine Übersicht zu Formen, Verfahren und Methoden*. Dortmunder Vertrieb für Bau- und Planungsliteratur, Dortmund 2005

¹⁴⁵List intencyjny zamieszczony na stronach Urzędu Miasta Przemyśla dnia 11.09. 2006: <http://serwis.um.przemysl.pl/index.php?url=info&id=896>

¹⁴⁶Informacja z wywiadu z Waldemarem Brzoskwiną (prezesem Oddziału Krakowskiego Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji)

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

skutecznej współpracy NGOów z samorządem lokalnym. Projekty, bowiem, które polegają na współpracy kilku partnerów ześrodkowują większą energię i większe środki, a także są częściej dotowane z funduszy pomocowych, jako takie, które rozwijają społeczeństwo obywatelskie.

Aspekt planistyczny łączy się nierozzerwalnie z zarządzaniem finansami operacji odnowy. Jak już wyżej wspomniano, przyznanie dotacji bywa uzależnione od zgodności zamierzenia z różnymi dokumentami planistycznymi. Ponadto, w przypadku krajobrazów warownych planistyka wpływa na sposób prowadzenia inwestycji. Konieczne bywa etapowanie prac praktycznych przy czym istnieje niebezpieczeństwo rozerwania całości systemu i powiązań. Dzieje się tak, jeżeli nie ma całościowej koncepcji i pomysłu na zarządzanie i ochronę obszarową, a działania mają skalę jedynie „obiektową”. Aby zintegrować wiele aspektów potrzeba długofalowej strategii. Powstać ona musi na etapie poszukiwania funduszy. W przypadku większości dotacji zewnętrznych (nie tylko z funduszy UE) konieczne jest zapewnienie wkładu własnego ze strony przyszłego beneficjenta. Zwykle wysokość tej kwoty to przynajmniej 20% wnioskowanego budżetu zamierzenia (a czasem nawet więcej), dlatego przy wielkich kosztach prac wielu organizacji pozarządowych nie stać na podjęcie się tego wysiłku finansowego. Z konieczności więc musi nastąpić porozumienie z kimś, kto temu podoła – zwykle szansą jest współpraca z samorządem lokalnym, który wówczas przejmuje rolę formalnego koordynatora projektu (jak stało się w przypadku Twierdzy Nysa).

VI.4. Uwarunkowania prawne

Jednym z podstawowych problemów związanych z prawną stroną odnowy krajobrazu fortecznego jest określenie, kto jest jego właścicielem i kto powinien w związku z tym ponosić koszty jego utrzymania i odnowy. Zasoby dziedzictwa są wyróżniane i wskazane do ochrony i zachowania ze względu na swoje szczególne znaczenia dla całej ludzkości (te wymienione na Liście Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego Ludzkości UNESCO), danego narodu lub mieszkańców regionu. Niestety uznanie wartości w skali regionalnej bywa na gruncie polskim wciąż problematyczne¹⁴⁷. We współczesnym przejściu od ochrony zabytku do ochrony

¹⁴⁷Wojewódzcy konserwatorzy zabytków mają ograniczone uprawnienia w tym zakresie i duże trudności z ich egzekwowaniem. Jest to jeden z aspektów toczącej się ostatnio gorącej debaty w środowisku konserwatorów zabytków i ludzi kultury na temat nieefektywności polskiego ustawodawstwa dotyczącego ochrony zabytków w warunkach przemian po 1989 roku. Jej wyrazem są także stwierdzenia zawarte w publikacji: A. Böhm, P. Dobosz, P. Jaskanis, J. Purchla, B. Szmygin (red. J. Purchla), *Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, Kraków 2008: „Wydaje się, że jesteśmy już tak przyzwyczajeni do tego chronicznego stanu dysfunkcji, że tylko sięgnięcie po wzorce niemieckie czy francuskie uprzytamnia, jak wysoką pozycję społeczną powinien zajmować i jakim prestiżem społecznym powinien się cieszyć wojewódzki czy generalny konserwator zabytków. Mimo podejmowania jednostkowych czy okresowych (głównie w latach 1990–1993 i 1995–2001) prób naprawy sytuacji polityka kulturalna po 1989 r. skutecznie wyznaczała wkz i GKZ (siłą rzeczy również konserwatorom gminnym) jak najniższą pozycję merytoryczną i decydowała o ich niesamodzielności decyzyjnej wobec wojewodów, czyli do ich uzależnieniu od strictly politycznych przełożonych. Znamiennym objawem konfliktu racji merytorycznych, czyli kwestii koniecznego odziespolenia służby konserwatorskiej ze struktur administracji zespolonej służb, i doktrynalnego stanowiska rządu w tej kwestii jest brak zatwierdzonego i

dziedzictwa (o ile zabytek należy do przeszłości, o tyle dziedzictwo służy celom współczesnym¹⁴⁸) uznany za część dziedzictwa w wyniku waloryzacji krajobraz warowny jest także „dobrem wspólnym”, które powinno się efektywnie chronić i użytkować. W przypadku, gdy właścicielem jest państwo lub gmina (a tak jest w przeważającej ilości przypadków z fortyfikacjami nowszymi) istnieją teoretycznie dwie skrajne możliwości: albo podmioty te powinny wziąć ten obowiązek na siebie, albo, w obliczu braku środków, przekazać obiekt w ręce prywatne. W praktyce jednak wykup fortecznego zabytku, mimo, że zapewne skuteczny ekonomicznie, jest mało prawdopodobny. Z jednej strony mało kto posiada środki, aby wykupić forteczne dzieło na własność. Z drugiej strony, jak dotąd, duża jest nieufność służb konserwatorskich przed całkowitą sprzedażą obiektów wpisanych do rejestru zabytków w prywatne ręce. Taka forma opieki nad zabytkiem zaczyna się sprawdzać w przypadku założeń dworskich i pałacowych, ale prawie nie ma dobrych przykładów z zakresu fortyfikacji. Ponadto, przykre doświadczenia z fortów krakowskich pokazują jak trudno od dzierżawcy wyegzekwować należytą opiekę nad tak nietypowym zabytkiem, a co dopiero od właściciela, który jest gotów każde wytyczne konserwatorskie traktować jako ograniczenie swojego prawa własności. W wyniku dzierżawy lub najmu forty mają co prawda gospodarza, często tylko z nazwy i są praktycznie niedostępne dla potencjalnego odwiedzającego¹⁴⁹, czyli przestają być wspólne.

---

wdrożonego krajowego programu ochrony zabytków”. (Diagnoza; 2.4. Kryzys służb konserwatorskich; 2.4.1. Personalna odpowiedzialność a zarządzanie służbą konserwatorską, str. 19; dostęp poprzez:

http://www.kongreskultury.pl/library/File/RaportDziedzictwo/dziedzictwo_raport_w.pelna.pdf, z dnia 13.08.2009)

a także: K. Pawłowska, *Projekt założeń do ustawy o ochronie dóbr kultury w zakresie tworzenia samorządowych służb ochrony dóbr kultury, [w:] potrzeby prawne ochrony miast historycznych*, Seminarium TUP, Warszawa 1996, s. 45-49

¹⁴⁸ A. Böhm, P. Dobosz, P. Jaskanis, J. Purchla, B. Szmygin (red. J. Purchla), *Raport... op.cit.*, str. 73

¹⁴⁹ Do fortu 53a Winnica, gdzie mieści się zakład renowacji mebli zabytkowych, dostępu bronią ostre psy. Fort 50 1/2 W Kosocice, gdzie ponoć miała się mieścić galeria sztuki eksperymentalnej jest zamknięty na cztery spusty, a dziwaczne instalacje szpecą blok koszar. W nie tak dawnej historii zdarzało się też przeznaczanie fortu przez dzierżawców do funkcji szkodliwych dla zabytku, jego niszczenie poprzez przebudowy. W przypadku fortu 52a Łapianka umieszczono w nim niegdyś wytwórnię napojów owocowych. Wskutek tego do fortu dobudowano kilka szpetnych budynków (portiernię przy kaponierze wjazdowej, metalowe zbiorniki na bloku koszar, budynek administracyjny na wale i inne). Obecnie najbardziej wyrazistymi przykładami wyzyskiwania długotrwałej dzierżawy jest postępowanie Stowarzyszenia Kultury Akademickiej Instytut Sztuki wobec fortu 31 na wzgórzu św. Benedykta. Stowarzyszenie za symboliczną kwotę nabyło prawo do dzierżawy obiektu i od ośmiu lat forsuje niedopasowane do możliwości zabytku projekty jego adaptacji, konsekwentnie odrzucane przez służby konserwatorskie. Każdego oponenta przedstawianych projektów chętnie posądza o chęć doprowadzenia fortu do ruiny, stawiając fałszywą w gruncie rzeczy alternatywę: albo proponowana adaptacja, albo rozpad i zaniechanie. Równocześnie stowarzyszenie najwyraźniej zaniedbuje bieżącą konserwację zabytku wpisanego do rejestru poprzestając jedynie na jego ogrodzeniu i zabicciu otworów okiennych, aby nie dało się wejść do środka. Do obiektu nie można się dostać w żaden sposób, nawet w celach naukowych po dokonaniu uzgodnień z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Mniej groźnym jest niewypełnienie obietnic dzierżawcy fortu 32 Kościuszko (związanego z rozgłośnią radiową RMF), który obiecywał rewitalizację trzech zrujnowanych zachodnich bastionów fortu.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Podobnie zawikłaną prawnie sprawą jest relacja ochrony obszarowej krajobrazu warownego poprzez zapisy planów miejscowych, albo ustanawianie parków kulturowych, wobec chęci bezwzględnego egzekwowania prawa własności i rozwoju współczesnych miast. Często takie zapisy są postrzegane jako ograniczenie, zamiast być zachętą do odkrycia niekonwencjonalnego motoru i szansy rozwoju. Tak stało się gdy z powodu sprzeciwu niewielkiej grupy właścicieli gruntów wobec zapisów regulujących rodzaje działalności na terenie parku kulturowego została zaskarżona i uchylona przez wojewodę małopolskiego uchwała Rady Miasta Krakowa o powołaniu Zwierzynieckiego Parku Kulturowego¹⁵⁰. Jednym z zarzutów podnoszonych przez właścicieli gruntów było ograniczanie ich prawa do dysponowania własnością¹⁵¹ – w tym przypadku gruntem, który nie mógł zostać przeznaczony na całkowicie dowolne cele, tylko zgodne z celami działania parku. Niestety taki pogląd pokutuje i przesłania częstokroć możliwość budowy i rozwoju krajobrazu rekreacyjnego o niepowtarzalnym charakterze. W tym zakresie niewiele się zmieniło od czasu pionierskiej koncepcji Bogdanowskiego zielonych pierścieni fortecznych wokół Krakowa¹⁵².

Podobnie rzecz się ma z działaniami w skali obiektu, czyli z przypisaniem obiektowi statusu zabytku (wpisem do rejestru), który gwarantować ma konsultowanie wszelkich rozwiązań projektowych ze służbami konserwatorskimi. To jest traktowane przez wielu projektantów jako żmudny obowiązek i podcinanie skrzydeł inwencji projektowej. Tymczasem, jeżeli konserwator zna się na temacie może to być dodatkowy atut i pomoc dla architekta. Tutaj powodzenie przedsięwzięcia nie jest warunkowane jakimkolwiek przepisem prawa, ale dobrą wolą i umiejętnościami interpersonalnymi ludzi biorących udział w procesie odnowy.

Można powiedzieć, że w tej dziedzinie wciąż brak, nie tylko właściwych zapisów ustawodawczych, ale i fundamentalnych mechanizmów społeczeństwa obywatelskiego, czyli, wynikającej z docenienia walorów dziedzictwa uznania i wartości, opieki nad jego zasobem i stanem. Cenną sugestią, która ma odnieść też do krajobrazów warownych jako dziedzictwa są następujące wnioski z *Raportu na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*:

1. „*Ponowne scentralizowanie (odzespolenie) służb konserwatorskich i ich reintegracja.*
2. *Przywrócenie autonomicznego (odpolitycznionego) statusu urzędu Generalnego Konserwatora Zabytków i kadrowe wzmocnienie służb konserwatorskich.*

¹⁵⁰ Zwierzyniecki Park Kulturowy miał obejmować swoim zasięgiem tereny zlokalizowane na obszarze zachodniego klina zieleni Krakowa wraz z pozostałościami fortyfikacji Twierdzy Kraków, takimi jak Fort Kościuszko, czy szaniec FS3, Most Diabelski wraz z systemem dróg i zieleni fortecznej. Jest to obszar o charakterze rekreacyjnym, który uniknął intensywnej urbanizacji i prezentuje krajobraz warowny w modelowej postaci. Ze względu na jego atrakcyjność istnieje jednak tendencja i nacisk ze strony właścicieli gruntów i developerów, aby poszerzać obszary zabudowy w tych okolicach. Więcej na temat planistyki na tym obszarze pisze: M. K. Kaczorowska, *Park kulturowy jako forma ochrony zespołów urbanistycznych Kraków- Zwierzyniec*, [w:] *Ochrona Zabytków*, 1/2007, str. 101-116

¹⁵¹ Takie zarzuty bywają stawiane także i innym parkom kulturowym – patrz: M. Lewin, *Nadzieje i obawy przy stanowieniu parku. Wokół projektu Parku Kulturowego w gminie Michałowice k. Warszawy*, w: *URBANISTA* Nr 11/2008, dostęp poprzez: <http://www.urbanista.pl/51208.php> z dnia: 19.08.2009

¹⁵² J. Bogdanowski, *Zieleń i warownie ...*, op. cit.

3. *Stworzenie alternatywnych, pozabudżetowych mechanizmów finansowania ochrony w analogii do istniejącego w Polsce systemu ochrony środowiska naturalnego.*
4. *Oparcie systemu zarządzania zasobami dziedzictwa kulturowego przede wszystkim na zasadach ekonomii społecznej, a nie komercjalizacji zabytków.*
5. *Przełamanie syndromu Polski resortowej – zwłaszcza w obszarze gospodarki przestrzennej.*
6. *Lepsze wykorzystanie istniejących rozwiązań prawnych (jak park kulturowy – jego ustanowienie winno być kompetencją wojewódzkiego konserwatora zabytków) do prowadzenia skutecznej ochrony krajobrazu kulturowego.*
7. *Zrewidowanie polityki wpisu do rejestru (nawet za cenę powrotu do kategoryzacji zabytków) przez stosowanie statusu Pomnika Historii jako formy ochrony szczególnie wspieranej przez państwo.*
8. *Podjęcie prac nad kompleksowym systemem edukacji na rzecz dziedzictwa, pojmowanej przede wszystkim jako wychowanie w poszanowaniu tradycji i wartości jej świadectw oraz nauka o skutecznym zarządzaniu zasobami dziedzictwa.*
9. *Wspieranie przez państwo aktywnej partycypacji społeczeństwa obywatelskiego w procesie ochrony zabytków i opieki nad nimi, a zwłaszcza właściwe wykorzystanie potencjału organizacji pozarządowych.*
10. *Ratyfikację międzynarodowych konwencji w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego i ścisłe przestrzeganie przez Polskę ich ducha i litery”¹⁵³.*

Ponadto nadal brak całościowych uregulowań prawnych dla samych programów rewitalizacyjnych. W ramach programów ZPORR na lata 2007 – 2013 niektóre urzędy marszałkowskie przygotowały własne wytyczne związane z przygotowaniem Miejskich Programów Rewitalizacji. Są to jednak jedynie dokumenty kierunkowe. Prawnie obowiązujące regulacje architektoniczno-konserwatorskie, ekonomiczne i społeczne bieżąco osobno, co znacznie utrudnia skoordynowanie procesu rewitalizacji.

Znaczenie dla omawianej pracy mają natomiast przepisy dotyczące przejrzystości działania organizacji pozarządowych – wymogi rejestracji w KRS, składania jawnych sprawozdań rocznych itp. Krytykowana przez wielu społeczników biurokracja sprawia jednak, że znacznie trudniej jest bezpodstawnie zarzucić stowarzyszeniu czy fundacji działalność nielegalną i nieprawidłowości. W tym przypadku przejrzystość działalności może być fundamentem zaufania do tego typu organizacji. Wspominany bowiem na początku tego działu brak zaufania kładzie się cieniem na relacjach dzierżawcy obiektów – służby konserwatorskie. I odwrotnie – zaufanie do wiarygodnego partnera będzie owocować lepszą współpracą z pożytkiem dla obiektu. Zaufanie jest bowiem niezbywalnym składnikiem powodzenia wielu skomplikowanych procesów przemian – także i w większej skali przestrzennej¹⁵⁴.

¹⁵³ A. Böhm, P. Dobosz, P. Jaskanis, J. Purchla, B. Szmygin (red. J. Purchla), *Raport ... op. cit.*, str. 71 – 72

¹⁵⁴ K. Klein-Hitpaß, M. Leibenath, R. Knippschild, *Vertrauen in grenzüberschreitenden Akteursnetzwerken. Erkenntnisse aus dem deutsch-polnisch-tschechischen Kooperationsprojekt ENLARGE-NET*, [w.]: *DISP 42* (2006) 164, str.59-70

VI.5. Znaczące organizacje pozarządowe działające na rzecz ochrony dziedzictwa a działalność fundacji i stowarzyszeń miłośników i znawców fortyfikacji

Organizacji pozarządowych zajmujących się ochroną dziedzictwa kultury jest wiele. Różny jest ich charakter, zasięg i skala działań. Do najważniejszych należą te, które zajmują się bezpośrednio ochroną zabytków, lecz także badaniami, systemami ochrony (zwłaszcza z uwzględnieniem aspektów prawnej ochrony), metodami konserwacji i zarządzania oraz popularyzacją wiedzy o zabytkach. Największą siłą oddziaływania mają międzynarodowe organizacje zrzeszające ekspertów. Taką ogólnosiątkową organizacją pozarządową o charakterze doradczym jest ICOMOS (The International Council on Monuments and Sites¹⁵⁵), który liczy ponad 7 500 członków. Ponieważ jest on organizacją służącą wymianie doświadczeń profesjonalistów, zrzesza autorytety ze wszystkich dyscyplin dotyczących ochrony zabytków historycznych, a więc przede wszystkim: architektów, historyków, archeologów, historyków sztuki, geografów, antropologów, inżynierów i planistów. ICOMOS na poziomie poszczególnych państw jest reprezentowany poprzez Komitety Narodowe – jest ich 110 w krajach stowarzyszonych w UNESCO. Jest to przykład organizacji nastawionej na bardzo ścisłą współpracę z administracją rządową, co umożliwia wywieranie wpływu na ochronę zabytków poprzez państwowe systemy opieki nad zabytkami. W ramach ICOMOS powstał niedawno Międzynarodowy Komitet Naukowy ICOMOS ds. Fortyfikacji i Dziedzictwa Militarne (powołany 8 lutego 2005, w Paryżu). Ma on służyć promocji wiedzy i wymianie międzynarodowych doświadczeń w zakresie badań i współczesnego gospodarowania historycznymi fortyfikacjami (różnego typu i różnych epok) z uwzględnieniem również krajobrazów warownych, pól bitew, miejsc pamięci i cmentarzy wojennych. Powołanie zespołu tematycznego przez fachową organizację o globalnym zasięgu, jaką jest ICOMOS, podkreśla wagę problemu, jakim jest ochrona i konserwacja zabytków tak specyficznych jak historyczne fortyfikacje¹⁵⁶.

Kolejną organizacją o międzynarodowym prestiżu jest Europa Nostra zorientowana bardziej na praktykę ochrony i konserwacji dziedzictwa, niż samo tylko doradztwo. Organizacja ta, założona w 1963 roku i określająca siebie jako ogólnoeuropejskie stowarzyszenie (federację) na rzecz dziedzictwa kulturowego, zrzesza ponad 200 aktywnie działających organizacji pozarządowych. Do organizacji tej należy pięć polskich fundacji i stowarzyszeń: Fundacja Dobro Kultury, Patria Polonorum, Polonia Nostra, Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa oraz Towarzystwo Przyjaciół Warszawy). Zadaniem Europa Nostra jest reprezentowanie

¹⁵⁵ <http://www.icomos.org> lub Polski Komitet: <http://www.icomos-poland.org>, Polski Komitet ICOMOS od kilku lat (dostęp do obu linków: 19.08.2009)

¹⁵⁶ Należy dodać, że prezydentem tego komitetu naukowego została Lidia Klupsz, która jednocześnie jest pracownikiem Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków (instytucji podlegającej bezpośrednio Ministrowi Kultury i Dziedzictwa Narodowego) oraz członkiem zarządu Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji (największej polskiej organizacji zrzeszającej miłośników i znawców fortyfikacji historycznych).

społeczeństwa obywatelskiego na forum instytucji Unii Europejskiej, Rady Europy i UNESCO, w sprawach dotyczących promocji i ochrony szeroko pojmowanych dóbr kultury. Celem działalności jest kierowanie uwagi społecznej na problematykę dziedzictwa, a także wpływ na kształtowanie polityk państwowych i wspólnej polityki europejskiej w tej dziedzinie. W szczególności na poziomie europejskim promowane są rozwiązania najwyższej jakości z dziedziny konserwacji zabytków, architektury, planowania przestrzennego (zarówno w obszarach miejskich jak i niezurbanizowanych) a także idea zrównoważonego rozwoju obszarów o wysokich wartościach naturalnych i kulturowych. W praktyce Europa Nostra wspiera swoim autorytetem narodowe i międzynarodowe kampanie ratowania dziedzictwa zagrożonego. W ostatnich latach były to akcje dotyczące np. rzymskich łaźni w Allianoi (Turcja), czy zabytków Kosova i Belgradu zagrożonych w związku z gwałtownymi zmianami zachodzącymi w tym regionie. Europa Nostra włącza się też w długofalowe inicjatywy ustawodawcze na forum Unii Europejskiej – zarówno w zakresie wytyczania priorytetowych kierunków polityki (wytyczne do najnowszego programu: Kultura 2007) jak i kształtowania uwarunkowań finansowych ochrony zabytków (lobbying na rzecz obniżenia stawki podatku VAT na działania dotyczące utrzymania i renowacji budynków historycznych). Narzędziem popularyzacji dobrych rozwiązań konserwatorskich i osiągnięć badawczych są przyznawane każdego roku nagrody Europa Nostra. Nagrody te przyznawane są po pierwsze, za realizację projektu renowacji (w 4 kategoriach – architektura, krajobraz kulturowy, dzieło sztuki, stanowisko archeologiczne), po drugie, za badania służące postępowi praktycznych prac konserwatorskich w którejś ze wspomnianych wyżej kategorii, po trzeciej, za praktyczną działalność osoby lub grupy na rzecz ochrony zabytków. W ramach Europa Nostra działa specjalny komitet naukowy do spraw fortyfikacji (rozumianych głównie jako „kastellologia” – fortyfikacje antyczne, średniowieczne do nowożytnych, głównie z obszaru Hiszpanii, Portugalii, Włoch i Francji), który wydaje poświęcony tej tematyce specjalny biuletyn naukowy. Na łamach tego biuletynu publikowane są wystąpienia z dorocznych spotkań eksperckich. W biuletynie tym opublikowano ponad 700 artykułów blisko 280 autorów, co jest znaczącym sukcesem w dziedzinie badań liczącej się w historii sztuki dopiero od około 50 lat. Biuletyn porusza tematykę współczesnych działań w zamkach, miastach ufortyfikowanych i cytadelach. W skali kontynentu do Europa Nostra należą 4 organizacje pozarządowe zajmujące się problematyką fortyfikacji – są to: Fortress Study Group (Wielka Brytania), Stichting Menno van Coehoorn (Holandia), Istituto Italiano dei Castelli (Włochy), Österreichischer Burgenverein (Austria).

Jak już wcześniej wspomniano, modelowym przykładem organizacji pozarządowej zajmującej się aktywną ochroną zabytków i ich kompleksową renowacją jest brytyjski National Trust czyli, w pełnym brzmieniu, National Trust for Places of Historic Interest or Natural Beauty. Trust jest niezależną organizacją pozarządową, która utrzymuje się ze składek członkowskich, darowizn, dotacji oraz dochodów z działalności komercyjnej (jak restauracje, sklepy, domy wakacyjne – czyli wynajem obiektów historycznych na nietypowe wakacje). Wieloletnie doświadczenie pozwoliło wypracować niezwykle skuteczne metody prowadzenia renowacji

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

obiektów połączonymi siłami profesjonalistów i wolontariuszy oraz efektywnego pozyskiwania pieniędzy na ten cel. Wiekowa organizacja, założona bowiem już w 1895 roku, przez trójkę wiktoriańskich filantropów: Miss Octavię Hill, Sir Roberta Huntera i Canon Hardwicke Rawnsleya, powstała z troski o zagrożony niekontrolowanym rozwojem przemysłu krajobraz, budynki historyczne i wybrzeże morskie rozumiane jako dobra natury i kultury Wielkiej Brytanii. Wielki szacunek, zrozumienie i poparcie społeczne dla działalności tej organizacji obrazuje ilość członków szacowana na 3.4 miliona osób, co jest liczbą trzykrotnie większą niż liczba członków wszystkich partii politycznych w tym kraju. Wśród obiektów znajdujących się pod opieką National Trustu znajdują się także dawne fortyfikacje – kilka przykładów zostało szczegółowo opisanych jako studium przypadku w dalszym (VII.4.1) rozdziale pracy. Postępowanie National Trustu opiera się na zbieraniu funduszy i wykupywaniu zabytków wraz z ich działkami w celu ich renowacji oraz turystycznego wykorzystania, które pozwala na bieżące utrzymanie obiektu. Trust stając się właścicielem nieruchomości zakupionych za pieniądze zebrane w publicznej zbiórce gwarantuje przejrzystość prowadzenia prac i publiczne użytkowanie obiektu po remoncie. Obiekt taki potem działając komercyjnie (pobierane są opłaty za wstęp czy wynajem) zarabia na własne utrzymanie i zasila budżet organizacji w celu wykupu kolejnych obiektów.

W krajach demokracji zachodnich we wszelkiego typu organizacjach pozarządowych działa znacznie więcej obywateli niż w analogicznych organizacjach w Polsce (25 %, w porównaniu do przykładowo 80% w Szwecji). Dzieje się tak mimo znaczącego wzrostu ilości członków NGO'sów w Polsce po 1989 roku (od niewielkiej grupy takich organizacji do ponad 53 tysięcy zarejestrowanych stowarzyszeń i fundacji pod koniec kwietnia 2004 roku¹⁵⁷). Powodem stosunkowo słabego potencjału tego sektora w Polsce jest brak tradycji lub raczej zła tradycja z czasów PRL-u. Tak zwane organizacje społeczne poddane były całkowitej kontroli władz, od których zależał zakres finansowania i stopień autonomii w działaniu¹⁵⁸. Bezpośrednim skutkiem takiego „ubezwłasnowolnienia” społeczeństwa w czasach komunizmu jest mniejsza skłonność ludzi do samoorganizowania się dla osiągania konkretnych celów. Nadzieję budzi fakt, że w działalność społeczną łatwiej angażują się ludzie młodzi, a ci albo dorastali albo przyszli na świat po roku 1989. Potwierdza to nie tylko rozmach bazującej na nastoletnich wolontariuszach Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy, ale i badania socjologiczne – 61% wolontariuszy działających w organizacjach nie skończyło 30 roku życia¹⁵⁹. Cechą zaawansowanych demokracji jest szeroko rozwinięta współpraca organizacji pozarządowych z administracją rządową w celu lepszego i pełniejszego wspólnego wypełniania zadań na rzecz dobra publicznego (opieka społeczna, zdrowotna). Dojrzałą formą takiej współpracy jest powierzenie organizacji zadań

¹⁵⁷ Wg danych publikowanych w broszurze *Podstawowe fakty o organizacjach pozarządowych 2004 – raport z badań* autorstwa M. Gumkowskiej i J. Herbsta, Klon/Jawor 2004

¹⁵⁸ Szerzej ten problem w relacji do rozwoju organizacji pozarządowych w krajach ugruntowanej demokracji porusza w swoich publikacjach E. Leś: *Działalność dobroczynna w Europie i Ameryce. Tradycje i współczesność*, wydana nakładem Centrum Informacji dla Organizacji Pozarządowych BORDO, sfinansowana ze środków Funduszu Współpracy

¹⁵⁹ *Podstawowe fakty...*, s. 21

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

publicznych wraz odpowiednimi publicznymi środkami finansowymi w przekonaniu, że właśnie ona lepiej i taniej osiągnie zamierzony cel. Ten rodzaj partnerstwa publiczno-prywatnego w wielu krajach ułatwiają specjalne narzędzia prawne i ustawowe gwarancje. W naszym kraju nadal między sektorem publicznym a organizacjami pozarządowego jest bardzo wiele nieufności spowodowanej niedobrymi doświadczeniami. Organizacje zamiast opieki i zachęty ze strony sektora publicznego, trafiają na mur biurokracji i zniechęcające zasady pomocy finansowej. Należy jednak mieć nadzieję, że propagowanie dobrych wzorców i efektywności działania trzeciego sektora przyczyni się do zmiany tej sytuacji w wielu dziedzinach, w których działają organizacje pozarządowe – także i na polu ochrony dziedzictwa kultury.

Ilustracja 12. Holenderskie stowarzyszenia i organizacje pozarządowe są niezwykle aktywne w zakresie publikacji i promocji dziedzictwa krajobrazu warownego: fragment publikacji: R. Brons, B. Colenbrander (red.), *Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie (New Dutch Water Defence Line)*, Rotterdam 2009, (źródło: strony wydawnictwa 010 Publishers (Uitgeverij 010): <http://www.010.nl/catalogue/book.php?id=712#>)

Wśród wielu międzynarodowych i narodowych organizacji zajmujących się problematyką ochrony dziedzictwa kulturowego istnieją także stowarzyszenia i fundacje zajmujące się w szczególności historią i renowacją fortyfikacji. Do takich organizacji na poziomie poszczególnych państw należą Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji (Polska), Stichting Menno van Coehoorn (Holandia) czy Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung (Niemcy). Wszystkie one pełnią rolę „organizacji-matki”, której podlegają albo lokalne oddziały terenowe (jak to było w przypadku TPF) albo organizacje mniejsze z „matką” stowarzyszone, jak to jest w przypadku Stichting Menno van Coehoorn z Holandii. Organizacje drobne, liczące mniej członków, działają zwykle lokalnie na rzecz konkretnego obiektu – tak funkcjonuje polskie Towarzystwo Miłośników

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Twierdzy Boyen działające na Mazurach, czy Freunde Citadelle Petersberg w niemieckim Erfurcie. Liczba takich organizacji w Polsce (wg rozeznania autorki) znacznie wzrosła w związku z reakcjami miłośników fortyfikacji na błędy i zaniedbania dotyczące konserwacji i utrzymania tych obiektów. Niestety, odpowiedź na pytanie, jaka jest liczba organizacji zajmujących się fortyfikacjami w stosunku do ogólnej ilości organizacji zajmujących się dziedzictwem kulturowym jest niezwykle trudna. Główną przyczyną takiego stanu rzeczy jest brak badań statystycznych sięgających tak wąskiego poziomu specjalizacji organizacji trzeciego sektora. Według informacji Lidii Klupsz z Samodzielnego Stanowiska ds. Fortyfikacji (z Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków), takich organizacji w Polsce może być ok. 25 – 30. Liczba członków waha się od około 400 osób w ogólnopolskim Towarzystwie Przyjaciół Fortyfikacji do 10 – 15 w małych organizacjach. Przeciętnie jest to 40 członków, ale wtedy tylko kilka osób (5 – 10) działa aktywnie. Zwykle są to stowarzyszenia działające lokalnie, w skali regionu lub mniejszego obszaru. Najczęściej opierają swoją działalność praktyczną na pracy wolontariuszy.

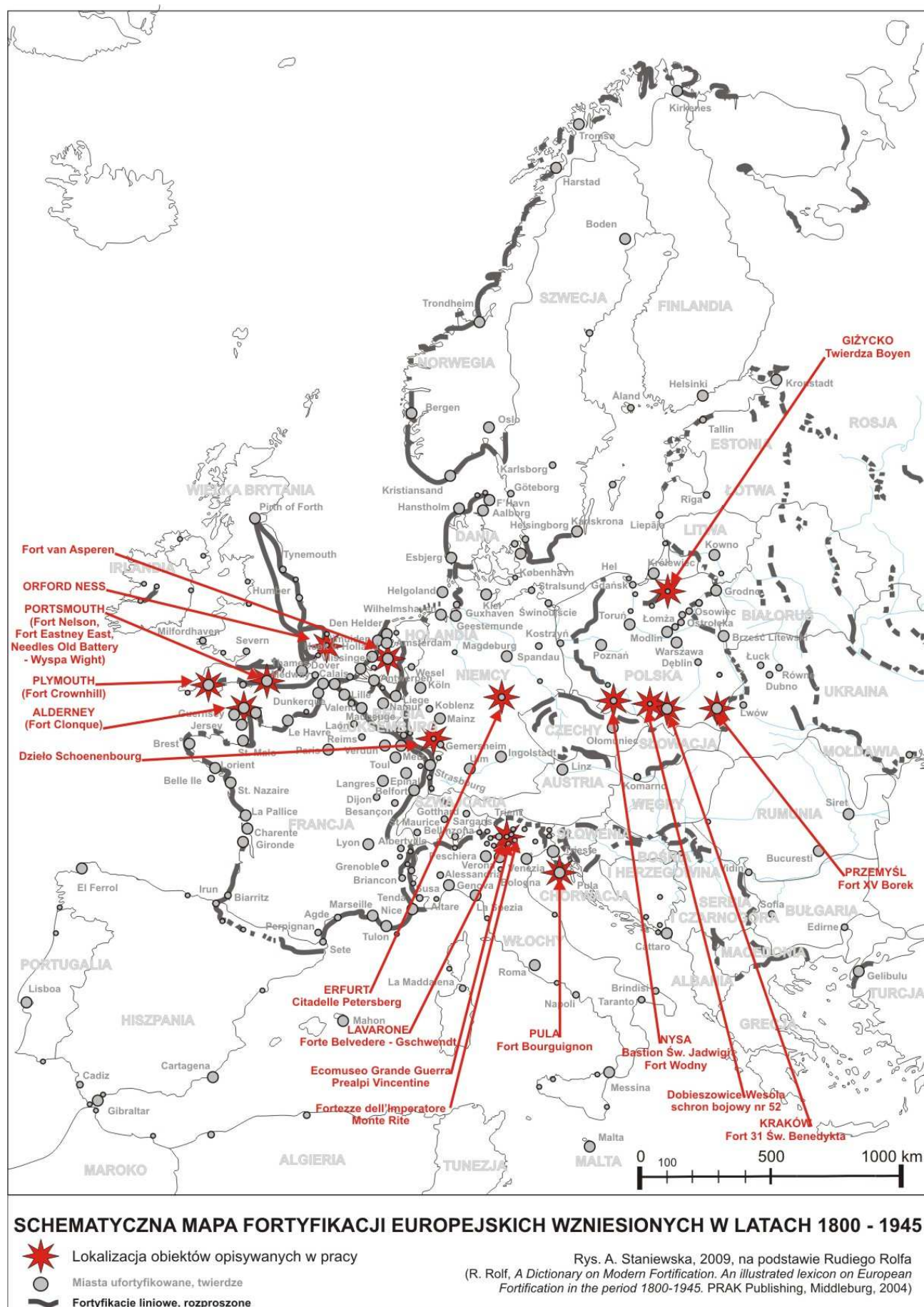
Ilustracja 13. Grupy rekonstrukcyjne odtwarzają tradycje dawnych formacji wojskowych - Święto Twierdzy Srebrna Góra 2009, od lewej: regiment wychodzący na pokazy, obozowisko na tarasie twierdzy, a w dole miejscowość Srebrna Góra, instruktaż obsługi armaty w wykonaniu komendanta twierdzy Srebrna Góra, fot. J. Staniewski 2009.

W roku akademickim 2008/2009 w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego podjęto badania dotyczące fenomenu grup rekonstrukcyjnych: „Próba analizy ruchu rekonstrukcji historycznej w Polsce - rycerze, Wikingowie, Słowianie” z punktu widzenia socjologii kultury. Według tych badań (jeszcze nie do końca kompletnych) „w Polsce działa około 500 grup zajmujących się odtwórstwem tylko późnego średniowiecza, zrzeszających w sumie ponad kilkanaście tysięcy osób, a okres II Wojny Światowej to domena około 80 grup i 10000 odtwórców”¹⁶⁰.

¹⁶⁰ Badania prowadzą: Małgorzata Jacyno i Robert Wyszyński, cytata za stroną Instytutu Socjologii UW

[https://usosweb.mimuw.edu.pl/kontroler.php?action=actionx:katalog2/przedmioty/pokazPrzedmiot\(prz_kod:3502-530-OG\)](https://usosweb.mimuw.edu.pl/kontroler.php?action=actionx:katalog2/przedmioty/pokazPrzedmiot(prz_kod:3502-530-OG)), dostęp: 10.07.1009

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Ilustracja 14. Mapa lokalizacji przypadków opisanych w pracy, rys. A. Staniewska, 2009

VII. STUDIA PRZYPADKÓW

VII.1. Kryteria wyboru studiów przypadków

Podstawowym materiałem analitycznym tej pracy są studia przypadków przedsięwzięć polegających na rewitalizacji krajobrazu warownego, ze szczególnym uwzględnieniem obiektów fortyfikacji stałej. Przypadki te dotyczą organizacji pozarządowych i prowadzonych przez nie przedsięwzięć w konkretnych lokalizacjach, a także organizacji pozarządowych, które nie opiekują się konkretnymi dziełami, ale mają znaczący wpływ na ochronę i odnowę fortecznego dziedzictwa. Przy ich wyborze kierowano się następującymi kryteriami i racjami:

Typ działań – rewaloryzacja a rewitalizacja. Wraz ze wzrostem zainteresowania specjalistyczną turystyką historyczną dotyczącą dawnych fortyfikacji wrasta ilość obiektów architektury obronnej poddawanych konserwacji czy rewaloryzacji. Jednakże nie wszystkie takie działania można nazwać rewitalizacją. Ze względu na podstawowy cel tej pracy, przy wyborze przypadków zwrócono szczególną uwagę na kontekst społeczny i ekonomiczny podejmowanych działań konserwatorskich i architektonicznych właściwy dla rewitalizacji.

NGO jako *spiritus movens*. Przykładami najlepiej ilustrującymi tezę pracy są sytuacje, gdy NGO odgrywa rolę inicjatora, prowadzącego lub koordynatora całego przedsięwzięcia, a nie tylko towarzyszy akcji podejmowanej przez państwowe służby ochrony zabytków bądź prywatnych mecenasów. Stowarzyszenia i fundacje – zwłaszcza o zasięgu lokalnym – z racji jasno określonych celów oraz jednoczenia aktywnie i dobrowolnie działających pasjonatów mają w tej sprawie dość dużą skuteczność działania. Organizacje specjalizujące się w tematyce fortyfikacyjnej to grupy posiadają szczególną wiedzę o specyfice przestrzennej i historii obiektów obronnych. Bez wątpienia sprzyja to dobrej dla współpracy z projektantem w trakcie tworzenia konkretnych projektów architektoniczno-konserwatorskich, także tych bardziej twórczych i współczesnych, niż jedynie rekonstrukcyjnych. Jakkolwiek wiodąca rola NGO to sytuacja typowa dla tematyki tej pracy, to uwzględniono także przypadki, kiedy rola ta była bardzo istotna, lecz nie wiodąca.

Obiekty obronne powstałe od XVIII do XX wieku. Ponieważ starożytne fortece i średniowieczne zamki są od dawna obiektem zainteresowania badaczy i turystów uwaga została skierowana na zabytki młodsze, których wartość nie zawsze jest oczywista w powszechnym odbiorze. Jest to wielka liczba obiektów traktowanych niejednokrotnie jako kłopotliwa spuścizna i niechciane dziedzictwo. Równocześnie są to świadkowie najnowszej, czasem dramatycznej, historii i pomniki osiągnięć technicznych ostatnich stuleci. Zatem przykłady wybrano zgodnie z zakresem czasowym tej pracy (XVIII - XX w.).

Szczególny kontekst przestrzenny i związek z krajobrazem. Jako przykłady zostały wytypowane obiekty o wysokich walorach krajobrazowych ze względu na to, że czynnik ten zwiększa atrakcyjność turystyczną obiektów, sprzyjając znalezieniu współczesnego sposobu użytkowania. Ponadto, specyfika krajobrazu warownego zachowanego w postaci zbliżonej do oryginalnej jest przedmiotem obszarowej ochrony zabytków. Rozproszone, przestrzenne

i krajobrazowe muzea czy szlaki tematyczne są wyjątkowo atrakcyjną i nowoczesną formą realizacji zadań związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego. Jednocześnie krajobrazowe ujęcie wartości dziedzictwa fortyfikacyjnego jako trudniejsze, jest słabiej przebadane i spopularyzowane. Stąd wynika potrzeba uwzględnienia w tej pracy tej właśnie tematyki.

Sukces. Wybrane zostały przedsięwzięcia, które zasadniczo zakończyły się sukcesem, choć nie bez trudności i błędów. W osobnym podrozdziale zgrupowano przypadki, które były przykładami niepowodzeń. Porównując je z przypadkami zakończonymi powodzeniem, wyodrębniono te działania, które mogą mieć szczególnie duży wpływ na skuteczność działań rewitalizacyjnych prowadzonych w krajobrazie warownym.

Dostępność danych. Wybrane zostały przypadki obiektów i stowarzyszeń, w których możliwy był pośredni lub bezpośredni kontakt z uczestnikami prac celem przeprowadzenia wywiadów i ankiet. W miarę możliwości autorka dokonywała wizji lokalnych i nawiązywała kontakt z autorami projektów architektonicznych. W wielu przypadkach stowarzyszenia udostępniały swoje archiwa, zdjęcia i zgromadzone przez siebie inne dane.

Dokonując wyboru przypadków, każdorazowo analizowano opisane w niniejszym rozdziale 6 kryteriów. Uwzględniono przypadki odpowiadające im w pełni, choć nie w każdym przypadku racje odpowiadające poszczególnym kryteriom były jednakowo silne. Stąd też wynika pewna nierównomierność kart przypadków.

VII.2. Konstrukcja karty studium przypadku.

Stosując wyżej wymienione kryteria opisano 13 przedsięwzięć oraz sporządzono 13 tabel dla organizacji pozarządowych. Zostały one pogrupowane według krajów, w jakich działania są prowadzone (Polska, Wielka Brytania, Holandia, Niemcy, Francja, Włochy). Ponadto zbiór ten poszerzono o opis 2 przypadków określonych jako punkty odniesienia i 3 przypadki niepowodzeń. Dla każdego ze studiów przypadku autorka stworzyła podrozdział w oparciu o opracowany zgodnie z założeniami pracy schemat, nazwany kartą przypadku. Karta składa się z tabeli dotyczącej organizacji i opisu przedsięwzięcia. Otwierająca kartę część tabelaryczna dotyczy stowarzyszenia działającego w danym kraju albo organizacji pozarządowej prowadzącej działania rewitalizacyjne w opisywanym konkretnie obiekcie (lub obiektach) albo ogrywająca ważną rolę w odnowie fortyfikacji. Zawiera ona podstawowe informacje takie jak: adres i inne dane kontaktowe, ilość członków, ilość obiektów fortecznych pod opieką oraz ich specyfikę.

Następnie ukazane jest poddawane odnowie dzieło obronne. Przedstawiona zostaje schematyczna mapa ukazująca skalę założenia, podane zostają podstawowe dane takie jak lokalizacja i czas powstania. Dalej następuje część opisująca przedsięwzięcie rewitalizacyjne. Zostają określone zasoby i walory krajobrazu warownego. Punkt ten obejmuje opis dzieła w szerokim kontekście otaczającego krajobrazu i zawiera typologię obiektu, chronologię rozbudowy i opis, na jaki kształt krajobrazu to się przekłada. W kilku przypadkach zostaje rozszerzony o tło i kontekst historyczny – jeżeli są to dane szczególnie interesujące (wyróżnienie

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

w tekście poprzez szare tło). W szczególności zostaje opisany sposób współistnienia wartości naturalnych krajobrazu z obiektami militarnymi. Sposób postępowania wobec całości określa omówienie sposobu udostępniania obiektu zwiedzającym, oferowane atrakcje, czyli jakimi środkami dąży się do ożywienia obiektu. Następnie zostają opisane działania przestrzenne/architektoniczne, jakie były podjęte, aby otworzyć obiekt dla współczesnych użytkowników. Autorka podaje również, jaki jest społeczny wymiar podejmowanych działań oraz jak organizacje podchodzą do spraw ekonomii i zarządzania obiektem, czyli: jak zdobywane są pieniądze oraz czy istnieje strategia postępowania wobec obiektu lub inne dokumenty obrazujące długofalowe zamierzenia.

Kartę zamyka ujęte w ramki podsumowanie, które syntetycznie ujmuje najważniejsze cechy prowadzonych działań rewitalizacyjnych.

KONSTRUKCJA KARTY PRZYPADKU	
Organizacja pozarządowa	Tabela z informacjami o stowarzyszeniu/fundacji
Dzieło	Mapa z podstawowymi informacjami o dziele
Przedsięwzięcie: część opisowa	Zasoby i walory krajobrazu warownego
	Specjalnie atrakcyjne tło historyczne
	Wartości naturalne krajobrazu – w jaki sposób współistnieją z obiektami militarnymi?
	Sposób postępowania wobec całości – praktyka udostępniania i ożywiania
	Działania przestrzenne/architektoniczne
	Społeczny wymiar działań
	Aspekt ekonomiczny – jak zdobywane są pieniądze?
	Planowanie, strategia, zarządzanie
	PODSUMOWANIE

VII.3. Przykłady polskie

Największą organizacją trzeciego sektora zajmującą się problematyką ochrony i popularyzacji zabytków fortyfikacji w Polsce jest Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji. Jego regionalne oddziały koordynują i inspirować działania konserwatorskie i rewitalizacyjne dotyczących fortyfikacji wielu epok, głównie austro-węgierskich, rosyjskich oraz pruskich. TPF powstał w roku 1991 i jest stowarzyszeniem bardziej naukowo-badawczym niż zarządzającym obiektami. W swoim założeniu miało działać na rzecz popularyzacji wiedzy o mało znanych fortyfikacjach nowszych (czasy zaborów oraz II wojny światowej) i być partnerem dla państwowych służb ochrony zabytków jako fachowa organizacja społeczna mająca prawo występować jako strona w postępowaniach administracyjnych, czy formułująca petycje oraz pisma interwencyjne. Do jego twórców należeli znani badacze i historycy architektury a zarazem profesorowie, tacy jak: Janusz Bogdanowski, Andrzej Gruszecki, Edmund Małachowicz i Jerzy Stankiewicz. W swojej aktywności badawczej TPF kontynuował chlubne tradycje badaczy z Sekcji Obwarowań Stałych (założonej przez profesora Oskara Sosnowskiego w Zakładzie Architektury na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej) i na nowo podjął tematykę badań i zachowania fortyfikacji nowożytnej, którą już w 1965 roku poruszono na pierwszej ogólnopolskiej konferencji na Politechnice Warszawskiej. Charakterystycznym rysem działalności TPF jest ożywiona wymiana doświadczeń badawczych i naukowych podczas dorocznych konferencji z cyklu „Fortyfikacja Europejskim Dziedzictwem Kultury” podsumowywana wydaniem w formie książkowej referatów (wydano 16 tomów – cały spis zawiera dział literatura, na końcu pracy). Tematyka konferencji jest inna każdego roku i dostosowana do najbardziej aktualnych problemów praktyki konserwatorskiej i ochronnej. Od stycznia 2007 roku do chwili obecnej (wiosna/lato 2009) TPF jako organizacja ogólnopolska przeżywa poważny kryzys. Kilka oddziałów terenowych rozpadło się, a władze wybrane w trakcie walnego zebrania w styczniu 2007 nie ukonstytuowały się formalnie. W związku z tym, 7 marca 2009 roku odbyło się w Poznaniu robocze spotkanie przedstawicieli Zarządu Głównego oraz zainteresowanych przedstawicieli oddziałów terenowych, którzy zaproponowali likwidację TPF jako stowarzyszenia w dotychczasowej formule. W zamian za to zaproponowano, aby funkcjonujące oddziały terenowe zarejestrowały się jako samodzielne lokalne stowarzyszenia, a następnie po formalnej likwidacji TPF, stworzyły ogólnopolską federację stowarzyszeń. Tą formę organizacyjną uznano za bardziej efektywną i skuteczną dla pełnienia misji popularyzacji fortecznego dziedzictwa i jego ratowania poprzez praktyczne działania na poziomie lokalnym.

Mimo zaistniałej sytuacji zdecydowano się przedstawić tabelę dotyczącą TPFu z nadzieją, że organizacja ta skutecznie się odrodzi (zostały podjęte odpowiednie ku temu kroki).

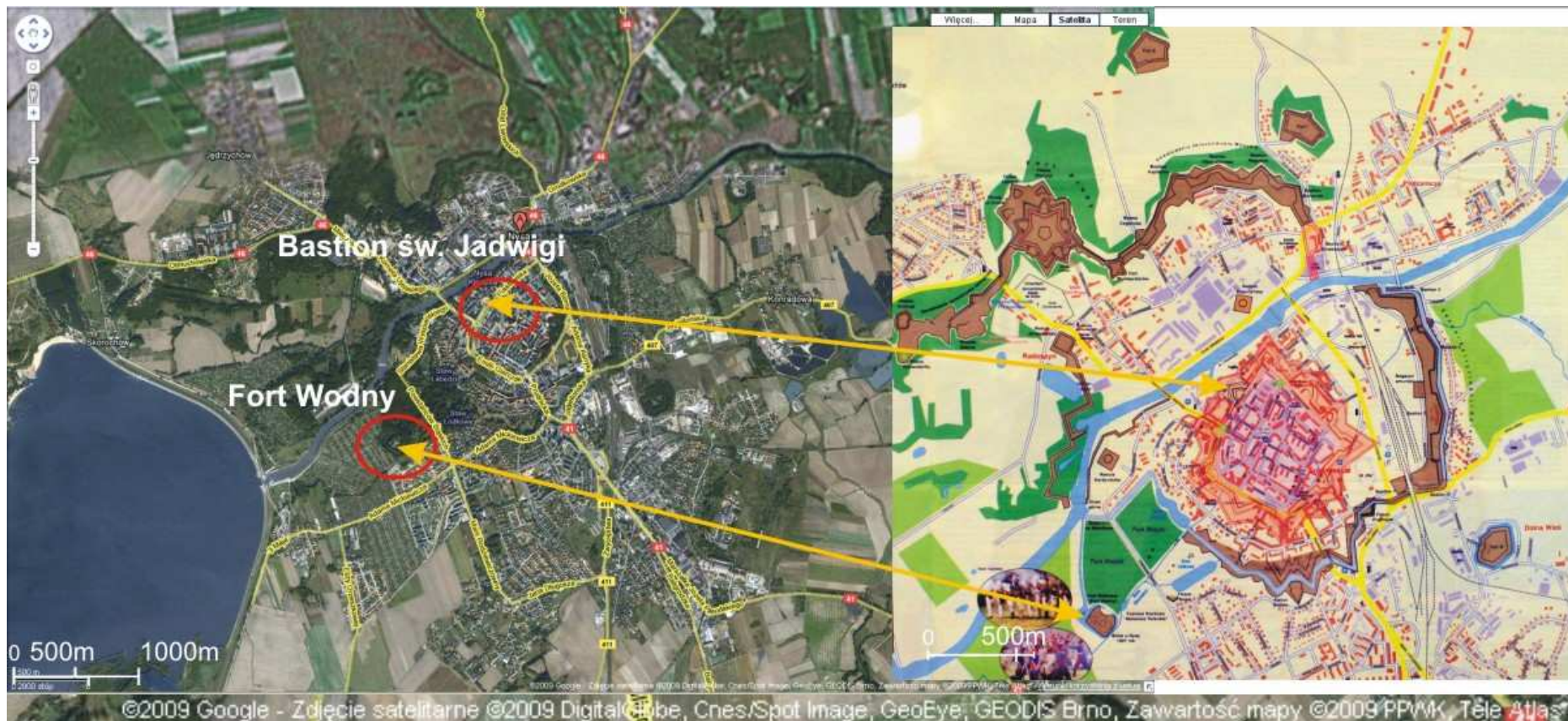
VII.3.1. Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji

S T O W A R Z Y S Z E N I E			
nazwa	Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji		
adres	Ul. Koszykowa 55, 00 – 659 Warszawa		
kraj	Polska		
ilość członków	Okolo 300 osób (10 Oddziałów, 2 koła terenowe)		
Sposób działania	<p>organizacja ogólnopolskich konferencji naukowych, regionalnych sesji i porad konserwatorskich oraz publikacja serii wydawniczej „Fortyfikacje” z materiałami konferencyjnymi i tomami tematycznymi.</p> <p>W TPF powstało też wiele prac dokumentacyjnych, studialnych i projektowych, m.in. na zlecenie KBN w 1997 r. wykonano „Kartograficzne udokumentowanie zasobów budownictwa obronnego w Polsce od poł. XVIII do poł. XX wieku”.</p> <p>Towarzystwo współpracuje m.in. z urzędem Generalnego Konserwatora Zabytków, Krajowym Ośrodkiem Dokumentacji Zabytków, z Wojskiem Polskim (szkolenia i seminaria na temat gospodarowania zabytkowymi zasobami) oraz lokalnymi służbami konserwatorskimi i władzami samorządowymi.</p> <p>Organizowane są także wyprawy naukowe, prelekcje i wycieczki</p>		
Prowadzone inicjatywy	<p>Działalność niektórych oddziałów terenowych przy obiektach zabytkowych fortyfikacji, wykonywanie ekspertyz i dokumentacji</p> <p>Bieżący monitoring niektórych obiektów, akcje społeczne, projekty badawcze</p>		
Ilość obiektów pod opieką	Trudno określić	W tym ilość obiektów fortecznych	Wszystkie wchodzące w zakres zainteresowań
Typologia obiektów	W polu zainteresowania stowarzyszenia są fortyfikacje XVIII-, XIX- i XX-wieczne, jako najmniej poznane i najbardziej narażone na zniszczenie. Czasem też budowle dużo starsze.		
Rok założenia	1990		
www	Chwilowo nie istnieje (na dzień 6.03.2009)		
Inne	NUMER KRS: 0000101213		
Uwagi	Po kilkuletnim kryzysie stowarzyszenie próbuje wznowić swoją działalność. Tabela przedstawia stan z jesieni 2005 roku.		

VII.3.2. Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji Twierdza Nysa

S T O W A R Z Y S Z E N I E			
nazwa	Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji Twierdza Nysa		
adres	Ul. Piastowska 19, 48 – 300 Nysa		
kraj	Polska		
ilość członków	30		
Sposób działania	Prowadzenie badań i bieżący monitoring niektórych obiektów, akcje społeczne i promocja Twierdzy Nysa, lobbying na rzecz konserwacji i wykorzystania fortyfikacji nyskich		
Prowadzone inicjatywy	wycieczki po Twierdzy Nysa z przewodnikiem, lekcje historii, imprezy plenerowe, imprezy historyczne (stowarzyszenie rozpoczęło organizację Dni Twierdzy Nysa i rekonstrukcji historycznych z nimi związanych w latach 2001-2005, następnie w obliczu rozrostu imprezy współorganizuje ją z UMiG w Nysie) , działalność grupy rekonstrukcyjnej 1 kompanii grenadierów I batalionu Legii Polsko-Włoskiej		
Ilość obiektów pod opieką	Stowarzyszenie nie dzierżawi żadnego obiektu	W tym ilość obiektów fortecznych	Stowarzyszenie zajmuje się tylko fortyfikacjami i rekonstrukcją historyczną
Typologia obiektów	Fortyfikacje Twierdzy Nysa– twierdza pruska, która została rozbudowana w latach 1742-1888 (wg założeń szkoły staro i nowopruskiej (fortyfikacje kleszczowe), a następnie twierdza fortowa ześrodkowana)		
Rok założenia	1999 – pod nazwą Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji o/Opole „Twierdza Nysa”		
www	http://www.twierdzanysa.pl (dostęp: 19.08.2009)		
Inne	NUMER KRS: 0000321215, Kontakt: tel. 0604881604		
Uwagi	ponowna rejestracja w KRS: 19.01.2009, po rozpadzie ogólnopolskiego TPF		

Ilustracja 15. Lokalizacja Bastionu św. Jadwigi i Fortu Wodnego w Twierdzy Nysa (z lewej zdjęcie satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, z prawej mapa historycznych fortyfikacji Nysy opracowana we współpracy z TPF (Wydawnictwo Juwex Nysa, brak innych danych wydawniczych) eksponowana na wystawie w Bastionie św. Jadwigi (fot. J. Staniewski, 2009).

Fort Wodny - powierzchnia 1,25 ha, zlokalizowany w Parku Miejskim, sąsiaduje z centrum miasta. Rejestr zabytków Ks. A t.I 30/2004.

Bastion św. Jadwigi - powierzchnia 0,57 ha, pozostałość fortyfikacji bastionowych, w centrum miasta. Rejestr zabytków A -300/95 z dn. 10. 07. 1995 oraz 31/2004.

VII.3.2.a BASTION ŚW. JADWIGI I FORT WODNY, TWIERDZA NYSA

Zasoby i walory krajobrazu warownego (dzieła i krajobraz, ich historia i specyfika)

Nysa położona jest na nizinie, na południowym zachodzie Opolszczyzny. Gmina ta liczy 60 tys. mieszkańców i zajmuje powierzchnię 217 km². Z tego obiekty Twierdzy Nysa obejmują łącznie około 80 ha i znajdują się na nieruchomościach o łącznej powierzchni około 230 ha. System fortyfikacji nowożytnych z początku XIX wieku jest dobrze zachowany (szacuje się, że w 50 - 60%).

Twierdza Nysa w swojej najbardziej reprezentacyjnej formie została wzniesiona w latach 1741-1888 według reguł szkoły staro i nowopruskiej. W swojej centralnej części wykorzystywała wcześniejsze elementy XVI i XVII-wiecznych umocnień bastionowych szkoły włoskiej i holenderskiej, które poddano przebudowie w okresie od 1643 r. do początków wieku XVIII już zgodnie z zasadami szkoły staroholenderskiej. W czasie rozbudowy nyskich fortyfikacji po zdobyciu miasta przez króla pruskiego Fryderyka II w 1741 roku ukształtowana została twierdza w postaci obozu warownego. Zastosowano w niej rozwiązania, które wyprzedzały swoją epokę. W 1807 roku wojska napoleońskie zdobywały miasto aż przez 114 dni ciągłym ostrzałem artyleryjskim niszcząc miasto. W latach 1865-1888 podjęto kolejne prace modernizacyjne i wzniesiono forty na przedpolu. Wraz z rozwojem techniki wojskowej u schyłku XIX wieku Twierdza Nysa stała się przestarzała i straciła swoje znaczenie. W 1903 roku została oficjalnie skasowana, ale w czasie I i II wojny światowej pełniła funkcje więzienne i magazynowe.

Na dzisiejszy kształt twierdzy składają się obecnie następujące zachowane zespoły fortyfikacji:

- Pozostałości XVIII wiecznego obozu warownego (składające się z Fortu Prusy wraz pasem wałów łącznikowych, Fortu Bombardier oraz Redutami: Kapucyńską i Jerozolimską łącznie z obwałowaniami Jerozolimskimi wewnętrznymi).
- Obwałowania wysokie (częściowo zniszczony Bastion Grodkowski, obwałowania Jerozolimskie zewnętrzne z Wysokim Redanem i Wysoką Baterią oraz Redutą Króliczą).
- Zespoły wysuniętych Fortów (I, II, III) oraz Fortu nad Bielawką (Fortu Wodnego) i Fleszy Nowej.
- Obwałowania Powodziowe z Redutą Kardynalską
- Obwałowania Kolejowe o nowopruskim narysie bastionowym.

Rewitalizacji krajobrazu warownego Twierdzy ma służyć podjęcie przez Urząd Miasta Nysy po wielu latach lobbingu ze strony organizacji pozarządowych i eksperckich projektu „Park Kulturowo - Przyrodniczy Twierdzy Nysa”. Przedsięwzięcie to jest współfinansowane ze środków UE i obejmuje szereg działań z zakresu odnowy zabytków, projektowania terenów rekreacyjnych, tworzenia infrastruktury i warunków do rozwoju przedsiębiorczości oraz działań promocyjnych. Projekt ten nie jest równoznaczny jednak z powołaniem przez gminę parku kulturowego w rozumieniu polskiego ustawodawstwa. Szczegółowym przedmiotem pierwszego etapu tego projektu była rewitalizacja wybranych dwóch obiektów Twierdzy Nysa: obiektów Fortu Wodnego oraz Bastionu Św. Jadwigi.

Ilustracja 16. Bastion św. Jadwigi, fot. A. Staniewska 2009

Wartości naturalne krajobrazu – w jaki sposób współistnieją z obiektami militarnymi

Rewitalizowane obiekty Twierdza Nysa są położone w większości w obszarach zielonych stanowiących ważne zasoby przyrodnicze miasta. Są to zarówno zespoły zieleni urządzonej (park miejski), jak i zewnętrzny bufor i korytarze łączące miasto z krajobrazem otwartym.

Ilustracja 17. Fort Wodny położony jest na obrzeżach parku miejskiego w Nysie, fot. A. Staniewska 2009

Sposób postępowania wobec całości – praktyka udostępniania i ożywiania:

W uzasadnieniu do podjęcia projektu samorząd gminy Nysa uznała, że tamtejszy zespół fortyfikacji ma nie tylko znaczenie historyczne. Dla współczesnego funkcjonowania miasta te wielkoprzestrzenne założenia mogą mieć inne ważne znaczenia. Dobrze wykorzystane i zadbane mogą stać się motorem rozwoju, a lokowane w nich instytucje i przedsięwzięcia mogą przyczynić się do zwiększenia ilości miejsc pracy. Ponieważ stan zachowania obiektów fortecznych na terenie Gminy był niezadowolający i postępowała nieuchronna degradacja zabytkowej substancji, władze gminne zdecydowały się podjąć kompleksową inicjatywę rewitalizacji i promocji fortyfikacji. Wszystkie podjęte w ramach projektu „Park kulturowo-przyrodniczy Twierdzy Nysa” działania mają przyczynić się do dopasowania współczesnych treści do dawnych form i struktur przestrzennych oraz adaptacji zabytków fortyfikacji do dzisiejszych potrzeb. Realizacja projektu ma ubogacić ofertę turystyczno - kulturową regionu oraz wydłużyć sezon turystyczny.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Oba rewitalizowane obiekty otwarte są codziennie dla zwiedzających¹⁶¹. Fort Wodny ma być atrakcją turystyczną i zapleczem rekreacyjnym Parku Miejskiego. Obecnie mieści się w nim restauracja, a Nyski Dom Kultury w porozumieniu z organizacjami pozarządowymi organizuje wydarzenia kulturalne, muzyczne i taneczne. W Bastionie św. Jadwigi działa Punkt Informacyjny Turystyczny i znajduje się także stała wystawa ukazująca proces odnowy nyskich fortyfikacji. Grupy zorganizowane są oprowadzane przez przewodników po wcześniejszym ustaleniu telefonicznym. W dwupiętrowych kazamatach obiektu znajdują się też pomieszczenia wynajmowane na lokale gastronomiczne, handlowe i usługowe. Swoje siedziby ma tam także kilka organizacji pozarządowych.

Promocja dotyczące realizacji projektu Parku Kulturowego prowadzona przez instytucje miejskie obejmuje szeroki wachlarz działań. Informacje o realizacji projektu są szeroko upowszechniane (poprzez wywiady i relacje radiowe, informacje i artykuły prasowe, programy telewizyjne, na koniec realizacji projektu planowana jest realizacja filmu przedstawiającego zrewitalizowane obiekty).

DNI TWIERDZY NYSA 2009r.

Sobota (1.08.2009r.)

9.00 - 15.00 Kajakowe harce wokół Fortu Wodnego
10.30 Indywidualna prezentacja regimentu dla publiczności na terenie miasta
16.00 - 16.45 **Fort II BITWA**
Pokaz pola walki z początku XIX wieku w wykonaniu historycznych wojsk
16.45 **Wroczenie Flagi Honorowej przyznanej Nysie przez Radę Europy**
Przemarsz wojsk z pola walki na Fort II (obozowisko)
17.00 **Festyn Forteczny z udziałem publiczności**
W programie:
17.00 - 19.00 Akademia Pana Kleksa (program dla dzieci)
19.00 - 21.00 gimnastka TANIA - wokalista Chris Peter (o godz. 21.00 widzowie opuszczają Fort II)

Niedziela (2.08.2009 r.)

10.00 - 12.00 **Fort II**
Pokaz życia obozowego z udziałem publiczności (wspólne zdjęcia)
12.00 - 18.00 Zwiedzanie Fortu II z przewodnikiem
14.00 - 18.00 Forteczna Biesiada
Wspaniała zabawa dla całej rodziny!
W programie:
14.00 - 15.00 Piętasda Ciołków (program dla dzieci)
15.00 - 18.00 Biesiada Polska DISCO FULL, prowadzący: Arek Dera.
Poza sceną: 15.00 - 17.00 happening dla dzieci (malowanie twarzy, zabawy itp.)

Dodatkowe atrakcje
Strzelnica paintballowa, strzelanie z łuku, zjeżdżalnie dmuchane, autka, quady i inne.

Wzrost! On według nas bezprzemysłowe państwo nie odnowi się, jeśli nie przetrząsnie wyznaczonych stref świadomości, stref parkingowych, organizacji i tożsamości regionalnej i lokalnej. Wskazujemy organizacjom, obywatelom BEZWOLNENY ZAKAZ PRZEKAZANIA WYZNACZONEJ STREFY POLA BITWY.

Dni w Fort II w dniach 01.07-08.2009 indywidualnie
W dniu 01.08.2009 bezpłatnie, bezopłatnie dojazd autobusów MZK na trasie:
Rynek - Fort II
odjazdy: 14.30, 15.00, 15.15, 15.30, 15.45, 16.30, 17.00, 17.30.
Fort II - Rynek
odjazdy: 17.00, 17.30, 18.00, 18.30, 19.00, 19.30, 20.00, 21.00.

Projekt Dnia: www.studio-piksel.pl

Logo: GZ, C3, CE3, 2007, 2013
Logo: EUROPSKA UNIA - JAKIŚ BUDŻET
Logo: EUROPEJSKI FUNDUSZ ROZWOJU REGIONALNEGO / EUROPEJSKI FUNDUSZ REGIONALNY
Logo: FUNDUSZ ROZWOJU REGIONALNEGO
Logo: REKONSTRUKCJA HISTORYCZNEJ TWIERDZY NYSA
Logo: FUNDUSZ ROZWOJU REGIONALNEGO

Ilustracja 18. Plakat Dni Twierdzy Nysa (ze stron Urzędu Miasta w Nysie¹⁶²)

W maju 2008 roku zrealizowano specjalną edycję cyklicznej imprezy „Dni Twierdzy Nysa” zatytułowaną „Otwarcie sezonu”. Dwudniowe „Dni Twierdzy Nysa” są plenerową rekonstrukcją historyczną, która odbywa się od 2000 roku na terenie Rynku i nyskich fortów, na przedpolu Fortu II. W tym batalistycznym przedstawieniu biorą udział stowarzyszenia odtwarzające historyczne formacje wojskowe z okresu napoleońskiego, z terenu m. in. z Czech, Słowacji, Austrii, Niemiec i Polski. Wydarzenie to upamiętnia słynne trwające oblężenie Twierdzy z 1807 roku. Impreza ta przyczynia się do popularyzacji fortyfikacji jako atrakcji turystycznej regionu i służy porozumieniu,

współpracy i pogłębianiu kontaktów między pasjonatami fortyfikacji i stowarzyszeniami historycznymi z różnych krajów. Dni Twierdzy Nysa cieszą się niestąbną popularnością i przyczyniają się także do integracji społeczności lokalnej wokół idei utworzenia Parku Kulturowo

¹⁶¹ Bastion św. Jadwigi przez cały rok w godzinach 10:00 do 20:00, zaś Fort Wodny: w tygodniu w godzinach 12:00 do 18:00 (od 1 XI do 31 III – do 16:00); w weekendy od 12:00 do 20:00 (od 1 XI do 31 III - do 16:00).

¹⁶² http://um.nysa.pl/portal/news/12452193344a388a0642119/Wojska_nadci%C4%85gaj%C4%85-Bitwa_o_Nys%C4%99.html (dostęp: 19.08.2009)

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

- Przyrodniczego Twierdzy Nysa. W wydarzeniu tym uczestniczy systematycznie rosnąca liczba gości – w 2008 roku było to ponad 5000 osób. Projekt promuje w swoich materiałach i wydawnictwach promocyjnych Urząd Miejski w Nysie. Wydano czterojęzyczny, historyczno - turystyczny folder na temat nyskich fortyfikacji nowożytnych (nakład 20 tys. sztuk) oraz ulotkę informacyjną. Także w ramach projektu powstała strona internetowa prezentująca bardzo rzetelne informacje na temat historii nowożytnych fortyfikacji nyskich i procesu ich rewitalizacji¹⁶³ (z dokładnymi raportami z przeprowadzonych prac i zdjęciami z poszczególnych etapów prac).

Całości ma dopełnić (w części zrealizowany) system oznakowania graficznego; w postaci tablic kierunkowych i pamiątkowych; informujący o źródłach finansowania projektu oraz ukazujący historię każdego zabytkowego obiektu fortecznego.

Ilustracja 19. Fort Wodny po ukończeniu prac, wiosna 2008 roku, fot. ze zbiorów APA Małachowicz we Wrocławiu

Działania przestrzenne/architektoniczne:

Działania architektoniczno-konserwatorskie prowadzone w ramach tego projektu w obu obiektach koncentrują się na odnowie zabytkowej substancji – osuszeniu zawilgoconych murów, wzmocnieniu konstrukcji murowych i nasypów ziemnych, uzupełnieniu ubytków i historycznego detalu oraz zabezpieczeniu przed wilgocią (izolacje, odwodnienia). Wprowadzone zostają do obiektów niezbędne instalacje i elementy wyposażenia umożliwiające ich użytkowanie. Całości dopełniają elementy zagospodarowania otoczenia – nawierzchnie, oświetlenie zewnętrzne, ogrodzenia i mała scena plenerowa na Forcie Wodnym. W wyniku przeprowadzonych prac w Bastionie św. Jadwigi powstało 8 lokali użytkowych, w tym 2 przeznaczone dla gastronomii, a w Forcie Wodnym 3, z czego 1 gastronomiczny. Na zapleczu Fortu Wodnego zaprojektowano

¹⁶³ Strona internetowa <http://www.twierdzanysa.com> (dostęp: 19.08.2009) jest dostępna w trzech wersjach językowych (polskiej, czeskiej i angielskiej).

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

ponadto parking na 60 miejsc(co jest także zgodne z zapisami obowiązującego Planu Miejscowego). Wokół parkingu, przy kanale Bielawki, przewidziano trawniki i nasadzenia drzew.

W skali działań krajobrazowo-urbanistycznych wytyczono dwie trasy spacerowo-dydaktyczne, które mają łączyć odrestaurowane obiekty Twierdzy z pozostałą częścią miasta¹⁶⁴.

**Ilustracja 20. Bastion św. Jadwigi, przed i po przeprowadzeniu prac,
fot. ze zbiorów APA Małachowicz we Wrocławiu**

Spółeczny wymiar działań:

Beneficjentem projektu współfinansowanego z funduszy UE jest Gmina Nysa - Urząd Miejski w Nysie. Jednak projekt zapewne nie doszedłby do skutku gdyby nie działalność miłośników fortyfikacji zrzeszonych w kilku prężnie działających organizacjach. Do najważniejszych należą: Oddział Nyski Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji oraz nyska grupa rekonstrukcji historycznej, czyli: 1 kompania grenadierów, I batalionu, pierwszego pułku legii polsko-włoskiej. Wieloletnie starania pasjonatów fortyfikacji zrzeszonych w nyskim TPF-ie, pozwoliły władzom miasta dostrzec w fortecznym dziedzictwie szansę dla rozwoju miejscowości. Przez wiele lat (formalnie od 1999 roku) Oddział Nyski TPF monitorował stan fortyfikacji i próbował doraźnie zabezpieczać obiekty (zwłaszcza Fort Wodny) i lobbował na rzecz ich udostępnienia. Po powodzi w 1997 nyscy miłośnicy fortyfikacji podjęli współpracę z ekspertami z Wrocławia – i w kolejnych latach w ramach praktyk studenci architektury i architektury krajobrazu dokonywali inwentaryzacji i rejestracji krajobrazu warownego Nysy. Także opracowania historyczne i architektoniczne bazowały na dokumentach przygotowanych przez pasjonatów fortyfikacji zajmujących się zawodowo badaniami historii architektury¹⁶⁵ i projektowaniem architektonicznym¹⁶⁶. Tak więc, organizacje pozarządowe były inspiratorem

¹⁶⁴ Trasa 1: Fort Wodny - bulwar Nysy Kłodzkiej - wzdłuż Alei Roosevelta - Bastion św. Jadwigi. Trasa 2: Bastion św. Jadwigi - Wieża Wrocławska - Kościół św. Jakuba i Agnieszki - Dom Wagi Miejskiej - Fontanna Trytona - Plac Paderewskiego - Park Miejski - wzdłuż Alei Duńczyków - Fort Wodny

¹⁶⁵ E. Małachowicz, A. Stupak, *Nowożytnie fortyfikacje Twierdzy Nysa*, Wrocław 1986

¹⁶⁶ Autorska Pracownia arch. M. Małachowicza, *Wariantowa koncepcja programowo-przestrzenna dla projektu pn.: Park Kulturowo-Przyrodniczy Twierdzy Nysa - etap I*, Wrocław 2004, dostępna w APA Małachowicz, Wrocław

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

podjętych działań i także po części ich wykonawcą, choć ich przedstawiciele wystąpili w roli profesjonalistów-projektantów¹⁶⁷.

**Ilustracja 21. Fort Wodny, przed i po przeprowadzeniu prac,
fot. ze zbiorów APA Małachowicz we Wrocławiu**

Odbiorcami określonymi w projekcie mają być przede wszystkim mieszkańcy miasta Nysa oraz całego regionu, studenci uczący się w Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej w Nysie, turyści zatrzymujący się nad Jeziorem Nyskim, pasjonaci i miłośnicy dawnych fortyfikacji zarówno krajowi jak i zagraniczni. Należy jednak podkreślić, że wszyscy Ci aktorzy będą mogli korzystając z odnowionych obiektów przyczyniać się do ubogacenia programów i wydarzeń tam realizowanych. Ponadto bliskość granicy czeskiej umożliwi pogłębienie już istniejącej współpracy z Gardą Czeską, która posiada bardzo bogatą tradycję w organizowaniu imprez rozrywkowo-batalistycznych jednakże nie posiada odpowiedniej do tego typu scenerii budowli fortecznych. Odrestaurowane obiekty Fortu Wodnego jak i przyległe do niego tereny Parku Miejskiego mają tworzyć widowiskową scenerię masowych imprez.

Aspekt ekonomiczny – jak zdobywane są pieniądze?

Projekt został przygotowany przez Gminę Nysa we współpracy z ekspertami i organizacjami pozarządowymi i nosi tytuł: „Park Kulturowo – Przyrodniczy Twierdzy Nysa – etap I” nr Z/2.16/III/3.2/19/05. Projekt uzyskał dofinansowanie z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego (ZPORR) na lata 2004-2006, (Priorytet 3 - Rozwój Lokalny, działanie 3.2. - Obszary podlegające restrukturyzacji) i jest konsekwentnie realizowany (prace także w 2008 roku nadal trwały). Gmina otrzymała na realizację projektu dofinansowanie w kwocie 7.346.177 zł w wyniku uchwały Zarządu Województwa Opolskiego z dnia 19 grudnia 2005 roku. Wcześniej projekt został pozytywnie oceniony w aspekcie formalnym i merytorycznym, a Regionalny Komitet Sterujący umieścił go na 1 miejscu listy rankingowej.

Umowa o dofinansowaniu projektu o numerze Z/2.16/III/3.2/19/05/U/2/06 została podpisana z Wojewodą Opolskim 9 marca 2006r.

¹⁶⁷ Autor projektów architektoniczno-budowlanych dla Fortu Wodnego i Bastionu św. Jadwigi Maciej Małachowicz jest znawcą architektury obronnej i członkiem Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

1. Wartość całkowita projektu wg umowy i aneksów – 12 052 078,16 zł.
2. Wartość dofinansowania wg umowy i aneksów – 7 204 903, 26 zł; w tym:
  - Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego – 6 357 167, 85 zł, co stanowi 57,75% kosztów kwalifikowanych.
  - budżet państwa - 847 735, 41 zł, co stanowi 7,70% kosztów kwalifikowanych.
3. Wkład własny Gminy Nysa wg umowy i aneksów – 4 847 174,90 zł, co stanowi 34,55 % kosztów kwalifikowanych.

Planowanie, strategia, zarządzanie

W perspektywie czasowej przekraczającej ramy działań w ramach ZPORR (2005-2013) został zaplanowany cały ciąg zadań wykraczający poza odnowę Fortu Wodnego i Bastionu Św. Jadwigi. Planowane jest połączenie grobli Fortu Wodnego z bulwarem rzeki Nysy Kłodzkiej, rewitalizacja przyległych do Fortu Wodnego terenów Parku Miejskiego wraz z trzystopniowym wodnym systemem fos, kanałów, zastaw i stawów, a także rewitalizacja fortecznej Wieży Ciśnień.

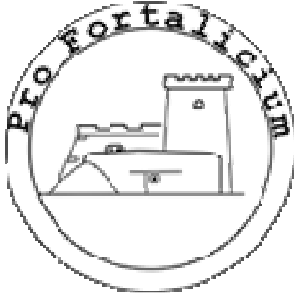
Do realizacji zadań zrealizowanych w ramach projektu wyłoniono w wyniku przeprowadzonych przetargów kilka firm usługowych i podpisano umowy z wykonawcami (specjaliści w zakresie prowadzenia robót inżynierskich, wdrażania projektu, robót budowlanych oraz realizacji promocji i reklamy projektu).

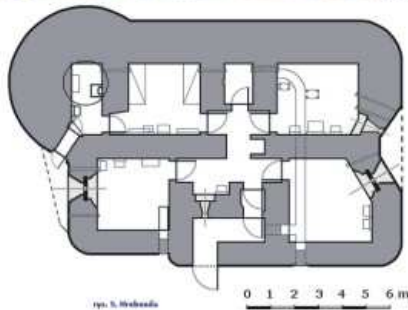
PODSUMOWANIE:

Projekt został zainicjowany dzięki badaniom stowarzyszenia i wieloletniej aktywności lokalnych miłośników fortyfikacji. Swoją sukces zawdzięcza wsparciu operacyjnemu administracji gminnej, która przyjęła rolę operatora działań prowadzącego odpowiednią politykę oraz beneficjenta środków ze ZPORR. Odnowa jest realizowana według profesjonalnego projektu architektoniczno-konserwatorskiego. Obiekty można z powodzeniem nazwać rewitalizowanymi, ponieważ wpisują się w tkankę społeczną i gospodarczą miasta (funkcja punktu informacji turystycznej w bastionie św. Jadwigi oraz zaplecze parku miejskiego – restauracja i – w Forcie Wodnym; stworzenie miejsc pracy, promocja dziedzictwa) ukazując jednocześnie swoją indywidualność jako budowli obronnych poprzez pieczołowicie przeprowadzaną konserwację.

Zarządcą obiektów jest Nyski Dom Kultury (jednostka podlegająca Urzędowi Miasta i Gminy), który współpracuje z organizacjami pozarządowymi.

VII.3.3. Pro Fortalicium

S T O W A R Z Y S Z E N I E			
nazwa	Pro Fortalicium Stowarzyszenie Na Rzecz Zabytków Fortyfikacji		
adres	ul. Ks. Jana Ficka 7, 41-940 Piekary Śląskie		
kraj	Polska		
ilość członków	około 50 osób		
Sposób działania	Renowacja i utrzymanie schronów na Śląsku, popularyzacja wiedzy o historii obiektów		
Prowadzone inicjatywy	<p>Profesjonalna działalność konserwatorska, popularyzacja ochrony zabytków najnowszej architektury militarnej (działalność grupy rekonstrukcyjnej, organizacja wydarzeń i zwiedzania obiektów), sporządzanie dokumentacji i planów obiektów fortyfikacyjnych, uczestnictwo w konferencjach, organizacja wystaw.</p> <p>Opieka nad i udostępnianie następujących dzieł:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Izby Muzealne Obszaru Warownego „Śląsk”: • Obiekt nr 52, Dobieszowice, ulica Wesoła • Obiekt nr 5, Chorzów, ulica Katowicka 168 • Izba Muzealna Obszaru Warownego „Śląsk” i Bitwy Wyrskiej • Schron bojowy „Sowiniec”, Gostyń, ulica Tęczowa • w trakcie prac renowacyjnych: • "Obiekt nr 19" w Rudzie Śląskiej - Godula 		
Ilość obiektów pod opieką	4	w tym ilość obiektów fortecznych	4
Typologia obiektów	system silnie rozbudowanej i uzbrojonej grupy schronów Obszaru Warownego „Śląsk” z 1937 r. (polska fortyfikacja rozproszona)		
Rok założenia	2001 (formalnie), działalność nieformalna od 1997		
www	http://www.profort.org.pl (dostęp: 19.08.2009)		
Inne	NUMER KRS: 0000070923, kontakt: profort@profort.org.pl Waldemar Machoń, tel. 381 48 40, Michał Sintera, tel. 512-211-595		
Uwagi	Przy stowarzyszeniu działa od 2004 roku Grupa Rekonstrukcji Historycznej „Grupa Operacyjna Śląsk”, która zajmuje się odtwarzaniem wyglądu jednostek wojskowych stacjonujących oraz walczących na Śląsku podczas II wojny światowej, ze szczególnym naciskiem na jednostki Wojska Polskiego okresu międzywojennego		

Ciężki schron bojowy nr 52 w Dobieszowicach Wesolej

Jednokondygnacyjny, wyposażony w kopułę pancerną ciężkiego karabinu maszynowego (CKM). Wejście zamknięte kratą forteczną. Uzbrojenie stanowiły 3 ckm-y: jeden w kopule pancernej, dwa w strzelnicach ściennych i 1-2 ręczne karabiny maszynowe (rkm). Wyjście ewakuacyjne pełni też rolę strzelnicy pomocniczej rkm.

Ilustracja 22. Lokalizacja schronu Dobieszowice-Wesoła w kontekście fragmentu OWŚ, (z lewej zdjęcie satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, z prawej plan opracowany przez P. Skupnia, u dołu z lewej – rzut obiektu (rys. S. Hrebenda, za <http://www.fortyfikacja.pl/index.php?a=wesola>, dostęp: 2.09.2009)

VII.3.3.a DOBIESZOWICE - POLSKI SCHRON BOJOWY NR 52 OBSZARU WAROWNEGO „ŚLĄSK”

Zasoby i walory krajobrazu warownego (dzieła i krajobraz, ich historia i specyfika)

Dobieszowice to niewielka miejscowość (o powierzchni 4,5 km²) w powiecie będzińskim na Górnym Śląsku. Przebiegała tamtędy polska pozycja obronna zwana Obszarem Warownym Śląsk, który powstawał od roku 1933 jako pasmo warowne służące obronie przed zagrożeniem ze strony III Rzeszy ważnych dla Polski rejonów przemysłowych. Linia ta liczyła w sumie około 180 budowli i składała się z umocnień stałych i polowych oraz obiektów zabezpieczających. W Dobieszowicach, w kolonii Wesoła, położony 200 metrów na wschód od mostu na rzece Brynicy, jest odnowiony i udostępniony jednoizbowy obiekt – ciężki schron bojowy o numerze 52 – wraz z dwoma obiektami pozornie-bojowymi¹⁶⁸. Miał on grodzić ogniem broni maszynowej przeprawy przez zalewy utworzone na Brynicy między jeziorem Kozłowa Góra a Bobrownikami. Obiekt powstał w 1937 roku. Gdy wybuchła wojna wojska niemieckie zdecydowały się na oskrzydlenie umocnień śląskich, a nie na ich frontalne przełamanie, dlatego obiekt praktycznie nie uczestniczył w działaniach wojennych. Załogi forteczne oraz pozostałe stacjonujące w pobliżu oddziały, otrzymały rozkaz opuszczenia swoich pozycji w nocy z 2 na 3 września. Przy obiektach pozostały jedynie minimalne warty, które miały przez pewien jeszcze czas symulować obecność załóg, by następnie samodzielnie dołączyć do macierzystych oddziałów na szlakach. W roku 1945 roku obiekty te miały być użyte, ale nie zostały ostatecznie wykorzystane przez Niemców do prowadzenia obrony przed nacierającą Armią Czerwoną.

Obiekt później był doraźnie zabezpieczony przez wojsko w roku 1950, w czasie kryzysu koreańskiego. Zakonserwowano metalowe elementy a wejście zamknięto kłódką. Niestety, szybko został zaniedbany: niszczał więc przez kolejne dziesięciolecia i był okradany z resztek pozostałego w nim wyposażenia.

Wartości naturalne krajobrazu – w jaki sposób współistnieją z obiektami militarnymi

Obiekt położony jest w polach w krajobrazie otwartym. Warunki terenowe miały ścisły związek ze sposobem obrony tej pozycji. W sąsiedztwie znajduje się zalew w Kozłowej Górze, a na przepływającej w pobliżu Brynicy zbudowany był jaz i system spiętrzający wodę. Zalew,

¹⁶⁸ Takie budowle miały sugerować istnienie dużego i dobrze uzbrojonego schronu bojowego. W rzeczywistości były to same żelbetowe ściany, których wewnątrz wypełniano ziemią i przykrywano pozornymi kopułami. Pierwszy z dobieszowickich obiektów tego typu, położony po drugiej stronie ulicy jest wyposażony w imitację kopuły pancernej oraz nasypy ziemne – miał odwrócić uwagę i ogniem karabinu maszynowego zamknąć dojście do punktu oporu od strony północnej. Drugi znajduje się 1300 metrów na wschód od mostu i jest niewidoczny z zachodniego brzegu Brynicy a także rejonu mostu z jazem. Oba te obiekty zbudowane są z betonu o wysokiej odporności (klasa b, wytrzymałość na pociski kalibru 105mm i pojedyncze 155mm). Rozmieszczenie takie wynikało zapewne z ogólnej koncepcji obrony wzgórze 321, na którego wschodnim stoku położone są umocnienia, w połączeniu z innymi schronami w rejonie kolonii Wesoła oraz miejscowości Wymysłów jako ówczesnym północnym rygłem Obszaru Warownego "Śląsk".

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

spiętrzone wody i mokradła skutecznie uniemożliwiały użycie w ataku ciężkiego sprzętu pancernego, a sektory ognia niewielkich obiektów pokrywały się wzajemnie pozwalając na efektywną obronę prowadzoną przy pomocy niedużej załogi.

fot. Szymon Hrebenda

Ilustracja 23. Schron 52 Dobieszowice - Wesola, widok ogólny, for. S. Hrebenda
(źródło: <http://www.fortyfikacja.pl/index.php?a=wesola>)

Sposób postępowania wobec całości – praktyka udostępniania i ożywiania:

W schronie w Dobieszowicach czynna jest izba muzealna, podobnie jak w pozostałych odnawianych przez Pro Fortalicium obiektach, a atrakcje odbywające się tam są włączone w cykl imprez dotyczących całego Obszaru Warownego Śląsk. Schron można zwiedzać w sezonie, czyli od maja do października¹⁶⁹. Dodatkowo obiekt w miarę możliwości otwierany bywa także w inne dni, zwłaszcza przy sprzyjającej pogodzie. O obecność przewodnika-wolontariusza w schronie świadczy wywieszona na maszcie biało-czerwona flaga narodowa. Grupy zorganizowane mogą zostać oprowadzone po obiekcie poza wyznaczonymi dniami po uprzednim telefonicznym bądź mailowym uzgodnieniu terminu. Taki sposób postępowania dotyczy także możliwości zwiedzania poza sezonem. Wstęp do obiektu jest wolny. Na stronie internetowej stowarzyszenia podane są namiary do osób kontaktowe (przez pocztę elektroniczną, telefony). Niewielka ekspozycja historyczna obejmuje między innymi: mapę Obszaru Warownego „Śląsk”, plansze prezentujące

¹⁶⁹ W każdą pierwszą i trzecią sobotę miesiąca w godzinach od 13.00 do 17.00

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

różne typy schronów i uzbrojenia armii polskiej, plakaty propagandowe i inne. W Dobieszowicach organizowane są corocznie pikniki forteczne.

Ilustracja 24. Zwiedzanie odnowionego schronu 52 Dobieszowice-Wesoła, IV Piknik Forteczny rok 2003, fot. ze strony:

http://www.profort.org.pl/index.php?page=galeria&cmd=wysw_gal&nazwa=IV%20Piknik%20Forteczny%20w%20Dobieszowicach%20%2830%20sierpnia%202003%29, dostęp: 2.09.2009

Działania przestrzenne/architektoniczne¹⁷⁰:

Po długich latach zapomnienia w 1999 roku rozpoczęto pierwsze prace remontowe. Stan Zrujnowane były nasypy ziemne, wokół zalegał gruz budowlany i kruszywo drogowe. Wnętrze było wypełnione śmieciami, ściany były zakryte grubą warstwą sadzy, a kanały wentylacyjne były niedrożne, z wyposażenia pozostały resztki zalepione grubą warstwą smaru z czasu konserwacji obiektu przez wojsko w latach 50-tych.

Najpierw zostało oczyszczone z gruzu wnętrze schronu i zostały rozkute zamurowane cegłami główne strzelnice dla broni maszynowej. Potem odczyszczono z nadmiaru smaru ościeżnice drzwi gazoszczelnych i podkładem zabezpieczono przed korozją stalowe rami strzelnic głównych. Elementy te zostały zakonserwowane i pokryte farbami ochronnymi. Zamontowano pancerze strzelnic i drzwi, do czego konieczne było użycie ciągnika rolniczego i podnośnika łańcuchowego, bo pancerze ważyły blisko 200 kg. Następnie schron został

¹⁷⁰ Wszelkie informacje szczegółowe zostały zaczerpnięte ze strony internetowej stowarzyszenia: www.profort.org.pl/schron52remont.htm, dostęp: 21.03.2007

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

zabezpieczony przed dalszymi pracami i wejściem niepowołanych osób. Rozruszano zawiasy i zamontowano dorobione zasuwki i zamek do zewnętrznego zamknięcia wyjścia ewakuacyjnego i drzwi głównych. Kolejna faza remontu obejmowała dokładne prace we wnętrzu takie jak: oczyszczenie ścian z kurzu, sadzy, odprysków betonu i skorodowanych fragmentów siatki przeciwoodpryskowej oraz udrożnienie kanałów wentylacyjnych w północnej izbie bojowej i maszynowni i zabezpieczenie ich wlotów deskami. Siatki przeciwoodpryskowe zabezpieczono farbami antykorozyjnymi i uzupełniono zaprawą ubytki ścian. Tak odczyszczane ściany pomalowano białą farbą emulsyjną. Przeprowadzono także doraźne uszczelnienie stropu, nakładając w wybranych miejscach masę asfaltową i zasypując ją na powrót ziemią. Dokonano też prac konserwujących stropy. We wnętrzu schronu odtworzono na podstawie znanych materiałów archiwalnych z podobnego okresu natynkową instalację elektryczną z użyciem współczesnych kabli i żeliwnych lamp kanałowych.

Ilustracja 25. Schron w Dobieszowicach, z lewej stan z roku 2000 i z prawej z 2008, fot. ze strony: www.profort.org.pl, dostęp: 2.09.2009.

Dalszy etap prac polegał na odgruzowaniu najbliższego otoczenia – w wyniku tych prac wywieziono kilkadziesiąt ton gruzu, a poziom gruntu po przywróceniu do stanu z 1939 roku obniżył się od 1,5 m do 2,5 m. W trakcie tych prac odsłonięto także na ścianach resztki smołowania i malowania maskującego. Wtedy także odkryto betonowe płyty detonacyjne z zachowanymi stalowymi potykaczami i resztkami drutu kolczastego, leżące przed głównymi strzelnicami. Prace ziemne obejmowały także formowanie na nowo nasypów ziemnych (wzmocnienie siatkami stalowymi, obłożenie darnią albo obsypanie ziemią i zasianie trawy). Wykonano ścieżkę do schronu utwardzoną kostką bazaltową i wytyczono prowizoryczne miejsce parkingowe. Po przygotowaniu wnętrza schronu przystąpiono do montowania wyposażenia (m. in. składanych półek, ławek i stołu, lawety fortecznej dla broni maszynowej, podstaw pod ręczne wentylatory, pryczy metalowych, wodociągów do chłodzenia broni maszynowej i zamknięć strzelnic broni ręcznej). Energię elektryczną doprowadzono do schronu w wykopie i odpowiednio zabezpieczono. Na końcu odtworzono malowanie maskujące. Wszystkie ściany zewnętrzne zostały oczyszczone mechanicznie z warstw graffiti, mchów, odprysków i zwietrzałej warstwy betonu. Elementy metalowe – czyli części zbrojenia ścian zostały zabezpieczone farbami antykorozyjnymi. Ubytki w betonie uzupełniono masami mineralnymi. Następnie zostało wykonane malowanie maskujące, które niestety wobec braku wiarygodnych materiałów

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

archiwalnych było nieudane i zbyt jaskrawe. Brązowe, piaskowe i zielone plamy stały się jednak elementem rozpoznawczym schronu oraz niechlubną inspiracją – niestety ten błąd powielają inne grupy odnawiające podobne obiekty. W środowisku miłośników fortyfikacji rozproszonych rozwinęła się ożywiona dyskusja na temat istnienia instrukcji dotyczących maskowania obiektów.

Społeczny wymiar działań

Prace remontowe trwały od 1999 do 2003 roku i były w całości prowadzone własnymi siłami przez członków stowarzyszenia. Z ich wyliczeń wynika, że w tym okresie prace przy obiekcie zajęły im łącznie 2262 roboczogodziny. Do tego czasu można doliczyć blisko 800 godzin wykorzystanych na prace administracyjne i projektowe (takie jak: przygotowanie koncepcji prac renowacyjnych i ekspozycyjnych, wymaganej dokumentacji, pozwoleń i uzgodnień, przygotowania narzędzi, materiałów renowacyjnych i miejsca pracy). Suma czasu poświęconego obiektowi przez członków stowarzyszenia i sympatyków to ponad 3000 przepracowanych godzin.

Aspekt ekonomiczny – jak zdobywane są pieniądze?

Stowarzyszenie na potrzeby rewitalizacji obiektu pozyskiwało darowizny i wsparcie wielu osób prywatnych, instytucji i firm. Były to dotacje pieniężne, rabaty na wykonywane usługi, darowizny w postaci materiałów budowlanych i użyczenia sprzętu.

Planowanie, strategia, zarządzanie

Wszystko odbywało się własnymi siłami dlatego było tak rozciągnięte w czasie, jednakże upór i konsekwencja pozwoliły na wykonanie wszystkich prac – od najprostszych (uprzątnięcie otoczenia) po najbardziej skomplikowane (roboty ziemne i podłączenie prądu). Konsekwentna realizacja planu pozwoliła na dokończenie prac.

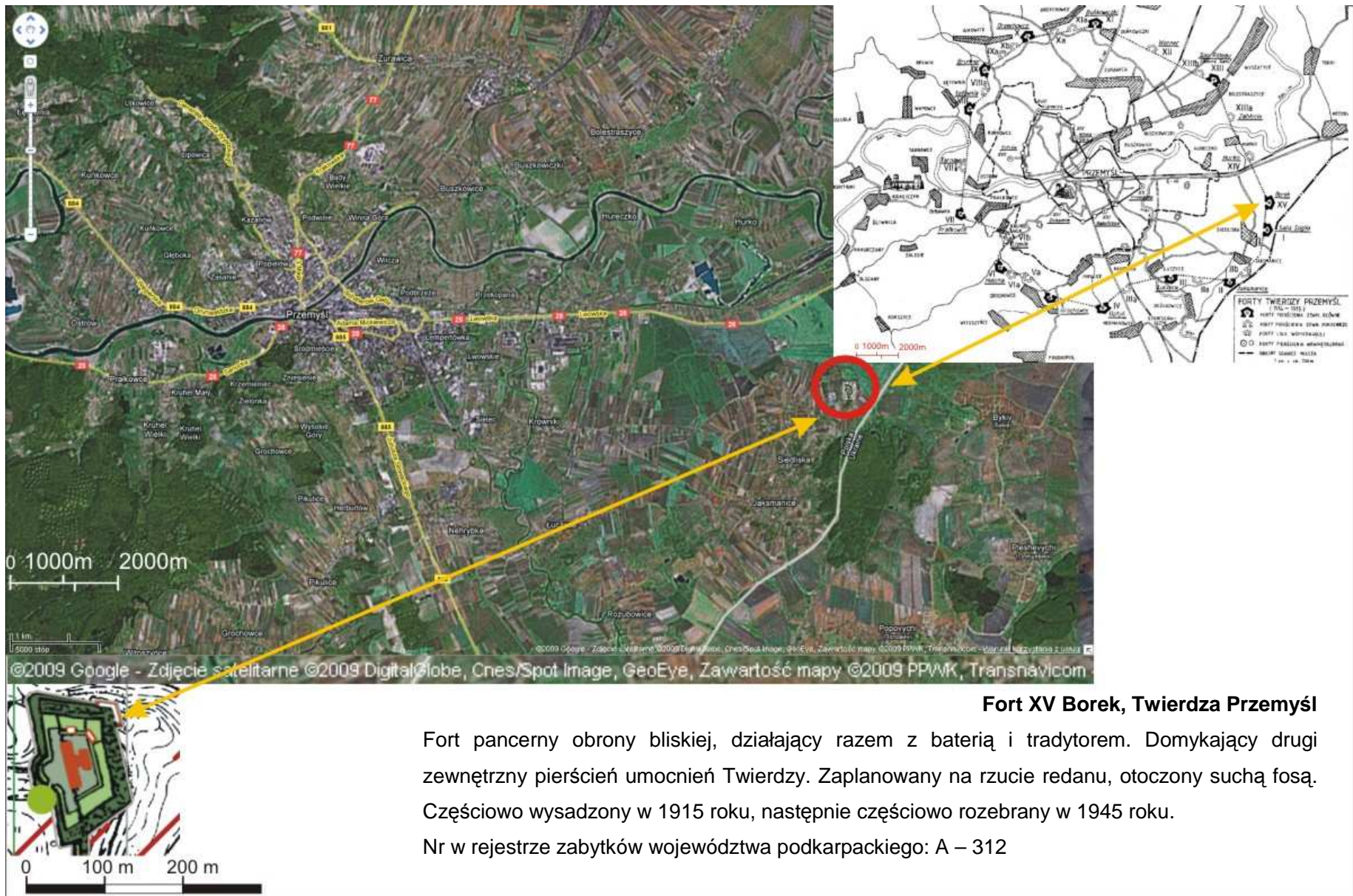
Obiekt jest zarządzany, stale monitorowany i regularnie udostępniany przez stowarzyszenie Pro Fortalicium. Efekty prac remontowych są trwałe i utrzymywane.

PODSUMOWANIE:

Obiekt został poddany rewitalizacji w duchu rekonstrukcyjnym i historyczno-wojskowym – czyli: został pieczołowicie przywrócony dawny kształt obiektu (aż po malowanie maskujące), a nowa funkcja (izba pamięci) podkreśla jego dawną rolę. Ponadto współczesne użytkowanie i okoliczności udostępniania, poza zwykłym zwiedzaniem, wiążą się z działalnością stowarzyszenia jako grupy rekonstrukcyjnej odtwarzające historyczne formacje wojskowe i zdarzenia. Takie nieduże muzeum w krajobrazie w połączeniu z innymi podobnymi obiektami wpisuje się w szlakowo-łańcuchową tendencję udostępniania obiektów fortyfikacji rozproszonej i uczytelnienia ich w większej skali – regionu. 100% działań przeprowadziło stowarzyszenie.

VII.3.4. Stowarzyszenie 3-go Historycznego Galicyjskiego Pułku Artylerii Fortecznej im. Księcia Kinsky'ego

S T O W A R Z Y S Z E N I E			
nazwa	Stowarzyszenie 3-go Historycznego Galicyjskiego Pułku Artylerii Fortecznej im. Księcia Kinsky'ego		
adres	Klub Garnizonowy, ul. Grodzka 8, 37 – 700 Przemyśl		
kraj	Polska		
ilość członków	21 osób		
Sposób działania	Stowarzyszenie upamiętnia udział Polaków w I Wojnie Światowej w różnych armiach zaborczych uczestnicząc i współorganizując imprezy kulturalne, artystyczne, sportowo-rekreacyjne, handlowe i reklamowe. Ponadto dokumentuje zapomniane i niszczone zabytki architektury fortecznej, zapomniane miejsca pochówku wojskowych, poszukuje i zabezpiecza przedmioty codziennego użytku, pamiątki historyczne i wojskowe związane z I Wojną Światową tworząc Muzeum Pamiątek I Wojny. Organizowane są odczytów, prelekcji i spotkań z naukowcami a także wycieczki badawcze oraz giełda staroci. Pułk współpracuje z innymi instytucjami krajowymi i zagranicznymi o podobnych celach.		
Prowadzone inicjatywy	Użytkowanie i odnowa fortu Borek. Prowadzenie Muzeum Pamiątek I Wojny Światowej		
Ilość obiektów pod opieką	1	w tym ilość obiektów fortecznych	1
Typologia obiektów	Austro-węgierski fort pancerny zbudowany w latach 1897-1900		
Rok założenia	2004, rejestracja w KRS 25.01.2005		
www	www.festung.org (dostęp: 19.08.2009)		
Inne	NUMER KRS: 0000227160		
Uwagi	dzierzawa fortu Borek – 20 lat od dnia zawarcia umowy z wójtem gminy Medyka w dniu 30 stycznia 2005		

Fort XV Borek, Twierdza Przemyśl

Fort pancerny obrony bliskiej, działający razem z baterią i trydantem. Domykający drugi zewnętrzny pierścień umocnień Twierdzy. Zaplanowany na rzucie redanu, otoczony suchą fosą. Częściowo wysadzony w 1915 roku, następnie częściowo rozebrany w 1945 roku.

Nr w rejestrze zabytków województwa podkarpackiego: A – 312

Ilustracja 26. Fort XV Borek w Twierdzy Przemyśl (z lewej zdjęcie satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, prawej schemat Twierdzy (ze strony <http://www.abdda.eu/images/fortymapa.jpg>, dostęp: 2.09.2009)- u dołu z lewej – schematyczny rzut obiektu (rys. M.J. Mikulski)

VII.3.4.a FORT BOREK, PRZEMYŚL

Zasoby i walory krajobrazu warownego (dzieła i krajobraz, ich historia i specyfika)

Fort XV „Borek” (Siedliska gm. Medyka), jest obiektem murowano – betonowo – ziemnym i znajduje się w rejestrze zabytków województwa podkarpackiego pod numerem A – 312. Został wybudowany w latach 1895-1900 jako fort pancerny obrony bliskiej bliski rozwiązaniom podręcznikowym dla tego typu obiektów i posiadał pancerną tradytor i baterię. Został zaplanowany na rzucie redanu i otoczony suchą fosą. W szyi fortu była wzniesiona basteja z bramą, w centrum stoją dwukondygnacyjne koszary z muru ceglanego o zniszczonych, ale zachowanych w części stropach stalo-betonowych. Na osi koszar położone są ruiny schronu głównego, z którego na wał prowadziły dwie wybieżnie. W korytarzu za schronem piechoty znajdowało się wejście do wieży obserwacyjnej. Fort został najpierw częściowo wysadzony w czasie walk w 1915 roku, a następnie częściowo rozebrany po 1945 roku. Stan jego zachowania można określić na około 50%. Fort XV „Borek” sąsiaduje bezpośrednio z fortem I Salis Soglio (położony na południe) i domyka drugi (zewnątrzny) pierścień fortyfikacji Twierdzy Przemyśl.

Wartości naturalne krajobrazu – w jaki sposób współistnieją z obiektami militarnymi

Fort położony jest na wzgórzu o wysokości 200 m. n. p. m. około 6 km na wschód od Przemyśla, na południe od drogi E40 Przemyśl – Medyka. Miejsce jest niezwykle malownicze i ponadto stanowi fragment zachowanego krajobrazu warownego z zachowanymi śladami maskowań utrudniających obserwację naziemną (punktową i sektorową) w postaci liniowych szpalerów (z gatunków kolczastych jak robinia akacyjowa, tarnina, głógów) oraz grup (derenie) tzw. masek przednich, które zasłaniały widok z przedpola oraz utrudniały ocenę odległości. Ponadto, na samym forcie dość czytelnie widać ślady systemowych nasadzeń, które miały deformować samą sylwetę fortu.

Sposób postępowania wobec całości – praktyka udostępniania i ożywiania:

Docelowo fort ma być przeznaczony na cele turystyczno-komercyjne zakładające najpierw niskonakładowe udostępnienie i doraźne zabezpieczenie. Stowarzyszenie 3-go Historycznego Galicyjskiego Pułku Artylerii Fortecznej im. Księcia Kinsky'ego planuje organizować w forcie imprezy plenerowe związane z epoką świetności Twierdzy Przemyśl oraz zorganizować pole biwakowe. Przy forcie przygotowane jest miejsce na ognisko wraz z ławami i składem drewna. Stowarzyszenie organizuje zwiedzanie obiektu.

Działania przestrzenne/architektoniczne:

Wszelkie prace prowadzone na terenie fortu podlegają uzgodnieniu z Konserwatorem Zabytków. Od stycznia 2006 koncentrowały się one na odgruzowaniu obiektu, zabezpieczeniu

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

miejsz niebezpiecznych oraz zrekonstruowaniu form ziemnych. Pierwsze roboty obejmowały przecinkę zbędnej roślinności w fosie, na przedpolu, zapolu i drodze dojazdowej. Następnie odkopano i odgruzowano wybieżnię z koszar, obie działobitnie, tradytor i budynek obrony fosy – sumie usunięto 500m³ ziemi i gruzu. Przy tych pracach odkopano i wydobyto 9 oryginalnych bloków granitowych, które miały wzmacniać posadowienie wież pancernych, zostaną one docelowo umieszczone w pierwotnych miejscach. Została udrożniona wybieżnia ze schronu głównego do stanowisk artyleryjskich. W działobitni odsłonięto schody, dwie piwnice, resztki ścian działowych i posadzki.

Ilustracja 27. Fort XV "Borek" w Przemyślu, widok z lotu ptaka, źródło: www.festung.org

Został przygotowany prowizoryczny parking po prawej stronie drogi fortecznej, tuż przed odnowioną bramą (rekonstrukcja bramy wjazdowej w zakresie prac murarskich), wjazd zabezpieczono szlabanem. Zostały również odsłonięte oryginalne bruki na drodze wjazdowej w pobliżu bramy oraz częściowo na dziedzińcu głównym. Zostały rozmieszczone drewniane ławy i kosze na śmieci oraz tablica informacyjna i tabliczki ostrzegawcze. Ponadto zabezpieczono wszystkie studzienki ściekowe oraz studnię w budynku koszarowym, odsłonięto posadzki i zarys fundamentu na tradytorze i punkcie obserwacyjnym. Częściowo ogrodzony obiekt (zasieki wzdłuż drogi wjazdowej) został także ubezpieczony.

Spółeczny wymiar działań

Stowarzyszenie liczy 21 osób i wszelkie prace w obiekcie wykonuje własnymi siłami. Gospodaruje w formie na mocy umowy dzierżawy od dnia 31 stycznia 2005 na okres 20 lat z wójtem gminy Medyka (działka nr 384 o powierzchni 853 ha stanowiąca mienie wsi Siedliska,

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

na której usytuowany jest fort Twierdzy Przemyśl nr XV „Borek”). Umowa określa min. prace do wykonania przez dzierżawcę, takie jak: utrzymanie terenów w czystości i porządku, zabezpieczenie niebezpiecznych miejsc na terenie fortu, urządzenie ekspozycji pamiątek wojennych, wykonanie na własny koszt parkingu przed wjazdem na fort, umieszczenie tablic informacyjno-historycznych oraz ostrzegawczych. Stowarzyszenie chce być partnerem gminy w polityce zachowania fortecznego krajobrazu.

Ilustracja 28. Stowarzyszenie na tle koszar

Ilustracja 29. Stowarzyszenie na tle odnowionej bramy, obie fotografie za: www.festung.org

Aspekt ekonomiczny – jak zdobywane są pieniądze?

Stowarzyszenie na cel swojej działalności pozyskuje darowizny i dotacje od różnych firm i instytucji, ale prowadzi też własną działalność gospodarczą i uzyskane w ten sposób zyski przeznacza na działalność statutową. Oprócz organizacji giełdy staroci, stowarzyszenie występuje w mundurach na różnych imprezach pobierając za to opłaty. Ponadto prowadzi także zbiórkę publiczną w postaci rozprowadzania cegiełek na odnowę fortu, a od swoich członków pobiera składki członkowskie. Ponieważ fort Borek jest częścią rozległego kompleksu Twierdzy Przemyśl wszelkie wnioski o dofinansowanie będą składane całościowo w imieniu Związku Gmin Fortecznych Twierdzy Przemyśl.

Planowanie, strategia, zarządzanie

Stowarzyszenie współpracuje z gminą Medyka. Opracowany w 2007 roku Program planu ochrony zespołu parków kulturowych krajobrazu warownego Twierdzy Przemyśl¹⁷¹ wskazuje Fort XV „Borek” jako fragment jednego parków kulturowych zewnętrznych umocnień Twierdzy

¹⁷¹Opracowanie wykonane w Zakładzie Krajobrazu Otwartego i Budowli Inżynierskich w IAK PK, kierownictwo naukowe: Z. Myczkowski, kierownictwo i koordynacja prac: K. Wielgus, autorzy: K. Wielgus, J. Śródulska-Wielgus, T. Tokarczuk, W. Rymusza-Mazur, K. Chajdys, T. Idzikowski (opracowanie i konsultacja części historycznej), współpraca: M. Tatar, M. J. Mikulski, mpis w zbiorach IAK PK, Kraków/Przemyśl 2007

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Przemyśl. W intencji autorów opracowania Park Kulturowy Krajobrazu Warownego i Wiejskiego Twierdzy Przemyśl „GRUPA SIEDLISKA” mają tworzyć Forty XV „Borek” i Fort I „Salis-Soglio”. Ze względu, iż jest to obszar najcięższych walk z czasów I oblężenia twierdzy Przemyśl oraz pole bitwy będące grobem kilkudziesięciu tysięcy atakujących i obrońców (obecnie na terenie Ukrainy) autorzy sugerują, iż docelowo projekt powinien stać się polsko-ukraińską inicjatywą transgraniczną obejmująca także, oprócz fortu XV „Borek” i fortu I „Salis Soglio” po stronie polskiej, także 6 fortów grupy siedliskiej położonych po ukraińskiej stronie granicy (od I/1 „Łysiczka” do I/6 „Dziwięczyce”). W ten sposób na obszarze przyszłego parku znalazłyby się również malownicze i starannie utrzymane wsie: Siedliska i Karczma, a także fortyfikacje sowieckie Obszaru Warownego Przemyśl z lat 1940-41. Ten wielki park byłby najważniejszym parkiem kulturowym Twierdzy Przemyśl składającym się ze strefy rekonstrukcji obrazu warownego oraz rezerwatu pola bitwy. Według wyliczeń autorów opracowania powierzchnia parku wynosiłaby 612 ha po stronie polskiej, a łącznie ze stroną ukraińską docelowo blisko 2400 ha.

W przypadku fortu XV „Borek” możliwe jest wykorzystanie jego kubatur poprzez uzupełnienie lub wprowadzenie nowych elementów, umożliwiających czasowe przebywanie potencjalnych zwiedzających. Dlatego plan ochrony wskazuje na konieczność pilnego sporządzenia dokumentacji pomiarowej i koncepcyjnej dla zespołu: Fort XV i bateria, aby było możliwe podjęcie starań o środki pomocowe. Z tego powodu także autorzy sugerują zacieśnienie współpracy gminy Medyka ze Stowarzyszeniem 3-go Historycznego Galicyjskiego Pułku Artylerii Fortecznej im. Księcia Kinsky'ego.

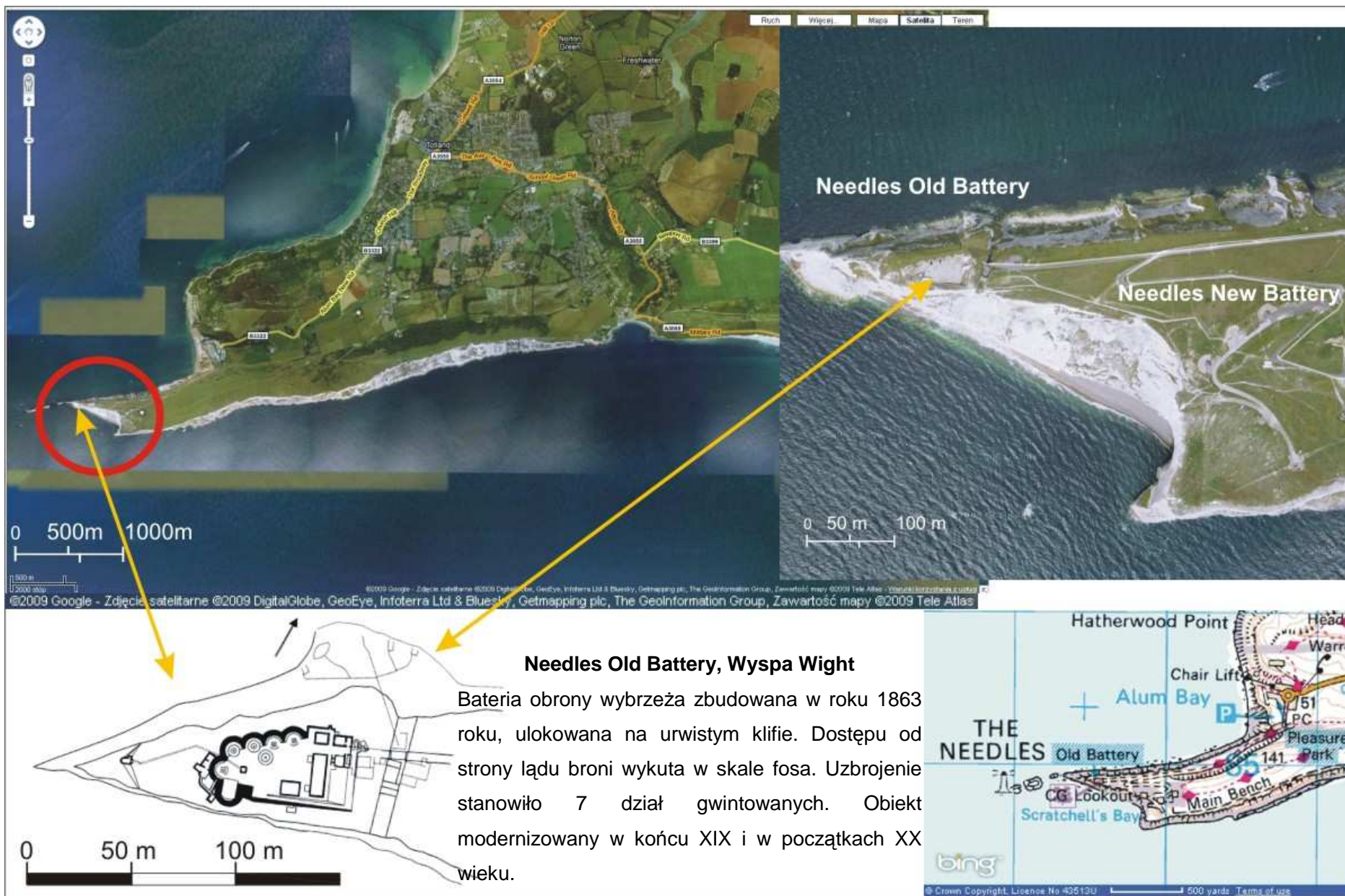
PODSUMOWANIE:

Rewitalizacja prowadzona własnymi siłami, zmierzająca ku adaptacji dla celów turystyki przygodowej i rodzinnej. Na razie skupiająca się na pracach porządkowych i zabezpieczająco-konserwatorskich. Stowarzyszenie działa jako grupa rekonstrukcyjna, więc obiekt pełni rolę scenarii dla tego typu wydarzeń i spotkań grup o podobnym charakterze. Plany współczesnych ingerencji projektowych w strukturę obiektu są odsunięte w czasie ze względu na brak środków finansowych. Niemniej jednak Stowarzyszenie pełni rolę inspirującą i wspierającą zamierzenia władz samorządowych, które nie wkroczyły jeszcze w fazę realizacji.

VII.4. Przykłady brytyjskie

VII.4.1. The National Trust

F U N D A C J A			
nazwa	The National Trust for Places of Historic Interest or Natural Beauty		
adres	Heelis, Kemble Drive, Swindon, SN2 2NA		
kraj	Wielka Brytania	 THE NATIONAL TRUST for ever, for everyone	
ilość członków	3.4 miliona		
Sposób działania	Obejmuje ochroną, prowadzi renowację i rewitalizację obszarów i obiektów o dużej wartości historycznej, krajobrazowej i przyrodniczej (ponad 700 mil wybrzeża Anglii, Walii i Północnej Irlandii, sumarycznie ma ponad opieką 250 000hektarów terenów wiejskich, wrzosowisk, plaż, wybrzeża) Poprzez rozbudowany system wolontariatu i współpracy, wakacyjne obozy z pielęgnacją krajobrazu, założeń parkowych i ogrodowych, odnową budowli historycznych		
Prowadzone inicjatywy	Renowacje, administracja obiektami, ochrona obszarów cennych przyrodniczo, udostępnianie tych rejonów		
Ilość obiektów pod opieką	Ponad 300 (w tym np. 166 domostw, 19 zamków, 47 zabytków techniki (m. in. młyny), 49 kościołów i kaplic oraz 35 pubów i gospod)	w tym ilość obiektów fortecznych	Okolo 30, w tym głównie zamki, pałace i dwory obronne, w niniejszej pracy zostają rozpatrzone 2 obiekty: Needles Old Battery i Orford Ness
Typologia obiektów	Needles Old Bartery – fortyfikacje wiktoriańskie Orford Ness – fortyfikacja zimnej wojny		
Rok założenia	1895		
www	http://www.nationaltrust.org.uk (dostęp: 19.08.2009)		
Inne			
Uwagi	Jedna z najstarszych i najskuteczniejszych organizacji zajmujących się ochrona i utrzymaniem dziedzictwa kulturowego w Wielkiej Brytanii		

Ilustracja 30. Bateria Needles Old, Wyspa Wight (zdjęcia satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, u dołu z lewej schematyczny rzut Needles Old Battery, źródło: <http://www.theneedlesbattery.org.uk/Data/oldplan.gif>, z prawej – mapa turystyczna, © Crown Copyright License No 43513U, za: <http://www.multimap.com>)

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

VII.4.1.a NEEDLES OLD BATTERY, WYSPA WIGHT

Zasoby i walory krajobrazu warownego¹⁷² (dzieła i krajobraz, ich historia i specyfika)

Needles Old Battery znajduje się na Wyspie Wight, która położona jest u południowych wybrzeży Wielkiej Brytanii i geograficznie jest częścią archipelagu Wysp Brytyjskich. Wyspa jest niewielka – ma powierzchnię zaledwie 381 km² i słynie z niezwykłych krajobrazów. Liczne szlaki rowerowe i spacerowe i dobra baza noclegowa pozwalają na czerpanie zysków z turystyki. Głównymi miastami są Ryde, Cowes, Newport. Wśród wielu osobliwości znajdują się też ostre pionowo sterczące skały zwane iglicami (The Needles). W ich bezpośrednim sąsiedztwie znajdują się opisywane obiekty fortyfikacyjne: są to dwie baterie obrony wybrzeża pochodzące z epoki wiktoriańskiej.

Ilustracja 31. Widok na skały The Needles, źródło: http://www.redfunnel.co.uk/library/images/island-guide/places-to-visit/needles-old-battery/needles_old_battery_6.jpg, dostęp: 19.08.2009

Needles Old Battery (Stara Bateria Needles) swoją nazwę nosi dla odróżnienia od jej od kolejnej wzniesionej później w bliskim sąsiedztwie) i została ukończona w czerwcu 1863 roku. Koszt jej budowy wyniósł 7,656 funtów i został wyasygnowany dzięki dekretnemu obronnemu wydanemu w 1860 roku w reakcji na niepewne stosunki dyplomatyczne z Francją. Przed atakiem z lądu baterii broniła fosa wykuta w wapiennej skale, przez którą przerzucono most zwodzony. Ze wszystkich pozostałych stron dostępu do obiektu bronią urwiste wapienne klify. W baterii służył jeden oficer, dwóch podoficerów i dwudziestu jeden członków załogi. Oprócz koszar znajdowały się na baterii także magazyny, prochownia i składy. Woda była zbierana do cystern na wodę

¹⁷² Ponieważ niewiele jest źródeł pisanych na temat tych obiektów, korzystałam ze strony <http://www.theneedlesbattery.org.uk> (dostęp: 19.08.2009) prowadzonej we współpracy z National Trustem, gdzie większość informacji pochodzi z archiwów tej organizacji.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

deszczową. Załoga stacjonować w forcie miała jedynie w razie potrzeby, w koszarach wokół placu broni. W czasie pokoju w forcie stacjonował mistrz kanonier, który dbał o fort, a pozostali artylerzyści kwaterowali w Golden Hill Fort.

Pierwotne uzbrojenie obejmowało sześć 7-calowych gwintowanych dział ładowanych odtylcowo, które w 1872 roku zostały zamienione na dwa 9-calowe i cztery 7-calowe działa gwintowane ładowane odprzodowo. Taka zamiana była technologicznie krokiem wstecz, ale konserwatywni wojskowi woleli ten typ uzbrojenia. W 1893 roku zostało zainstalowanych sześć dział gwintowanych ładowanych odprzodowo, które pozostały do roku 1903, kiedy to pozbyto się ich zrzucając je z klifu w morze. Ostatecznie wszystkie zostały wyłowione, a dwa umieszczone na swoich pozycjach na replikach lawet. Innych zmian dokonywano w okresie wiktoriańskim, zanim większość elementów została przeniesiona do Nowej Baterii.

W 1885 wykopano tunel z placu broni w stronę skał Needles. Przed 1887 rokiem wykuto szyb windy z fosy do poziomu morza i zamontowano pięć szybkostrzelnych dział do zwalczania łodzi torpedowych. Pomiedzy 1890 a 1892 przeprowadzano też eksperymenty ze szperaczami, dla których zasilanie prądem elektrycznym zapewniał generator podłączony do dwóch silników parowych. W 1905 roku zbudowano stanowisko dowodzenia ogniem dla wszystkich umocnień Needles i w 1913 roku postawiono pierwsze brytyjskie działo przeciwlotnicze. Jednofuntowe działo zainstalowano na placu broni i testowano zestrzeliwując latawiec ciągnięty przez łądź.

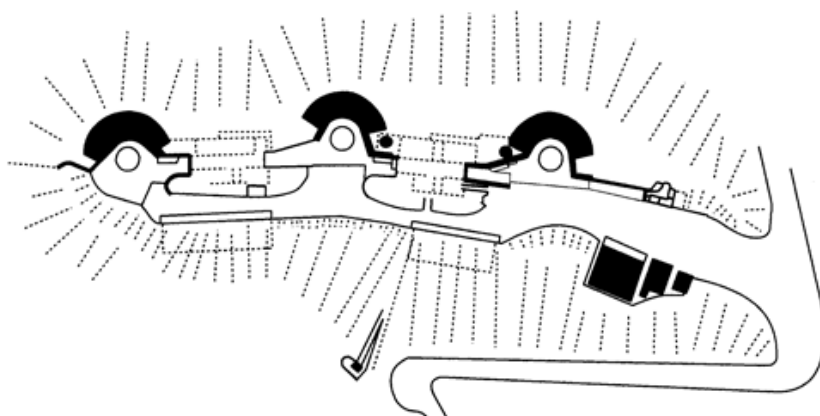

Ilustracja 32. Needles Old Battery - dziedziniec, źródło: <http://www.wightcam.co.uk/WightCAM/2003Walks/030815-NeedlesBattery/Pana17.jpg>, dostęp: 19.08.2009

Fort był obsadzony załogą w czasie I Wojny Światowej, utrzymywany w gotowości aż do wybuchu II Wojny Światowej. W 1954 fort przeszedł „do rezerwy”. W latach 1956-57 sąsiadująca z nim Nowa Bateria Needles była miejscem testów silników rakiet Black Knight i Black Arrow przez wytwórnię Saunders-Roe. W 1975 roku Stara Bateria została przejęta przez National Trust i po intensywnych pracach konserwatorskich została udostępniona do zwiedzania w 1982 roku.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Needles New Battery została ukończona w 1895 roku po licznych problemach wywołanych osiadaniem budowli i obawą, że wstrząsy od większych dział spowodują pęknięcie klifów, na których posadowiona była sąsiednia Stara Bateria. Koszty wyniosły 9,821 funtów a wyposażenie stanowiły trzy działa ładowane odcylcowo kalibru 9.2 cala. Każde z takich dział kosztowało 12,750 funtów, ważyło 28 ton i strzelało pociskami ważącymi 380 funtów. Do obsługi każdego z dział potrzebnych było jedenastu artylerzystów. Bateria posiada własne stanowisko dowodzenia ponad Starą Baterią i wznosi się prawie 120 metrów ponad poziom morza. Budynki administracyjne były usytuowane z tyłu baterii i zostały wykopane podziemne magazyny pomiędzy stanowiskami dział. Stanowisko dowodzenia zostało wybudowane w latach 1900-02 powyżej baterii. Kuchnia polowa i schron załogi (mieszczący 23 osoby) zostały wzniesione za południowy stanowiskiem ogniowym. Później powstało jeszcze portowe stanowisko ostrzegania wojennego na wschód od baterii razem z domostwami strażników wybrzeża.

Ilustracja 33.
Schematyczny rzut
Needles New Battery,
źródło:

<http://www.theneedlesbattery.org.uk/Data/newplan.gif>

Podobnie jak Stara Bateria, Nowa była utrzymywana w stanie sprawności także w czasie I i II wojny światowej. W 1945 roku bateria ostatecznie przeszła w stan spoczynku a działa zdemontowano dopiero w 1954 roku. Potem w tym miejscu testowano rakiety i silniki rakietowe (1956-71). Bateria od 1975 roku znajduje się w rękach National Trustu i od 2004 roku pierwsze podziemne pomieszczenia udostępniono do zwiedzania.

Wartości naturalne krajobrazu – w jaki sposób współistnieją z obiektami militarnymi?

Dawne fortyfikacje wkomponowane są doskonale w skaliste strome nadmorskie klify. Pozycja dawnego szperacza na końcu 65-metrowego tunelu kutego w skale pozwala na obserwację osobliwości geologicznej, jaką są skalne iglice *The Needles*, od których baterie wzięły swoją nazwę. Miejsce to, ze względu na swoje walory krajobrazowe jest objęte jedną z form ochrony krajobrazu AONB¹⁷³. Z szczytów baterii rozciągają się zapierające dech w piersiach widoki na cieśninę Solent oraz wybrzeża hrabstw Dorset i Hampshire.

¹⁷³ AONB to *Areas of Outstanding Natural Beauty* (obszary wyjątkowego piękna naturalnego) – to forma prawnej ochrony krajobrazu w Wielkiej Brytanii, 41 takich obszarów pokrywa 15% powierzchni Anglii i Walii. Mają na celu ochronę przyrody, krajobrazu i dziedzictwa kulturowego, poprzez zrównoważone ekonomicznie i społecznie użytkowanie rolnicze i leśne.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Ilustracja 34. Wejście do New Needles Battery

Ilustracja 35. Miejsce testowania rakiet (obie z <http://www.theneedlesbattery.org.uk>)

Tuż obok znajduje się zatoka *Alum Bay* (Zatoka Ałunowa) słynna z kolorowych piasków, które jako pamiątki zamykane są w charakterystycznych szklanych buteleczkach. Już w XVIII wieku była to jedna z atrakcji wyspy. Po II wojnie światowej było to miejsce związane z przemysłem zbrojeniowym i testowaniem rakiet. Dopiero w latach 70-tych XX wieku po rewaloryzacji *Alum Bay* przystosowano do obsługi ruchu turystycznego. Na klify można się dostać z poziomu morza wyciągiem krzesłowym. Wśród atrakcji, jakie oferuje *Alum Bay Park* znajduje się muzeum dmuchania szkła i fabryczka słodyczy oraz park rozrywki.

Sposób postępowania wobec całości – praktyka udostępniania i ożywiania:

Obie baterie dostępne są do zwiedzania w sezonie turystycznym, który trwa od ostatnich dni marca do końca października. Z początkiem sezonu turystycznego 2007 został wydany przewodnik po *Needles Old Battery*. Wolontariusze i strażnik z ramienia *National Trustu* wykonują wspólnie bieżące prace remontowe (np. malowanie) oraz organizują specjalne atrakcje w obiekcie. Zwykle wydarzenia te mają miejsce w weekendy – są to spacer tematyczny po wyspie lub inne akcje tematyczne – jak np. rekonstrukcja historyczna z epoki wiktoriańskiej (pokazy musztry i artylerii) albo weekend w stylu lat 40-tych (ukazanie realiów II wojny światowej w tym miejscu) lub lat 50-tych (z czasów testowania broni rakietowej, spotkania naukowców, którzy tam pracowali). Do obiektu nie ma bezpośredniego podjazdu samochodem – niepełnosprawnym pomagają wolontariusze z baterii, pozostali turyści muszą przejść kilkadziesiąt metrów od głównej drogi na nogach.

Działania przestrzenne/architektoniczne:

Zmiany przestrzenne ograniczone są do minimum – praktycznie brak jakichkolwiek współczesnych uzupełnień. Prace renowacyjne obejmują sprzątnięcie, konserwację murów i malowanie ścian oraz stolarki okiennej. Na replikach lawet ustawiono kilka oryginalnych dział wyłowionych z morza. *Trust* wykonuje konsekwentnie dużo drobnych działań, co pozwala na utrzymanie rezultatów remontów i zachowanie dobrego stanu obiektu.

Społeczny wymiar działań

Obie baterie i wszystkie zachowane urządzenia są utrzymywane przez National Trust i współpracujących z nim wolontariuszy. Po obiekcie oprowadzają wolontariusze Trustu, którzy wykonują także drobne prace konserwacyjne.

Aspekt ekonomiczny – jak zdobywane są pieniądze?

Wiele prac jest wykonywanych rękami wolontariuszy – pozostają do poniesienia jedynie koszty potrzebnych materiałów. Wstęp do obiektu jest płatny i biletowany (ceny ok. £2-4). Trust prowadzi przy różnych okazjach kwesty na konkretne cele, ponadto korzysta ze środków, które gromadzi na swoim koncie.

PODSUMOWANIE

Obiekt rewitalizowany w ramach systemowego działania National Trustu, który jest jego właścicielem. Przeprowadzono w nim minimum koniecznych prac o charakterze konserwatorskim i rekonstrukcyjnym. Obiekt przeznaczony jest jedynie do krótkotrwałego zwiedzania (typ „przejście”, bez możliwości noclegu). Pierwszoplanową rolę odgrywa tu niezwykłość historii miejsca i bardzo atrakcyjna lokalizacja. Wszystkie mniej dyskretnie wtapiające się w miejsce funkcje (park rozrywki, wyciąg krzesłkowy itp.) znajdują się w pobliżu, lecz nie zakłócają relacji widokowych ani nie stoją w funkcjonalnej sprzeczności z krajobrazem warownym.

Orford Ness - dawny poligon wojskowy (wykupiony przez Gabinet Wojny w 1913 roku) i baza broni lotniczej. Miejsce eksperymentów wojskowych i testowania broni. Równocześnie użytek i rezerwat ekologiczny.

Ilustracja 36. Położenie Orford Ness, Suffolk (zdjęcia satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, u dołu z lewej schematyczny rzut z prawej – mapa turystyczna, © Crown Copyright License No 43513U, za: <http://www.multimap.com>)

VII.4.1.b ORFORD NESS, SUFFOLK

Zasoby i walory krajobrazu warownego (dzieła i krajobraz, ich historia i specyfika)

W sierpniu 1913 roku, Gabinet Wojny zakupił pierwszy fragment gruntów i ustanowił Szwadron Eksperymentalny Orford Ness, którego zadaniem było przygotowanie bazy broni lotniczej. Poczynając od budowy samolotów bojowych, poprzez narodziny radaru, które zmieniły bieg historii, aż po okres testowania broni atomowej Orford Ness odegrało znaczącą rolę w historii wojskowości XX wieku. Obecnie Orford Ness to narodowy rezerwat przyrody i uznany obszar specjalnego zainteresowania naukowego (*Site of Special Scientific Interest*)

Ilustracja 37. Panorama Orford Ness, fot. Duncan Grisby 2004

Jako największy porośnięty roślinnością klif w Europie. Na terenie rezerwatu znajduje się wiele siedlisk fauny i flory. Jest to miejsce gniazdowania i przelotu ptaków oraz występowania klifowej roślinności, w tym, wielu gatunków rzadkich. Do najciekawszych elementów krajobrazu warownego należy szereg dzieł i zespołów fortecznych¹⁷⁴: wieża martello, pole wzlotów wraz z lotniskiem, czarna radiolatarnia, laboratorium balistyczne, radar oraz miejsce tzw. Cobra Mist.

Piętno użytkowania wojskowego jest czytelne i znaczące. Wkroczenie wojska zakończyło tradycyjne użytkowanie tego miejsca przez lokalną społeczność, mimo, że stacja ta stała się prędko znaczącym miejscem jej zatrudnienia. Większość prac eksperymentalnych była związana z przemysłem lotniczym. To tu poczyniono wiele odkryć w dziedzinie sztuki wojskowej i wyposażenia. Do najważniejszych należą wykorzystywane w czasie I wojny światowej osiągnięcia w dziedzinach skoków spadochronowych, fotografii lotniczej i techniki karabinów maszynowych, jak również doskonalenie samolotów i kamuflażu. Po zakończeniu wojny miejsce to podlegało stałej pasywnej opiece i utrzymaniu, aż do momentu, gdy zostało w 1924 roku przeznaczona na siedzibę Eksperymentalnego Działu Lotnictwa i Uzbrojenia (Aeroplane and Armaments Experimental Establishment) jako jednostka satelicka pobliskiego Martlesham Heath. Wtedy to Oxford Ness używano jako poligonu bombowego i strzelnicy. W latach 1939 – 1945 miejsce to było pokryte betonowymi umocnieniami przeciw szybowcom.

¹⁷⁴ Opis za witryną: <http://www.nationaltrust.org.uk/main/w-vh/w-visits/w-findaplace/w-orfordness.htm>, dostęp: 20.04.2007

Wieża martello¹⁷⁵

Ilustracja 38. Wieża martello w Orford Ness, ©National Trust

Pole wzlotów i lotnisko

Spory fragment Oxford Ness został zakupiony przez Departament Wojny w 1913 roku. Pomiędzy sierpniem 1913 a latem 1916 roku obszar został zdrenowany i wypoziomowany, aby utworzyć pola wzlotów po lewej i prawej stronie drogi. Potem zaś nastąpił zapewne najbardziej fascynujący okres w historii tego miejsca. Przybycie *Central Flying School's Experimental Flying Section z Upavon w hrabstwie Wiltshire* (Sekcji Lotnictwa Eksperymentalnego z Centralnej Szkoły Lotniczej) zapoczątkowało okres 70 lat intensywnego eksperymentalnego użytkowania wojskowego, które pozostawiło wiele fizycznych zmian nadających dziś temu miejscu aurę tajemniczości.

Czarna radiolatarnia

Ilustracja 39. Czarna Radiolatarnia (Black Beacon) © National Trust Photo Library/ Joe Cornish

Wybrzeże wschodniej Anglii obfituje w bezskalne plaże i rozległe rozlewiska w ujściach rzek, które są idealnym celem przeprowadzenia nieprzyjacielskiej inwazji. Orford Ness zapewnia skuteczną obronę na wypadek inwazji, ale w miejscu, gdzie łączy się ze stałym lądem w Aldeburgh znajduje się potencjalny słaby punkt. W tym miejscu umocnienia były wznoszone wprawdzie od już przynajmniej XVII wieku. Najbardziej znaczącym elementem obronnym jest wieża martello, która była wzniesiona na wypadek potencjalnej inwazji napoleońskiej, jako najbardziej na północ wysunięta pozycja spośród wież na wschodnim wybrzeżu Anglii

Ten niezwykle budynek został wzniesiony dla *Royal Aircraft Establishment* w Farnborough przez lokalnych budowniczych z istniejącej do dziś dnia firmy *WC Reade* z Aldeburgh w 1928 roku. Miał wtedy pomieścić eksperymentalne urządzenie, które dotowano z Ministerstwa Sił Powietrznych w celu stworzenia systemu nawigacji dla lotnictwa wojskowego. To urządzenie nawigacyjne było jednym z pierwszych prototypów dzisiejszego radaru umieszczonego także na szczycie tej wieży. Dziś odnowiony w 1995 roku radar pełni funkcje platformy widokowej i jest uruchamiany w trakcie specjalnych pokazów dla zwiedzających.

¹⁷⁵ Wieże martello to bojowe wieże obrony wybrzeża, wznoszone od pocz. XIX wieku przez Brytyjczyków w na wybrzeżach Wysp Brytyjskich, a także brytyjskich kolonii. Zwykle bywały budowane na rzucie okręgu lub elipsy (czasem nawet prostokąta o zaokrąglonych krótszych bokach), o trzech kondygnacjach i bardzo grubych murach. Na ostatniej kondygnacji (tarasie) wyposażone były w ciężkie działo, aby można było prowadzić ostrzał artyleryjski w pełnym wymiarze 360 stopni.

Laboratorium pocisków balistycznych

Wzniesiony w 1933 roku, budynek był sercem nowego eksperymentalnego doświadczanego poligonu bombowego, które zastąpiło ten z czasów I wojny światowej. Konstrukcja budynku oraz zakres jego wyposażenia odpowiadały najwyższym ówczesnym standardom. Mieścił się tam sprzęt rejestrujący lot bomb, aby poprawić ich aerodynamikę oraz żeby dostarczyć danych do produkcji tarcz używanych do zwiększenia celności trafień. To wyposażenie było stale ulepszone, najbardziej znacząco od lat 1950-tych z powodu prac nad bombą atomową. Budynek został odnowiony w 1996 roku i wtedy też wykonano nowy dach z tarasem widokowym, z którego można podziwiać te cechy krajobrazu Oxford Ness, które czynią go wyjątkowym. We wnętrzu znajduje się ekspozycja na temat historii obiektu.

Radar

Prawdopodobnie najbardziej znaczące eksperymenty były przeprowadzane w Orford Ness pomiędzy 1935 a 1937 rokiem, po tym jak przyjechał tam Robert Watson-Watt ze swoim zespołem i założył „Laboratorium Badań Jonosferycznych”. Laboratorium to miało być przykrywką dla badań systemem obrony lotniczej, później zwanym radarem (radiolokacyjna latarnia nawigacyjna). Jest to jeden z nielicznych budynków o funkcji „mieszkalnej”, był to także budynek nadajnika. Odbiornik znajdował się kawałek dalej, z prawej strony. Pierwsze demonstracje zastosowania radaru jako praktycznego elementu obrony przeciwlotniczej miały miejsce właśnie tutaj, zanim zespół przeniósł się w dół wybrzeża do większego obszaru koło Bawdsey Manor w 1936 roku. Pionierskie badania Watsona-Watta miały swój praktyczny skutek w postaci projektu i realizacji łańcucha stacji radarowych wzdłuż wschodniego i południowego wybrzeża Anglii tuż przed wybuchem II wojny światowej. System ten, znany pod nazwą *Chain Home* oraz *Chain Home Low*, zapewniał z wyprzedzeniem dopływ informacji dla *Royal Air Force* o poczynaniach wroga i dał Brytyjczykom przewagę w Bitwie o Anglię. Można śmiało powiedzieć, że wynalazek radaru wpłynął znacznie na losy Europy. W czasie II wojny światowej prace eksperymentalne koncentrowały się głównie na testach balistycznych bomb i pocisków. W okresie 1938 – 59 testowano głównie odporność statków powietrznych na ostrzał różnymi typami pocisków. Przed II wojną testowano tutaj głównie odporność samolotów alianckich na niemiecką amunicję. Po wojnie badania te kontynuowano testując broń raketową i broń atomową.

Miejsce Cobra Mist

W 1968 roku rozpoczęto prace nad tajnym brytyjsko-amerykańskim systemem radarowym (441A 'over-the-horizon' (OTH)), pod kryptonimem „Cobra Mist”. System ten był opracowywany na zlecenie Radio Corporation of America i był częścią misji na kilku polach. Zakres działań dla celów wywiadowczych miał obejmować wykrywanie samolotów, namierzanie pocisków a także wystrzeliwanie obiektów satelitarnych a także zapewnienie zaplecza badawczego i testowego.

Miejsce testowania broni jądrowej

Ilustracja 40. Wnętrze laboratorium ©National Trust

W latach 1950 na terenie Orford Ness ulokowano laboratoria i jednostki badawcze testujące komponenty do broni jądrowej (*Atomic weapons research establishment (AWRE)*). Pozostałościami tej jednostki są laboratoria zwane „Pagodami” oraz tzw. budynek odśrodkowy (*Centrifugal Testing Building*).

Ilustracja 41. Tzw. Pagody w Orford Ness, fot. Duncan Grisby, 2004

Wartości naturalne krajobrazu – w jaki sposób współistnieją z obiektami militarnymi?

Wielkie powierzchnie łąk i pastwisk sąsiadują z pasami utwardzonych powierzchni (pasy startowe, pole wzlotów itp.). Rekultywacja i renaturalizacja tego cennego, lecz zdegradowanego obszaru przyrodniczego była przedmiotem dwóch kolejnych projektów wspieranych finansowo przez Wspólnotę Europejską w ramach programów LIFE (Faza 1: 1994–1999, Faza 2: 1997–2001). Ze względu na to, że jest to ciekawe siedlisko ekstensywne, postanowiono zachować i przywrócić jego pierwotne cechy fizjograficzne, które uległy zniszczeniu wskutek użytkowania tego terenu. Ponadto tereny naturalnie podmokłe były drenowane i osuszane. Właściwe gospodarowanie wodami opadowymi jest istotnym problemem mającym duży wpływ na poprawę stanu siedlisk naturalnych. Cykliczne zalewanie terenów przybrzeżnych sprzyja rozwojowi flory i w konsekwencji zapewnia pożywienie wielu ptakom gniazdującym wiosną w takich warunkach. Stwarzając warunki sprzyjające powrotowi ptaków w te siedliska kierowano się spisem gatunków zawartym w europejskiej Dyrektywie Ptasiej¹⁷⁶. Prace mające na celu przywrócenie siedlisk ptaków chronionych obejmowały również właściwe zaprojektowanie ścieżek turystycznych, aby ominąć najbardziej zagrożone antropopresją obszary.

Na terenie Orford Ness znajdują się następujące naturalne siedliska: mierzeja, słone błota, błota przybrzeżne, słonawe zatoki oraz podmokłe pastwiska. Żyją i gniazdują tu

¹⁷⁶ EWG 79/409/EWG z 2 kwietnia 1979

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

następujące gatunki ptaków: czajki, siewki złote, brodzie krwawodziobe, szablodzioby, błotniaki stawowe, wąsatki i inne. National Trust współpracuje w dziedzinie ochrony przyrody ze strażnikami przyrody, ekologami i Agencją Środowiska (*Environment Agency (EA)*).

Sposób postępowania wobec całości – praktyka udostępniania i ożywiania:

Podstawą podejścia do wszelkich działań jest założenie, że teren ten ma pozostać możliwie jak najbardziej dziki i zbliżony do swej niegdysiejszej naturalnej postaci. Dlatego też nie możliwości stałego pobytu zwiedzających na tym terenie. Zwiedzanie możliwe jest tylko jako przejście, spacer, bez noclegu.

Dostępność: możliwość poruszania się wszędzie na piechotę, można skorzystać z wynajętych meleksów w okresie od 1szej soboty lipca od września (konieczna rezerwacja). Pagody (obiekty wojskowe) można zwiedzać tylko podczas wycieczek z przewodnikiem. Nie wolno wprowadzać psów, ani jeździć na rowerach. Jedyne dojazd możliwy jest promem z Orford Quay. Cena zwiedzania waha się między 2 a 6£ w zależności od członkostwa w National Trust i wieku. Dla grup zorganizowanych (12 osób i więcej) jest możliwość zwiedzania po uprzedniej rezerwacji przez cały rok, ceny podlegają negocjacji, podobnie jak program zwiedzania. Ostatnia grupa jest wpuszczana na pół godziny przed zamknięciem terenu. Zwiedzanie działającej latarni jest rezultatem porozumienia National Trust and Trinity House [stowarzyszenia latarników].

Zwiedzanie pełnym szlakiem (5 ½ mili = ok. 8.8 km) może być podzielone na krótsze odcinki. W sezonie otwierane są dodatkowe ścieżki (po ok. 3 mile = 4.8 km). Ścieżka czerwona: całoroczna, liczy około 8 km, przechodzi przez kilka charakterystycznych obszarów (siedlisk), jakie można napotkać w Orford Ness. Przecina także obszary, gdzie ulokowane są atrakcje historyczne jak pierwszowojenne lotnisko, strzelnica i poligon, oraz laboratoria broni atomowej i latarnię morską. W kilku odnowionych budynkach mieszczą się ekspozycje pokazujące historię i przyrodę tego obszaru. Trasa zielona przechodzi przez mokradła Kings Marsh i liczy kolejne 4 km, trasa niebieska prowadząca przez lotnisko (3/4 km) są udostępniane sezonowo, ze względu na okres lęgu i gniazdowania ptaków na ich terenie. Można kupić ilustrowany przewodnik zawierający mapki i opisy ścieżek. Ścieżki są oznakowane kolorową farbą na powierzchni dróg.

Działania przestrzenne/architektoniczne:

Miejsca niebezpieczne są zabezpieczone w doraźny sposób (barierki, taśmy). Platforma widokowa na budynku laboratorium bomb balistycznych jest współczesną konstrukcją inżynierską o surowym, niemal przemysłowym charakterze. Oznaczenia szlaków i ścieżek turystycznych malowane farbą na utwardzonych nawierzchniach ścieżek nawiązują tym samym do oznaczeń lotniskowych.

Spółeczny wymiar działań

Orford Ness zostało wykupione przez National Trust ze środków pochodzących z publicznej zbiórki na ten cel. Wiele prac i spora część bieżącego utrzymania jest wynikiem

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

letnich obozów wolontariuszy Trustu. Organizowane są wakacje z pracą na rzecz przyrody; stowarzyszenie na rzecz ochrony morza patroluje wybrzeże, prowadzi monitoring środowiska i koordynuje sprzątanie plaż. National Trust zatrudnia dwóch pracowników etatowych w Orford Ness – zarządcę oraz strażnika i przewodnika w jednej osobie.

W 2006 roku było planowane spotkanie wszystkich związanych z tajnym poligonem testowym w Orford Ness. Trust poszukiwał w związku z tym osób pracujących w Orford Ness w latach 1913-1993, zarówno w ramach RAFu, jak i RAE, Ministry of Supply, AWRE oraz cywilów, wykonawców i personelu pomocniczego.

Aspekt ekonomiczny – jak zdobywane są pieniądze?

National Trust działa dzięki pieniądзом pozyskanym z publicznej zbiórki i datków, którymi potem obraca i zarządza, by móc je przeznaczyć na wykup zabytków i ich utrzymanie. Oprócz tego na poprawę stanu środowiska były pozyskane dotacje z Unii Europejskiej w postaci grantów z programu LIFE.

Planowanie, strategia, zarządzanie

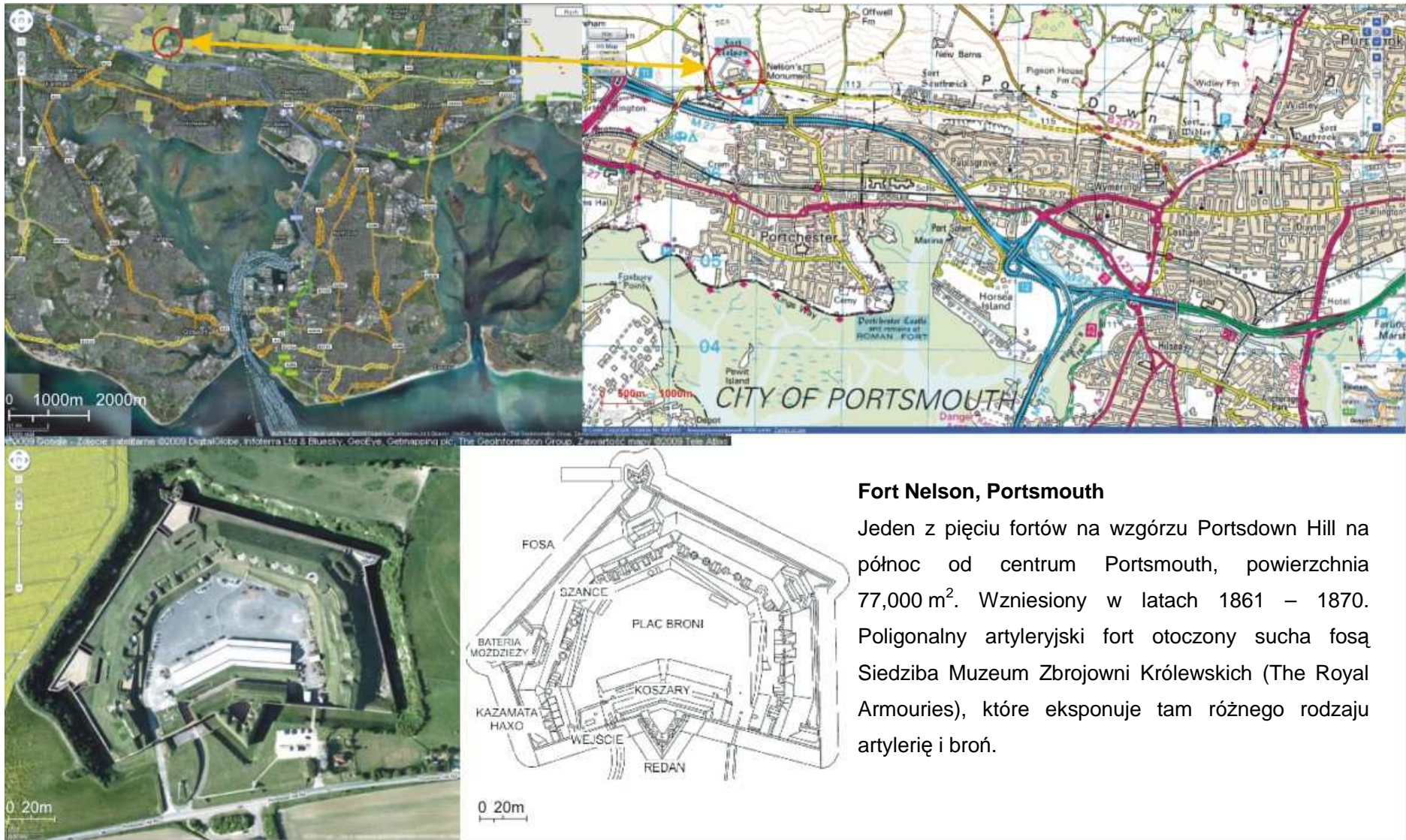
Od momentu zakupu Orford Ness od Ministerstwa Obrony w 1993 roku National Trust działa zgodnie założoną wtedy strategią zarządzania, która uwzględniała aspekty strategiczne, praktyczne i finansowe przedsięwzięcia.

PODSUMOWANIE

Mimo rozproszenia obiektów w działaniach związanych z prezentacją i udostępnieniem krajobraz traktowany jako jedna całość, gdzie mocno sprzężone są walory historyczne i naturalne. Przykład dotyczy historii najnowszej a zarazem trudnej, przede wszystkim dlatego, że są to fortyfikacje stosunkowo młode (jak poligon testowania broni za czasów Zimnej Wojny) a przez lata była to lokalizacja tajna. Koncepcja udostępniania zakłada bardzo mało ułatwień oraz zmian przestrzennych koncentrując się przede wszystkim na zapewnieniu swobodnego przejścia i bezpieczeństwa. Podejście takie stawia na samodzielność zwiedzającego i wejście w rolę odkrywcy. Jest to jedno z najciekawszych przedsięwzięć, które ponadto jest przykładem świadomej minimalnej ingerencji projektowej (praktycznie brak współczesnych uzupełnień).

VII.4.2. Palmerston Forts Society

S T O W A R Z Y S Z E N I E			
nazwa	Palmerston Forts Society		
adres	Fort Nelson, Portsdown Hill Road, Fareham, Hants. PO17 6AN England		
kraj	Wielka Brytania		
ilość członków	Kilkadziesiąt osób		
Sposób działania	<p>Prowadzenie badań historycznych fortyfikacji okolic Portsmouth i Solent, publikacja czasopisma (3 razy do roku). Organizacja spotkań roboczych, programów edukacyjnych (wykłady, wycieczki i zwiedzanie fortów). Spotkania – raz w miesiącu (czwarta środa miesiąca, za wyjątkiem sierpnia i grudnia). Umundurowana sekcja The Portsdown Artillery Volunteers (PAV) konserwuje i strzela z autentycznych dział z epoki, renowacja fortu Nelson, prowadzenie interaktywnej strony internetowej.</p>		
Prowadzone inicjatywy	<p>Grupa wolontariuszy wykonuje prace renowacyjne (spotkania w soboty)</p> <p>Fort Nelson: odnowa wschodniego wału</p> <p>Eastney Battery East : oczyszczenie i odtworzenie pozycji dział</p> <p>działania także na fortach: Lumps Fort w Portsmouth, Fort Widley na Portsdown, Crownhill Fort w Plymouth i Freshwater Redoubt na the Isle of Wight</p>		
Ilość obiektów pod opieką	6	W tym ilość obiektów fortecznych	6
Typologia obiektów	<p>Brytyjskie fortyfikacje epoki wiktoriańskiej, forty poligonalne</p> <p>W zakres zainteresowań wchodzi Forty na Portsdown Hill, w Portsmouth forty otaczające Plymouth, Pembroke, Portland, Dover, Chatham, Medway i inne pomniejsze fortyfikacje powstałe ok. 1860 roku na wniosek Komisji Królewskiej (<i>Royal Commission</i>), której działania wspierał ówczesny premier – Lord Palmerston</p>		
Rok założenia	1984		
www	http://www.palmerstonforts.org.uk/index.php (dostęp: 19.08.2009)		
Inne	Registered Charity No. 294293 /rejestr organizacji dobroczynnych/		
Uwagi			

Fort Nelson, Portsmouth

Jeden z pięciu fortów na wzgórzu Portsdown Hill na północ od centrum Portsmouth, powierzchnia 77,000 m². Wzniesiony w latach 1861 – 1870. Poligonalny artyleryjski fort otoczony suchą fosą. Siedziba Muzeum Zbrojowni Królewskich (The Royal Armouries), które eksponuje tam różnego rodzaju artylerię i broń.

Ilustracja 42. Lokalizacja Fortu Nelson w Portsmouth, (zdjęcia satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, u dołu z lewej schematyczny rzut z prawej – mapa turystyczna, © Crown Copyright License No 43513U, za: <http://www.multimap.com>)

VII.4.2.a FORT NELSON, PORTSMOUTH

Forty na wzgórzu Portsdown zostały wybudowane na rozkaz Komisji Królewskiej w 1859 roku, gdyż zdaniem ówczesnego premiera, Lorda Palmerston, umocnienia Linii Hilsea były niewystarczające na wypadek ataku z lądu na ważny cel strategiczny, jakim był port i baza wojenna w Portsmouth wraz ze stocznia. Zagrożenie atakiem z lądu było realne ze względu na to, iż wojska francuskie mogły wylądować w innym miejscu wybrzeża i korzystając z postępu w artylerii prowadzić skuteczny ostrzał Portsmouth nawet z dalszej odległości. Aby temu zapobiec powstało, więc pięć fortów wzdłuż 10 km grzbietu wzgórza Portsdown. Od zachodu idąc były to forty: Fareham, Wallington, Nelson, Southwick and Widley. Zachodni kraniec linii zamykała Reduta Crookhorn i Reduta Farlington.

Ilustracja 43. Widok fortu z lotu ptaka, zdjęcie ze strony <http://www.royalarmouries.org>, dostęp: 10.03.2006

Zasoby i walory krajobrazu warownego (dzieła i krajobraz, ich historia i specyfika)

Fort Nelson położony na terenie angielskiego hrabstwa Hampshire jest jednym z pięciu fortów obronnych wzniesionych w latach 1860tych na szczycie wzgórza Portsdown, które wznosi się nad bazą morską w Portsmouth. Obecnie fort jest muzeum – oddziałem Królewskich Zbrojowni.

Fort Nelson został wzniesiony w latach 1861 – 1870 za sumę 78 649 funtów. Jest to poligonalny fort otoczony suchą fosą. Fort wzniesiony jest z cegły, kamienia wapiennego i nasypów ziemnych na nieregularnym planie sześciobocznym. Fosa o umocnionym stoku broniona jest przez pełną kaponierę czołową na planie rybiego ogona i dwie półkaponiere

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

barkowe. Główny wał posiada stanowiska na 64 funtowe RML, 7calowe RBL i haubice 6.6 cala. Każde skrzydło posiada kazamatę Haxo na dwa działa 7calowe RBL – jest to cecha unikatowa na tle innych dzieł obronnych Portsdown. Średni zasięg obrony zapewniają trzy baterie moździerzy (po jednej na tyłach każdej kaponierzy) schowane w kubaturze wału. Każda z tych baterii obejmowała trzy 13calowe moździerze. Niższy poziom obrony zapewniają kute w wapiennej skale tunele łączące bloki koszarowe z kaponierami. Tunel biegnący do kaponierzy czołowej przechodzi przez główny magazyn położony czterdzieści stóp pod dziedzińcem głównym. Szyję fortu zamyka blok koszarowy i redan mieszczący koszary oficerskie. Do forto można było się dostać z drogi fortecznej na dwóch poziomach po ciężkich mostach zwodzonych (Guthrie rolling bridge). Nie ma galerii w przeciwstoku. Docelowo miało się w nim znajdować 30 dział. Fort był zbrojony kolejno w latach 1876, 1893 i 1898. Całkowicie go rozbrojono w 1907 roku. Załoga fortu Nelson składać się miała z 200 ochotników pod dowództwem wykształconych oficerów. Fort jednak okazał się być przestarzały już w momencie jego ukończenia i podobnie jak inne dzieła obronne wtedy wzniesione zyskał miano „szaleństw Palmerstona”. Mimo tego, był utrzymywany w sprawności bojowej na wypadek, gdyby zagrożenie znów się pojawiło i pełnił rolę centrum szkoleniowo-manewrowego. W latach 1905 – 1914 stacjonował w nim Oddział 35 Ciężkiej Artylerii Królewskiej (Heavy Battery Royal Garrison). Później, w czasach II wojny światowej były tam ustawione działa przeciwlotnicze a na dziedzińcu znajdowały się wielkie hangary na broń przeciwlotniczą. Przez pewien czas po wojnie fort był w użytkowaniu Ministerstwa Obrony Wielkiej Brytanii, aż został w 1950 roku całkowicie opuszczony.

Wartości naturalne krajobrazu, w jaki sposób współistnieją z obiektami militarnymi?

Fort znajduje się w przekształconym krajobrazie obrzeży miasta i wartości krajobrazowe widokowe to jego główne walory: widać miasto Portsmouth, zatokę Solent, wyspę Hayling i Gosport oraz Wyspę Wight na horyzoncie.

Sposób postępowania wobec całości, praktyka udostępniania i ożywiania:

Po sporym pożarze spowodowanym przez wandalów w roku 1988, fort został odzyskany przez Ministerstwo Obrony i sprzedany Zarządowi Hrabstwa Hampshire za sumę £50,000. Hrabstwo przeprowadziło generalny remont konserwatorski w obiekcie za blisko 4 miliony funtów i udostępniło obiekt do zwiedzania w 1994 roku jako oddział Zbrojowni Królewskich. W pierwszym roku po otwarciu muzeum zanotowano ponad 22,000 zwiedzających. Kolekcja dział w forcie obejmuje między innymi: angielską bombardę z kutego żelaza z ok. 1450 roku, która ładowana była granitowymi kulami o wadze 60 kg; wielką bombardę turecką używaną w bitwie pod Dardanele w 1464; francuskie działa polowe używane w bitwie pod Waterloo, działa fortowe z Indii i Chin a także części ze słynnego irackiego działa z wojny w Zatoce Perskiej z 1990 roku.

Dawne kwatery oficerskie fortu, które mieściły się niegdyś w Point of the Redan, zostały przywrócone do stanu świetności z epoki wiktoriańskiej. Obecnie istnieje możliwość wynajęcia pomieszczeń na cele konferencyjne czy bankietowe. Fort Nelson wynajmuje swoje

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

pomieszczenie do celów szkoleniowych, seminaryjnych, prezentacyjnych. Pomieszczenia są dostosowane do potrzeb współczesnych spotkań biznesowych (formalnych bądź nie).

Teren fortu obejmuje 19 akrów i jest dostępny przez cały rok¹⁷⁷. Wstęp do muzeum jest bezpłatny, z okazji niektórych specjalnych atrakcji może zostać wprowadzona niewielka opłata. Udogodnienia: bezpłatny parking zlokalizowany naprzeciwko fortu, parking dla niepełnosprawnych, sklepik muzealny, bezpłatne oprowadzanie, przewodniki audio. Przewodnicy oprowadzają w strojach z epoki. Dodatkowe atrakcje stanowią ewentualne kostiumowe inscenizacje historyczne, regularne pokazy artylerii i saluty armatnie.

Działania przestrzenne/architektoniczne:

Działania architektoniczne i przestrzenne utrzymane są w duchu rekonstrukcji stanu dawnego przy pomocy odpowiednio spatinowanych materiałów współczesnych. Elementy wyposażenia są odtwarzane na podstawie dostępnych archiwaliów i literatury oraz danych o obiekcie i reliktyw oryginalnego wyposażenia.

Ilustracja 44. Wnętrze koszar Fortu Nelson przygotowane do bankietu, zdjęcie ze strony <http://www.royalarmouries.org>, dostęp: 10.03.2006

Społeczny wymiar działań

Fort jest też siedzibą stowarzyszenia Palmerston Fort Society i Portsdown Artillery Volunteers. Aktualnie w forcie Nelson dwa projekty są prowadzone przez wolontariuszy. Na ukończeniu znajduje się renowacja małego laboratorium prochowego w zespole głównych

¹⁷⁷ Zwiedzanie – od kwietnia do października, środa do poniedziałku – w godzinach 11-17:00, czwartki 11- 17:00, od listopada do marca: środa – poniedziałek 10:30 – 16, czwartek 11:30-14 (ostatnia możliwość wejścia na godzinę przed zamknięciem)

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

magazynów, pod dziedzińcem. Obejmuje ona także rekonstrukcję przebieralni. Następnie dodane zostaną elementy wyposażenia laboratorium i mundury magazynowe. Przewidywana jest też rekonstrukcja windy amunicyjnej, kosza i wyciągarki od podstawy spiralnych schodów prowadzących na dziedzińiec.

Ilustracja 45. Zachodni szaniec (wał) 4.02.2005, rekonstrukcja nawierzchni żwirowej, prace prowadzone przez Portsmouth Artillery Volunteers (PAV – frakcja Palmerston Forts Society), zdjęcie ze strony: <http://www.palmerstonforts.org.uk/work1/lnel2.jpg>, dostęp: 10.03.2006

Także na ukończeniu jest przywrócenie żwirowej nawierzchni na wschodnim szańcu sąsiadującym z 64pr R.M.L. Ta część należy do obszaru rewitalizowanego przez formację artylerzystów (PAV). Możliwe, że uda się odtworzyć całą powierzchnię żwirową od zachodniej kazamaty Haxo¹⁷⁸, aż po zachodni szaniec.

Aspekt ekonomiczny – jak zdobywane są pieniądze?

Hrabstwo Hampshire przeprowadziło generalny remont sfinansowany z własnych środków, zaś bieżące prace wykonywane przez stowarzyszenie są pracami wolontarystycznymi – wykonawcy ze stowarzyszeń nie pobierają za nie wynagrodzeń.

¹⁷⁸ Baron François Haxo (1774, Luneville - 1838, Paryż), osoba nr 2 we francuskiej fortyfikacji początku XIX wieku, po Chasseloup-Laubat, **wynalazca otwartych od tyłu kazamat, nazwanych jego nazwiskiem**, a stosowanych powszechnie we Francji i Anglii generał francuski, absolwent szkoły artylerii w Châlons-sur-Marne z 1872, 1874 wstąpił do korpusu inżynierów, 1876 uczęszczał na zajęcia na Politechnice Paryskiej. Bliski współpracownik Chasseloup-Laubata, pod którego zwierzchnictwem pracował przez wiele lat. W okresie Rewolucji brał udział w oblężeniach twierdz Mannheim i Moguncja. Ufortyfikował twierdze Landau, Bitche, Genewa. 1800-06 kierował pracami na Półwyspie Apenińskim (Mantua, Wenecja, Peschiera, Rocca d'Anfo). 1807 wysłany przez Napoleona do Turcji ufortyfikował Dardanele. 1808-10 walczył na Półwyspie Apenińskim kierując oblężeniami Saragossy, Leridy i Mequinenzy. 1811 mianowany szefem inżynierii Armii Niemiec i nadzorował budowę fortyfikacji na Śląsku, Pomorzu i w Księstwie Warszawskim. 1812 w sztabie Wielkiej Armii, udział w kampanii rosyjskiej. 1813 projekt fortyfikacji Hamburga. W okresie Restauracji mianowany inspektorem inżynierii nadzorował prace w twierdzach Belfort (1830), Grenoble (1832), Besançon, Dunkierka, Saint-Omer, Sedan, Lyon, Paryż. W 1832 po 24 dniach zdobył Antwerpię. Do śmierci prowadził prace projektowe w Paryżu. [za:] http://www.mars.slupsk.pl/fort/z_haxo.htm (dostęp: 13.08.2009)

Planowanie, strategia, zarządzanie

Adres: SU 608 072 Portsmouth, zakupiony przez Hampshire County Council w 1978 wynajmowany przez Royal Armouries (Królewskie Zbrojownie) jako oddział terenowy tego londyńskiego muzeum.

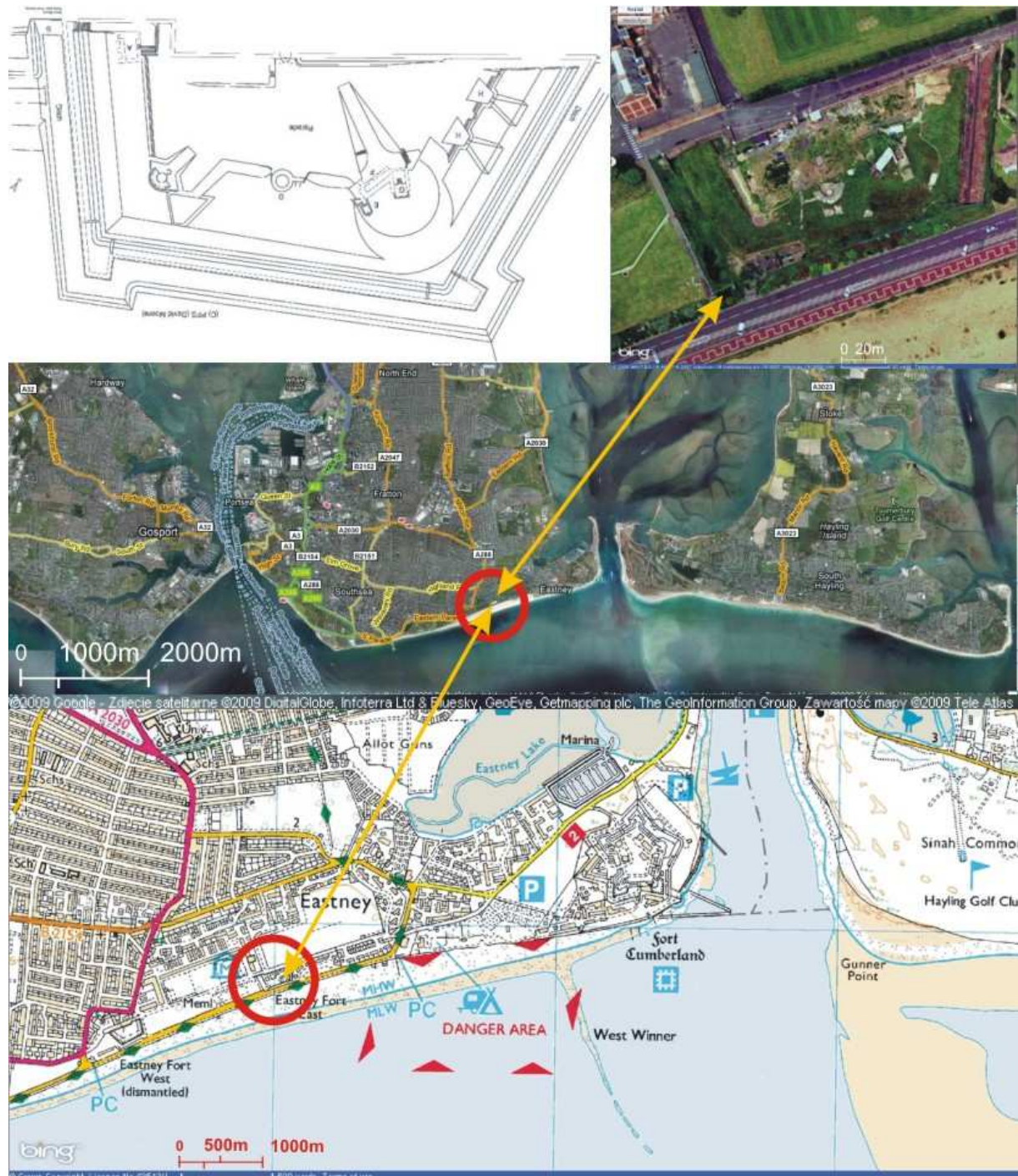
Obiekt jest własnością Hampshire County Council, użytkowaniu The Royal Armouries (Zbrojowi Królewskich) jako Muzeum Artylerii. Działalność administracyjną prowadzą the Royal Armouries, które są także administratorem innych obiektów związanych z uzbrojeniem (np. the Tower of London, Royal Armouries Museum w Leeds).

Ilustracja 46. Portsmouth Artillery Volunteers przygotowują do strzału działo 64pr 58cwt RML na Fortcie Nelson, zdjęcie ze strony: <http://www.palmerstonforts.org.uk/art/gal1.htm> , dostęp: 3.09. 2009

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Eastney Fort East – bateria obrony wybrzeża flankująca koszary marynarki wojennej w Portsmouth, wzniesiona w latach 1860-tych, zmodernizowana w 1906 roku. Obiekt w wykazie SMR [*Sites and Monuments Record*] pod numerem: 478, współrzędne obiektu: SZ 664 986, numer fiszki konserwatorskiej: 2707 06.

Ilustracja 47. Lokalizacja Fortu Eastney East, w Portsmouth (pośrodku zdjęcie satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, u dołu mapa turystyczna, © Crown Copyright License No 43513U, za: <http://www.multimap.com>, schematyczny plan – David Moore, Palmerston Forts Society – ze strony: <http://www.palmerstonforts.org.uk/east.htm>, dostęp: 3.09.2009)

VII.4.2.b EASTNEY FORT EAST, PORTSMOUTH

Zasoby i walory krajobrazu warownego (dzieła i krajobraz, ich historia i specyfika)

Eastney Fort East to jedna z dwóch baterii flankujących zespół koszar marynarki wojennej na esplanadzie Eastney w Portsmouth. Baterie te to obiekty ziemno-murowane, wzniesione w latach 1860tych i połączone ze sobą drogą krytą. Zewnętrzne ściany konstrukcyjne ceglane i skarpy umocnione kamiennym (krzemienym) opłaszczowaniem. Dzieła otoczone podwójną suchą fosą przedzieloną ceglana ścianą z zaokrąglonym zwieńczeniem. Kamień zastosowany też do obramowań otworów i strzelnic. W każdym z fortów znajduje się podziemny magazyn o konstrukcji ceglanej, sklepiony. Fort wschodni został w 1906 roku zmodernizowany. Ponadto na jego terenie znajduje się kilka budynków z lat 1930-1940 kiedy w tym miejscu stacjonowała obsada zajmująca się łącznością (HM Signal School) i radarami morskimi (Admiralty Signals Establishment).

Fort jest chroniony na mocy ustawy T&CP Act [*Town and Country Planning Act 1990*] i znajduje się w wykazie SMR [*Sites and Monuments Record*].

Ilustracja 48. Prace terenowe na Fortcie Eastney East prowadzone przez członków Palmerston Forts Society, zdjęcie ze strony: <http://www.palmerstonforts.org.uk/work1/large/east2.jpg>, dostęp: 3.09.2009

Wartości naturalne krajobrazu – w jaki sposób współistnieją z obiektami militarnymi

Obiekt znajduje się w mieście w sąsiedztwie przekształconych na osiedla mieszkaniowe dawnych zespołów koszarowych (od strony północnej). Od strony południowej zwrócony jest na zatokę Portsmouth i leży w ciągu esplanady Eastney.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Sposób postępowania wobec całości – praktyka udostępniania i ożywiania:

Prace społecznej grupy renowacyjnej na tym forcie rozpoczęły się w 2002 roku od odtworzenia pozycji dział. Pierwszą zrekonstruowano pozycję oznaczoną na planie literą C przeznaczoną pod działo 64pdr. RML na zablokowanej podstawie obrotowej (D).

Odcyszczana jest galeria strzelecka na zachodniej flance i otwory strzeleckie przewidziane pod działo 64pr RML. Wolontariusze odnawiający fort mają nadzieję na odtworzenie tego działka 64pr RML i wraz z lawetą umieszczenie ich na ekspozycji. Fort był udostępniany do zwiedzania w takim stanie w jakim jest w ramach dni dziedzictwa – oprowadzali po nim pracownicy pobliskiego Muzeum Marynarki Wojennej. Obiekt jest zarejestrowany jako zabytek w państwowych rejestrach brytyjskich.

Działania przestrzenne/architektoniczne:

Wszelkie prace jak na razie zmierzają do odsłonięcia historycznych konstrukcji murowych oraz ich odczyszczenia i zabezpieczenia przeciwwilgociowego. Ponadto wolontariusze rekonstruuje formy ziemne i pozycje dział.

Społeczny wymiar działań

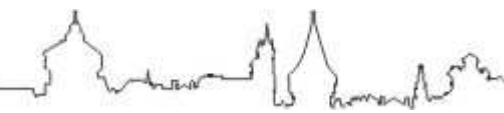
Działania w całości prowadzone są przez systematyczne prace (niedzielne i sobotnie prace terenowe) członków stowarzyszenia Palmerston Forts Society oraz wolontariuszy.

Aspekt ekonomiczny – jak zdobywane są pieniądze?

Jak na razie obiekt nie jest przedmiotem działań innych niż o charakterze wolontarystycznym i nie jest prowadzona na cel odnowy żadna zbiórka pieniędzy. Obiekt jest także pusty i otwarty.

Planowanie, strategia, zarządzanie

Eastney Fort East to kolejny fort podlegający opiece wolontariuszy z Palmerston Forts Society. Docelowo jednak dyrektor The Royal Marines Museum Eastney (zlokalizowanego w sąsiadującym z fortem zespole koszar marynarki wojennej) chce po zakończeniu prac udostępnić fort zwiedzającym. Na dziedzińcu mają być eksponowane odtworzone pojazdy militarne (ekspozycja i specjalne pokazy). Fort ma stanowić część ekspozycji muzealnej dotyczącej historii formacji Royal Marine Artillery, dla której był to fort garnizonowy w czasach użytkowania go w epoce wiktoriańskiej.

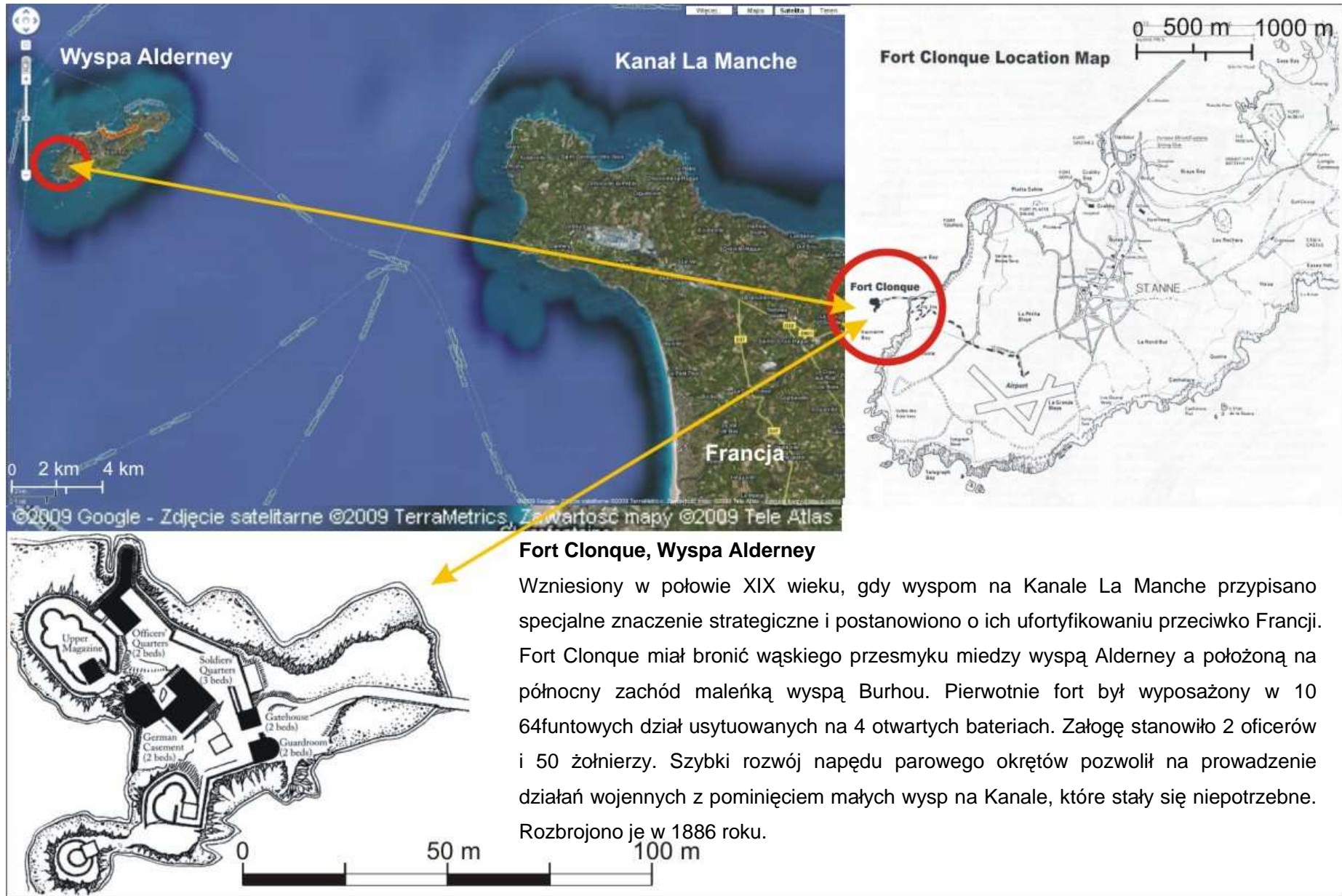
Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

PODSUMOWANIE przypadków VII. 4.2.a i VII.4.2.b:

Brytyjskie forty epoki wiktoriańskiej (głównie fortyfikacje poligonalne) odnawiane przez Palmerston Forts Society prezentują nurt rekonstrukcyjny mocno podbudowany historycznie, w części w odmianie „zrób to sam” (zwłaszcza Eastney Fort East). Taka rekonstrukcja bywa z konieczności ograniczona (siły i środki). Fort Eastney jest przedsięwzięciem na bardzo wstępnym etapie odnowy. Dla fortu Nelson udało się znaleźć funkcję przyciągającą zwiedzających i zgodną z charakterem obiektu oraz partnerów do zarządzania (samorząd i oddział państwowego muzeum). Skuteczne utrzymanie obiektu jest wynikiem współpracy tych partnerów i stowarzyszenia. Kształt architektoniczny wnętrza jest wynikiem profesjonalnego projektu, natomiast wszędzie tam, gdzie konieczna jest wiedza specjalistyczna w zakresie historycznych technik budowlanych, wykonawczych i sposobu użytkowania, zostawiono pole do działania organizacji pozarządowej, która się w tym specjalizuje.

VII.4.3. The Landmark Trust

F U N D A C J A			
nazwa	The Landmark Trust		
adres	Shottesbrooke, Maidenhead, Berkshire, SL6 3SW		
kraj	Wielka Brytania		
Sposób działania	Ratowanie cennych historycznie obiektów poprzez społeczną zbiórkę pieniędzy na renowację (choć raczej jest to naprawa niż odnowa) a następnie udostępnienie obiektu jako miejsca pobytu wakacyjnego (krótkoterminowego). Prace konserwatorskie wykonują wolontariusze Trustu. Dochody z wynajmu czy organizacji imprez okolicznościowych (konferencje, seminaria, uroczystości) przeznaczone są na bieżące utrzymanie obiektu.		
Ilość obiektów pod opieką	Ponad 200	W tym ilość obiektów fortecznych	Kilka(naście?) fortów, wieże martello
Typologia obiektów	wiktoriański Fort Crownhill, Fort Clonque, wieże martello		
Rok założenia	1965		
www	http://www.landmarktrust.org.uk (dostęp: 19.08.2009)		
Inne	Organizacja świętowała w 2005 roku 40 lecie działalności, z tej okazji organizowane były liczne wydarzenia i dni otwartych drzwi		
Uwagi	Registered Charity No. 243312 /rejestr organizacji dobroczynnych/		

Fort Clonque, Wyspa Alderney

Wzniesiony w połowie XIX wieku, gdy wyspom na Kanale La Manche przypisano specjalne znaczenie strategiczne i postanowiono o ich ufortyfikowaniu przeciwko Francji. Fort Clonque miał bronić wąskiego przesmyku między wyspą Alderney a położoną na północny zachód maleńką wyspą Burhou. Pierwotnie fort był wyposażony w 10 64funtowych dział usytuowanych na 4 otwartych bateriach. Załogę stanowiło 2 oficerów i 50 żołnierzy. Szybki rozwój napędu parowego okrętów pozwolił na prowadzenie działań wojennych z pominięciem małych wysp na Kanale, które stały się niepotrzebne. Rozbrojono je w 1886 roku.

Ilustracja 49. Lokalizacja Fortu Clonque na Wyspie Alderney (zdjęcie satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, z prawej plan wyspy, ze strony: http://www.andrewandlaura.com/travel/2006_Fort_Clonque/map1.jpg schematyczny plan z ulotki Landmark Trust: <http://www.landmarktrust.org.uk>, dostęp: 4.09.2009)

VII.4.3.a FORT CLONQUE, WYSPA ALDERNEY

Zasoby i walory krajobrazu warownego (dzieła i krajobraz, ich historia i specyfika)

Fort Clonque wzniesiony na niewielkiej (3.5 x 1 milę) Wyspie Alderney (fr. Aurigny) należy do fortyfikacji wiktoriańskich sprzed połowy XIX wieku. Alderney jest niewielką wysepką należącą do archipelagu Wysp Normandzkich¹⁷⁹. Fort ten jest największym dziełem fortyfikacyjnym zespołu umocnień wyspy i zajmuje grupę wielkich skał na stromym krańcu wyspy od strony południowo zachodniej. Fort góruje nad cieśniną pomiędzy wyspą Alderney i Burhou. Prowadzi do niego droga na grobli okresowo zalewana morzem. Szybko jednak rozwój silników parowych pozwolił na kontrolę nad Kanałem La Manche za pomocą nowych statków. Fortyfikacje Alderney (za wyjątkiem Fortu Albert) jako niepotrzebne zostały w 1886 roku pozbawione uzbrojenia i pozostawione puste. W 1940 roku w obliczu zagrożenia inwazją wojsk hitlerowskich prawie wszyscy mieszkańcy wyspy zostali ewakuowani. Po zajęciu wyspy, na skutek decyzji hitlerowców i osobistego przekonania Hitlera o strategicznym znaczeniu tego miejsca w strukturze wału Atlantyckiego, rozpoczęte zostały intensywne prace fortyfikacyjne. Zostało wtedy wzniesionych 13 punktów oporu piechoty, 12 stanowisk karabinów maszynowych, 5 baterii przybrzeżnych, 22 baterie przeciwlotnicze, 3 linie obrony i rozmieszczono ponad 30 000 min lądowych¹⁸⁰. Na wyspie funkcjonowały wtedy obozy pracy. W forcie Clonque w miejscu części koszar powstała wtedy ogromna kazamata dla olbrzymiego działa. Dziś jego stanowisko, już bez pierwotnego wyposażenia, jest zaadaptowane na wielką sypialnię z widokiem w kierunku wyspy Guersney. Spora część baterii i punktów oporu pozostała na wyspie do dnia dzisiejszego. Pola minowe zostały zlikwidowane po kapitulacji hitlerowców w 1945 roku zanim na wyspę powrócili jej mieszkańcy.

Wartości naturalne krajobrazu – w jaki sposób współistnieją z obiektami militarnymi

Fort Clonque z racji wpasowania w masywy skalne jest niewielki, otwarty i niezwykle malowniczy. Jego elementy są pomysłowo umieszczone na licznych poziomach. Pomiędzy murami znajdują się wąskie pasy trawy poprzerastanej roślinnością nadmorskich klifów (koprem morskim czy przypołudnikiem). Chłód i wilgoć charakterystyczne dla obiektów tego typu są wynagrodzone przez niezwykle widoki, a dowodem na czystość powietrza są występujące na granitowych ścianach skalnych rzadkie porosty. Rozległe widoki pozwalają docenić piękno krajobrazu (widoki na sąsiednie wyspy) i bogactwo przyrody (dwie wielkie kolonie głuptaków żerujące tuż obok fortu).

¹⁷⁹ Wyspy te administracyjnie są baliwatem – podlegają bezpośrednio Koronie brytyjskiej i mają własny parlament. Przy tym znajdują się w odległości zaledwie 15 mil od wybrzeża Francji. W latach 40-tych XIX wieku przypuszczano, że postęp techniki parowej przyczyni się do wzrostu znaczenia wysp na Kanale La Manche jako elementów bazy morskiej oraz potencjalnych łatwych celów inwazji francuskiej. Dlatego w 1847 roku rozpoczęto duże prace portowe na wyspie Alderney. Częścią tych prac były również i prace fortyfikacyjne w wyniku, których powstał fort Clonque.

¹⁸⁰ T. Davenport, *Festung Alderney*, 2003

Ilustracja 50. Widok na Fort Clonque z klifu, fot. A. Findlay, 2000

Sposób postępowania wobec całości – praktyka udostępniania i ożywiania:

Fort jest wynajmowany jako miejsce wypoczynku wakacyjnego przez Landmark Trust – istnieje internetowy system rejestracji chętnych skoordynowany z kalendarzem przedstawiającym grafik wizyt i terminów wolnych w forcie¹⁸¹. W dostosowanych do pobytu turystów pomieszczeniach może mieszkać do 13 osób, można też zabrać ze sobą psa. Nocować można w: kwaterach oficerskich (2 osoby), koszarach żołnierskich (3 osoby), niemieckim bunkrze (2 osoby), w budynku bramnym (2 osoby) w służbowce (2 osoby) oraz w górnym magazynie (2 osoby). Pomieszczenia są przystosowane do dłuższego pobytu ludzi – wymalowane, osuszone, ogrzewane i wyposażone w niezbędne meble współczesne, lekko nawiązujące do stylu historycznego. Na miejscu jest też pościel, a kuchnia wyposażona jest w kuchenkę gazową, komplet naczyń i sztućców. Wyżywienie jest we własnym zakresie – można skorzystać ze sprawdzonych dostaw na telefon z pobliskich sklepów spożywczych (świeże mleko i jarzyny).

Na wyspę można się dostać łodzią albo samolotem – Alderney posiada dobre i regularne połączenia lotnicze z większością lotnisk w Wielkiej Brytanii. Z lotniska do fortu można dostać się taksówką, wypożyczonym samochodem albo spacerem (około 1 mili). Autobusy kursują jedynie w sezonie letnim. Regulamin spędzania wakacji obejmuje odpowiedni czas przyjazdu i wyjazdu oraz konieczność wcześniejszego powiadomienia gospodarza obiektu, który przygotowuje fort na przyjęcie gości i wręcza klucze do obiektu.

Lokalne towarzystwo miłośników historii (The Alderney Society) wydało dwie publikacje książkowe dotyczące wojskowej historii Alderney, gdzie można znaleźć informacje zarówno na temat fortyfikacji wiktoriańskich („Alderney's Victorian Forts and Harbour”) jak i umocnień niemieckich z czasów II wojny światowej („Festung Alderney”) – obie autorstwa Trevora Davenporta.

¹⁸¹ <http://www.landmarktrust.org.uk/availability/> (dostęp: 19.08.2009)

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Działania przestrzenne/architektoniczne:

Współczesne działania w formie dotyczyły przede wszystkim dostosowania pomieszczeń do możliwości mieszkania i noclegu. Dotyczyły one głównie podziału pomieszczeń (konstrukcja) oraz renowacji (osuszanie murów, naprawa tynków wewnętrznych, malowanie) a także wyposażenia w niezbędne sprzęty (meble, kuchnia, łazienki).

Ilustracja 51. Kuchnia Fortu Clonque, fot. A. Findlay, 2000

Spółeczny wymiar działań

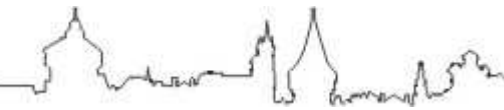
Landmark Trust to organizacja pozarządowa. Współpracuje z innymi organizacjami wolontarystycznymi. Na miejscu zatrudniony jest gospodarz obiektu.

Aspekt ekonomiczny – jak zdobywane są pieniądze?

Opłaty za udostępnianie obiektu i noclegi zapewnić mają bieżące utrzymanie obiektu. Cena noclegu dla jednej osoby za noc wynosi nieco ponad £40. Za pięciodniowe wakacje dla pięciu osób Landmark Trust pobiera opłatę ok. £1080.

Planowanie, strategia, zarządzanie

Landmark Trust w większości swoich obiektów stosuje jednakową kolejność działań – schemat został przedstawiony graficznie poniżej, po opisie przypadku Crownhill Fort [patrz:Tabela]. Polega ona najpierw na wyszukaniu podupadłego a wartościowego historycznie i niepowtarzalnego architektonicznie i krajobrazowo obiektu, przygotowaniu się do jego zakupu, zebraniu funduszy na ten cel poprzez publiczną zbiórkę pieniędzy (wraz z odpowiednią promocją). Później nieruchomość jest zakupywana i w następnej kolejności, przy dalszej kampanii informacyjnej (bogato ilustrowanej zdjęciami fatalnego stanu obiektu i mimo tego ukazujących jego piękno), zbierane są pieniądze na prace remontowe i dostosowanie obiektu do pełnienia

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

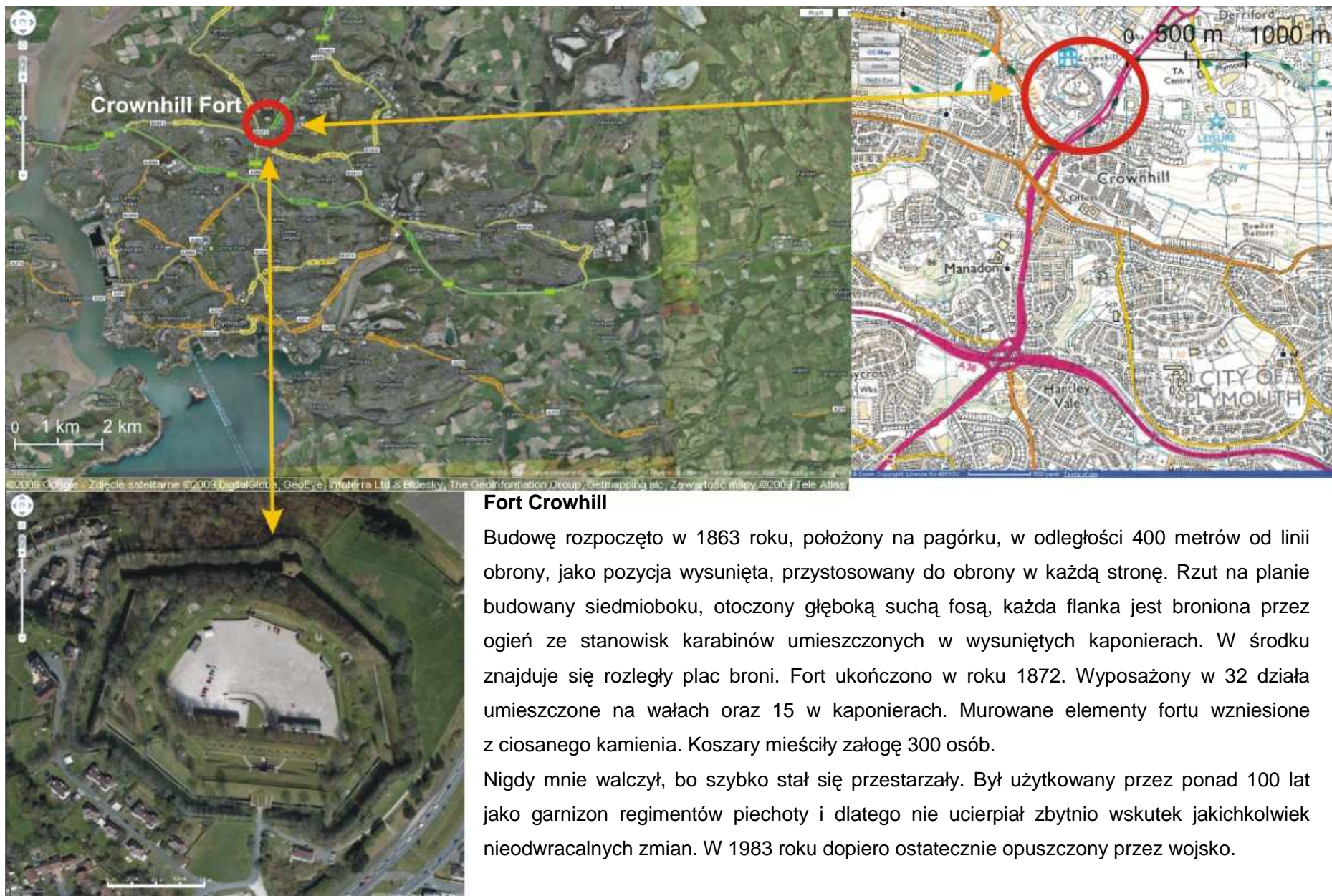
funkcji domu wakacyjnego o prostym standardzie. Dalej obiekt ma zarabiać już sam na własne utrzymanie przy niewielkim wsparciu z innych źródeł.

Ilustracja 52. Widok na kwatery żołnierskie, drogę na grobli i Fort Turgis na horyzoncie, fot. A. Findlay, 2008.

PODSUMOWANIE:

Przebywanie w warunkach spartańskich prezentowane jest jako specyficzna atrakcja. Adaptacja obiektu daje szansę na spędzania wakacji w niezwykłym miejscu za cenę pewnych niewygód, na które godzi się zwiedzający przedkładając przygodę nad komfort. Ingerencje funkcjonalno-przestrzenne są ograniczone do minimum, a nawet celowo pozostawione są ślady upływu czasu w adaptowanych pomieszczeniach. Taki sposób udostępniania wskazuje na nakierowanie na odbiorcę wyrobionego, choć niekoniecznie znającego się dobrze na fortyfikacjach i być może zafascynowanego bardziej samą dziwnością obiektu niż jego historią czy szczegółowymi rozwiązaniami technicznymi, od których zależała jego funkcja obronna. Landmark Trust jest organizacją pozarządową, specjalizującą się w rewitalizacji zabytków – są to już profesjonaliści o uznanym dorobku i renomie. Posiadają skuteczną w brytyjskich warunkach metodę działania i wieloletnie doświadczenie.

Ilustracja 53. Lokalizacja Fortu Crowhill w Plymouth (u góry i na dole z lewej zdjęcia satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, z prawej mapa© Crown Copyright License No 43513U, za: <http://www.multimap.com>)

VII.4.3.b CROWN HILL FORT, PLYMOUTH

Zasoby i walory krajobrazu warownego (działa i krajobraz, ich historia i specyfika)

Fort Crownhill został zaprojektowany przez kapitana E.F. Du Cane jako główny i największy fort północno-wschodnich umocnień Plymouth. Został wzniesiony, aby bronić Królewskich Stoczni w Devonport przed francuskim atakiem od północy miasta. Jest to jeden z ostatnich w Wielkiej Brytanii fortów zaprojektowanych i wybudowanych po roku 1860 z poparciem ówczesnego premiera Henry'ego Johna Temple, Lorda Palmerston. Obiekt ten reprezentuje przełomową epokę w budowie tego typu fortyfikacji ze względu na zastosowane w nim konstrukcje, materiały i nowe założenia teorii obrony. W kwietniu 1863 roku zatwierdzono plan budowy fortu i prace ruszyły. Obiekt został wzniesiony na pagórku, w odległości 400 metrów od linii obrony, jako pozycja wysunięta. Jest dziełem przystosowanym do obrony w każdą stronę, jak żadne inne dzieło z umocnień Plymouth. Fort jest zbudowany na planie siedmioboku, otoczony głęboką suchą fosą, a każda flanka jest broniona przez ogień ze stanowisk karabinów umieszczonych w wysuniętych kaponierach. W środku znajduje się rozległy plac broni. Przy budowie pracował regiment Inżynierów Królewskich, którzy później również stanowili pierwszą załogę fortu. Fort ukończono w roku 1872, a całość kosztów zamknęła się w kwocie £76,409, co było sumą niewielką jak na taki obiekt w porównaniu z innymi fortami ery Palmerstona. Wyposażenie obejmowało 32 działa umieszczone na wałach oraz 15 w kaponierach. Murowane elementy fortu wzniesione z ciosanego kamienia. Koszary mieściły załogę 300 osób.

Ilustracja 54. Widok bramy Fortu Crownhill, źródło: wikipedia

Crownhill nigdy nie musiał być poddany próbie ognia, ponieważ postęp artylerii szybko zdezaktualizował jego wyposażenie i fort stał się przestarzały. Inaczej niż przypadku wielu innych fortów wiktoriańskich w okolicach Plymouth i w innych rejonach, Crownhill był użytkowany przez wojsko jeszcze przez ponad 100 lat jako garnizon regimentów piechoty i dlatego nie ucierpiał zbyt wiele wskutek jakichkolwiek nieodwracalnych zmian.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Przypuszcza się, że Crownhill Fort brał udział w działaniach wojennych II wojny światowej, kiedy zainstalowano tam działa przeciwlotnicze. Jego użytkowanie militarne zakończyło się całkowicie dopiero w 1983 roku, wraz z opuszczeniem obiektu przez 59 Niezależne Dowództwo Szwadronu Inżynierów Królewskich (59 Independent Commando Squadron Royal Engineers).

Wartości naturalne krajobrazu – w jaki sposób współistnieją z obiektami militarnymi

Fort na wzniesieniu, góruje nad otaczającą zabudową (dziś osiedla domków jednorodzinnych, na peryferiach Plymouth). Stanowi dużą enklawę zieleni, wały porośnięte są trawą i roślinnością kserotermiczną [por ilustracja poniżej].

Ilustracja 55. Wystrzał z działa z czasów wojny krymskiej na Forcie Crownhill, grupa rekonstrukcyjna No1 Depot Company Garrison Artillery, zdjęcie ze strony: <http://www.no1-depot-company.org.uk/Mortar.jpg>, dostęp: 4.09.2009

Sposób postępowania wobec całości – praktyka udostępniania i ożywiania:

Fort jest zaadaptowany przez The Landmark Trust, jako miejsce wypoczynkowe – część fortu dostosowana do przyjmowania gości na wakacje. Fort udostępniony jest także do zwiedzania samodzielnie, bądź z przewodnikiem po uprzednim zgłoszeniu się chętnych od przedstawiciela Landmark Trustu (specjalne Dni Otwarte obiektu). Obiekt jest także wynajmowany na różne okazje i oferuje szeroki wachlarz atrakcji turystycznych. Fort zajmuje 16 akrów powierzchni, czyli odpowiednio: 6.47 ha, 64749.67 m². Ze względu na jego wielkie rozmiary, a co za tym idzie wysokie nakłady na jego utrzymanie, konieczne było wynajęcie niektórych części obiektu komercyjnym użytkownikom (dawny Skład Broni, Stare Stajnie, część Koszar Żołnierskich i Oficerskich). Skala wygody pomieszczeń sięga od zwyczajnych baraków

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

i pomieszczeń magazynowych po dobrze wyposażone biura i pomieszczenia konferencyjne. Fort oferuje bogaty program atrakcji dla użytkowników w każdym wieku. Reklamuje się również jako miejsce rodzinnego spędzania czasu. Przewidziano wiele atrakcji dla dzieci – począwszy od makiety fortu pod gołym niebem, przeznaczonej do zabawy, po okazję do przymierzania strojów z epoki. Istnieje możliwość zwiedzania wszystkich tuneli w forcie, które są tzw. "ekspozycją dźwiękową", gdzie odtwarzane są odgłosy z czasów jego świetności i utrzymywania w gotowości bojowej. Wachlarz usług turystycznych obejmuje też wędrowki po wałach fortu szlakiem wiosennych roślin, zbieranie ukrytych plakietek. W pobliżu kafejki fortowej znajduje się też pomieszczenie zaadaptowane na pokój gier i zabaw – oczywiście takich, w jakie grano za czasów królowej Wiktorii. O godzinie 13:30 na dziedzińcu paradnym codziennie odbywa się strzelanie z armaty. Na wałach można zobaczyć bogatą kolekcję artylerii fortecznej, która obsługiwana jest podczas specjalnych pokazów przez regiment ochotników.

Ilustracja 56. Koszary Fortu Crownhill, źródło: <http://www.landmarktrust.org.uk>, dostęp: 4.09.2009

Działania przestrzenne/architektoniczne:

W 1986 roku Landmark Trust zakupił fort i ze wsparciem finansowym ze Wspólnoty Europejskiej, English Heritage oraz Heritage Lottery Fund przeprowadził prace renowacyjne temu największemu i najlepiej zachowanemu fortowi w potężnym wiktoriańskim "Pierścieniu Ognia" wokół Plymouth. W pierwszym rzędzie dotyczyły one zabezpieczenia miejsc niebezpiecznych, odczyszczenia pomieszczeń oraz pielęgnacji wałów ziemnych. Ponieważ fort cały czas miał użytkowników i zabytkowa substancja była w dobrym stanie, ilość koniecznych interwencji była niewielka. Prace adaptacyjne dotyczyły głównie pomieszczeń przeznaczonych na stały pobyt gości (część hotelowa i konferencyjna) i w sporej mierze były to prace remontowe oraz działania z zakresu architektury wnętrz.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Społeczny wymiar działań

Landmark Trust to organizacja pozarządowa. Współpracuje z innymi organizacjami wolontarystycznymi – na przykład przy okazji pokazów artylerii i akcji rekonstrukcyjnych na forcie.

Aspekt ekonomiczny – jak zdobywane są pieniądze?

Środki na pierwotny remont zostały pozyskane z grantu UE, English Heritage i Heritage Lottery Fund. Bieżące utrzymanie opiera się na środkach własnych Landmark Trustu oraz dochodach z wynajmu pomieszczeń komercyjnym użytkownikom. W forcie działa przedsiębiorstwo organizujące imprezy okolicznościowe w pomieszczeniach dawnych Koszar Oficerskich – konferencje, wyjazdy integracyjne czy wesela.

Ilustracja 57. Dziedziniec Fortu Crownhill, źródło: <http://www.palmerstonforts.org.uk>, dostęp: 4.09.2009

Planowanie, strategia, zarządzanie

Aby zrealizować projekt odnowy i przystosowania fortu na potrzeby centrum konferencyjnego The Landmark Trust musiał przygotować kompleksową dokumentację projektu i plan gospodarowania. Obecnie obiekt funkcjonuje samodzielnie.

PODSUMOWANIE

Fort Crownhill odrestaurowano siłami Landmark Trustu i przy wsparciu finansowym ze strony dużych instytucjonalnych sponsorów. Mniejsze organizacje pozarządowe towarzyszyły tym działaniom i uczestniczą w wydarzeniach organizowanych w forcie. Wprowadzona funkcja konferencyjno-hotelowa sprawdza się ze względu na dobrą lokalizację obiektu i skuteczną reklamę oferowanych usług, a zakres ingerencji pozwala na dobry standard hotelowy, przy zachowaniu charakteru obiektu. Skuteczne zarządzanie obiektem adaptowanym na cele komercyjne zapewnia środki na utrzymanie tak dużego dzieła.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Landmark Trust, który ma wieloletnie doświadczenie i liczne sukcesy w zakresie odnowy zabytków różnego rodzaju (nie tylko fortyfikacji, których przykłady opisano powyżej) wypracował w trakcie swojej działalności sprawdzony algorytm postępowania. Poniżej została zamieszczona tabela, która przedstawia ten logiczny ciąg działań.

Tabela 1. Schemat postępowania Landmark Trustu wobec przejmowanych zabytków.
(za: http://www.landmarktrust.org.uk/about/rescuing_buildings.htm)

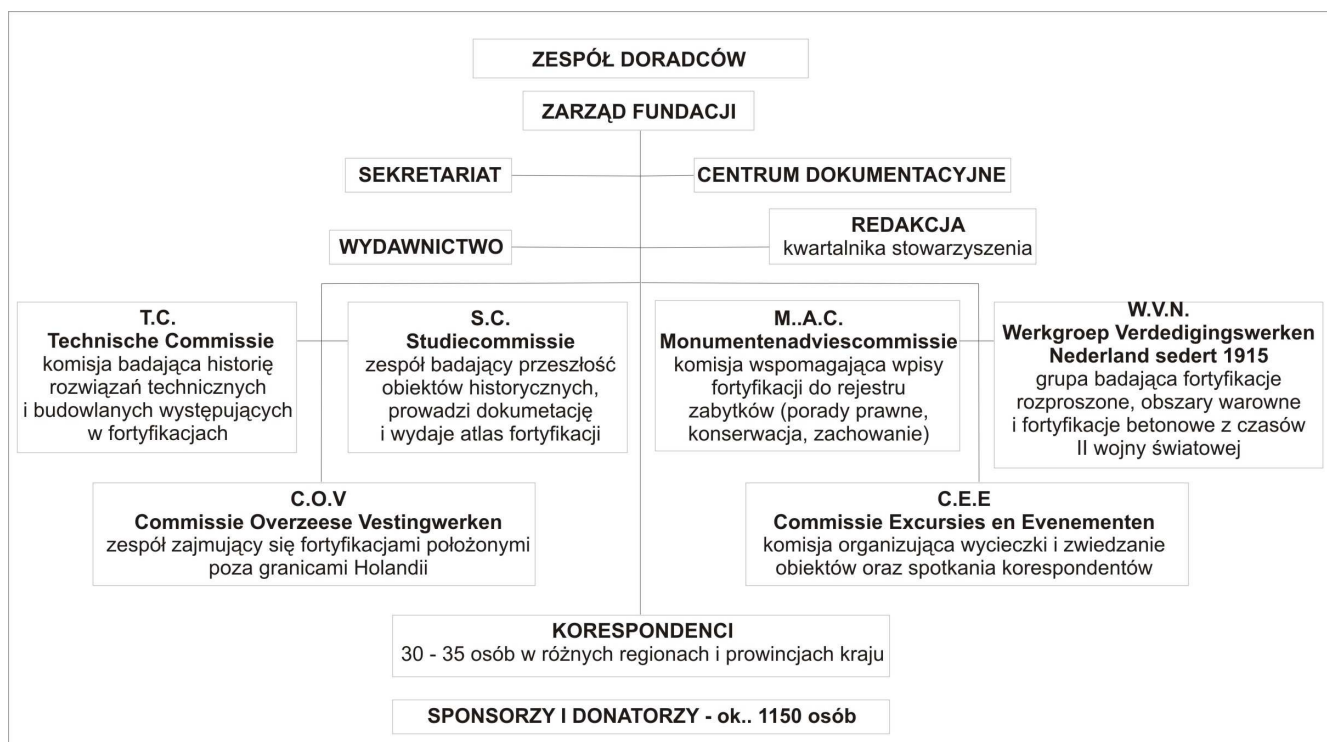
11.	STADIUM POCZĄTKOWE	Co roku zgłaszanych jest ponad 150 obiektów, które wymagają interwencji. Landmark Trust podejmuje decyzje o podjęciu działań po wzięciu pod uwagę swojej listy kryteriów.
12.	STUDIUM WYKONALNOŚCI I SZACUNEK KOSZTÓW	Zamówiona zostają dokumenty oceny wykonalności projektu i szacunkowego rachunku wydatków, które obrazują wielkość przedsięwzięcia.
13.	ZAKUP	Negocjacje dotyczące przejęcia praw do obiektu. Bardziej korzystny jest zakup na własność, ale są też przypadki długoterminowej dzierżawy.
14.	PROJEKT PLANU	Budynek jest badany i inwentaryzowany. Przygotowana jest pierwsza koncepcja konserwatorska i architektoniczna, obejmująca w razie potrzeby też adaptację.
15.	PROCESY PRZETARGOWE	Tworzony jest kosztorys określający zakres prac, materiały i koszty wykonania prac i otwarty zostaje przetarg na wykonanie robot.
16.	ZBIÓRKA FUNDUSZY	Publiczna zbiórka pieniędzy, pozyskiwanie dotacji i darowizn
17.	KONSERWACJA I ADAPTACJA	Wybrany wykonawca rozpoczyna prace konserwatorskie (wzmocnienia konstrukcji, prowadzenie instalacji do kuchni i łazienek, roboty wykończeniowe)
18.	MEBLOWANIE	Prace we wnętrzach – odnowa mebli, zakup bądź zrobienie specjalnych, urządzenie wnętrz.
19.	UDOSTĘPNIENIE	Zostaje wykonany album ukazujący historię prac, obiekt zostaje otwarty, przybywają pierwsi zwiedzający i letnicy.

VII.5. Przykłady holenderskie

VII.5.1. Fundacja Menno van Coehoorn

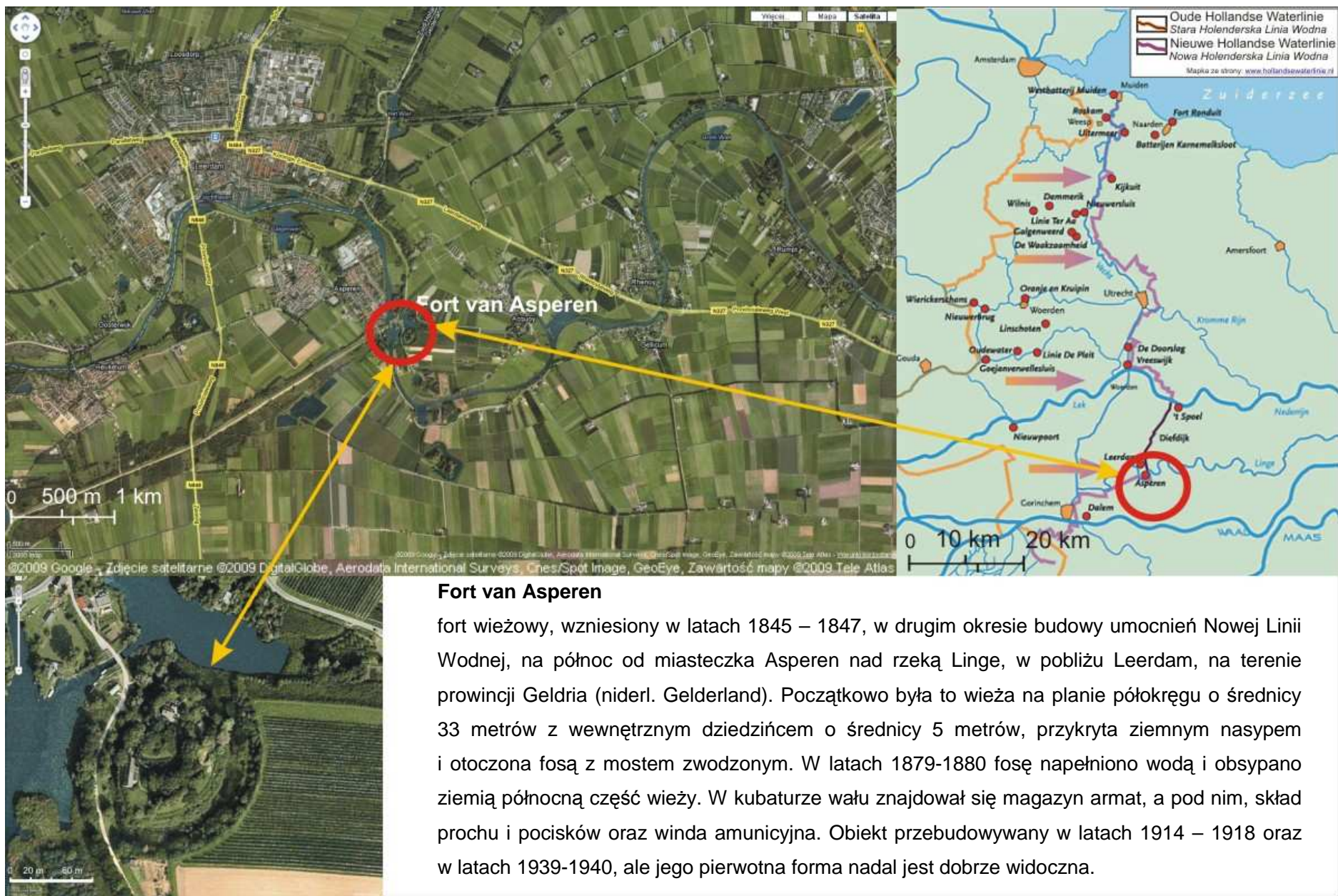
F U N D A C J A	
nazwa	Stichting Menno van Coehoorn
adres	Mariaplaats 51, 3511 LM Utrecht
kraj	Holandia
Sposób działania	Fundacja prowadzi działalność badawczą, dokumentacyjną, wydawniczą i doradczą – szczegółowo przedstawia to Ilustracja 58 obrazująca schematycznie organizację fundacji.
Ilość obiektów pod opieką	Fundacja współpracuje z grupą 45 mniejszych fundacji i stowarzyszeń, które działają i odnawiają konkretne obiekty
Typologia obiektów	Fundacja nie prowadzi działań interwencyjnych, badania prowadzi w fortyfikacjach różnych epok
Rok założenia	1932
www	http://www.coehoorn.nl (dostęp: 19.08.2009)
Inne	tel.: 030 - 231 22 30, fax: 030 - 231 20 30

Ilustracja 58. schemat organizacji fundacji Menno van Coehoorn, oprac. własne A. Staniewska, 2009, na podstawie struktury fundacji opisanej na <http://www.coehoorn.nl> (dostęp: 19.08.2009)

VII.5.2. Fundacja fortu van Asperen

F U N D A C J A			
nazwa	Stichting Fort van Asperen		
adres	Fort Asperen Foundation PO Box 53, 4153 ZH Beesd, The Netherlands		
kraj	Holandia		
Sposób działania	Fundacja organizuje wystawy i wydarzenia artystyczne w forcie van Asperen. Działa też na rzecz odnowy tego zabytku poprzez realizację projektu rewaloryzacji i ustanowienie specjalnego funduszu na ten cel: Monument Fort Asperen.		
Ilość obiektów pod opieką	1	W tym ilość obiektów fortecznych	1
Typologia obiektów	Fort wieżowy Nowej Holenderskiej Linii Wodnej		
Rok założenia	1984		
www	www.fortasperen.nl (dostęp: 19.08.2009)		
Inne	Koordynator projektów artystycznych: Beatrijs Schweizer tel. +31 (0)6 1505 4728, fax. +31 (0)345 57 32 58		
Uwagi	Fundację tworzy zarząd bieżący, który zajmuje się sprawami administracji fortem na co dzień oraz zarząd generalny, który jest ciałem doradczym i wyznacza długofalowe cele działania. Fundacja zatrudnia generalnego koordynatora działań edukacyjnych i artystycznych w wymiarze dwóch dni tygodniowo na kontrakcie rocznym. Pensja pochodzi z dotacji gmin otaczających fort i zarządu prowincji Gelderland.		

Fort van Asperen

fort wieżowy, wzniesiony w latach 1845 – 1847, w drugim okresie budowy umocnień Nowej Linii Wodnej, na północ od miasteczka Asperen nad rzeką Linge, w pobliżu Leerdam, na terenie prowincji Geldria (niderl. Gelderland). Początkowo była to wieża na planie półokręgu o średnicy 33 metrów z wewnętrznym dziedzińcem o średnicy 5 metrów, przykryta ziemnym nasypem i otoczona fosą z mostem zwodzonym. W latach 1879-1880 fosę napełniono wodą i obsypano ziemią północną część wieży. W kubaturze wału znajdował się magazyn armat, a pod nim, skład prochu i pocisków oraz winda amunicyjna. Obiekt przebudowywany w latach 1914 – 1918 oraz w latach 1939-1940, ale jego pierwotna forma nadal jest dobrze widoczna.

Ilustracja 59. Lokalizacja Fortu van Asperen (u góry i na dole z lewej zdjęcia satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, z prawej u góry – mapka za www.hollandsewaterlinie.nl, dostęp: 4.09.2009)

Fort Asperen a Nowa Holenderska Linia Wodna

Okolo 1860 roku zaprojektowano w Holandii linie umocnień opartych o system kanałów, śluz, zalewów i rzek. Fortyfikacje te, nazywane zostały Nową Linia Wodną dla odróżnienia od Starej Linii Wodnej, wznoszanej od roku 1629 z inicjatywy Fryderyka Henryka Orańskiego, księcia Nassau, w celu planowego zalewania określonych terytoriów dla obrony przed wrogiem, która została wykorzystana w czasie III wojny angielsko-holenderskiej w latach 1672-1674. Linia fortyfikacji Nowej Linii Wodnej ciągnęła się z północy na południe Holandii od Naarden, poprzez Utrecht do ujścia Mozy koło Gorinchen, na przestrzeni około 90 kilometrów. W jej skład, oprócz wszystkich urządzeń wodno-inżynierskich służących do kontrolowanego zalewania nizin, wchodził szereg pojedynczych fortów. Do dzieł osłaniających Amsterdam zaliczała się m.in. dwupiętrowa baszta Montalemberta z parapetem artyleryjskim i wodną fosą w Muiden (z 1859 roku) nad jeziorem Zuider See (w odległości ok. 15 kilometrów na wschód od Amsterdamu). Podobny fort, czyli właśnie Asperen zlokalizowany jest koło Leerdam – jest to 2-piętrowa reduta na planie połowy okręgu z nasypem ziemnym. Utrechtu strzegły dwa duże forty: Rijnauwen z 1860 roku i Vechten z 1869 roku. Forty te określane są¹⁸² jako dzieła obrazujące kompromis między bastionowymi twierdzami Vaubana i otaczającymi Antwerpię poligonalnymi fortami projektu Belga, Henri'ego Brialmonta¹⁸³. Nowa Holenderska Linia Wodna miała być kluczowym systemem obrony Holandii.

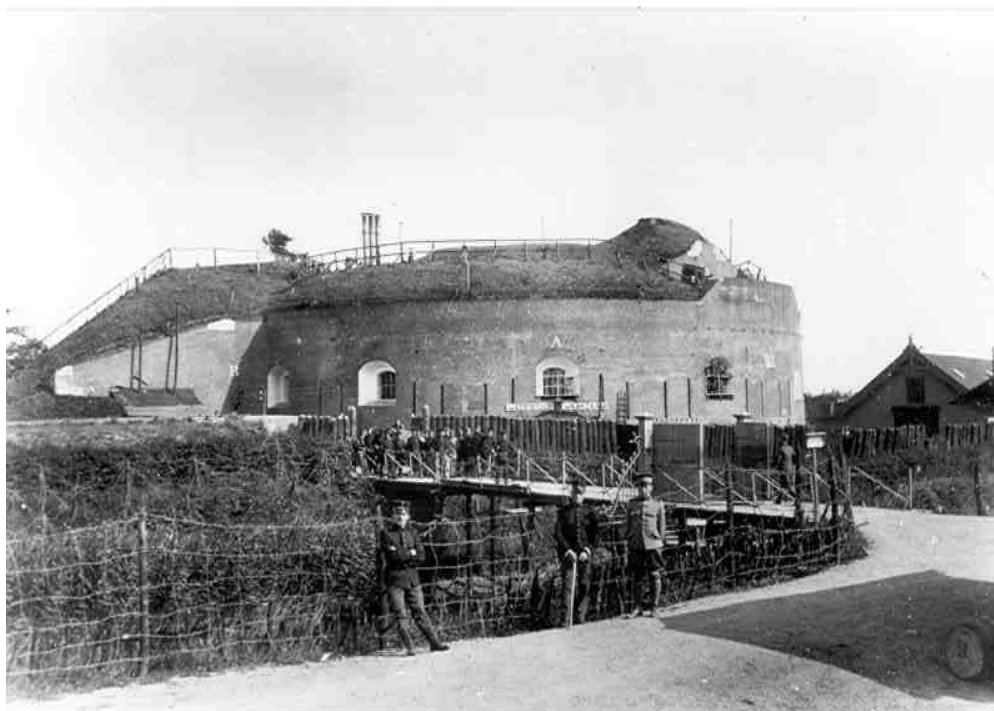
VII.5.2.a FORT VAN ASPEREN, ASPEREN

Zasoby i walory krajobrazu warownego (dzieła i krajobraz, ich historia i specyfika)

Fort van Asperen jest fortem wieżowym wzniesionym w latach 1845 – 1847. Powstał w drugim okresie budowy umocnień Nowej Linii Wodnej, na północ od miasteczka Asperen nad rzeką Linge, w pobliżu miejscowości Leerdam, na terenie prowincji Geldria (niderl. Gelderland), która jest największą prowincją Holandii położoną pomiędzy rzekami IJssel, Mozą i Renem. Fort powstał na miejscu stanowiska „Castor” na grobli nad rzeką (na przeciwnym brzegu znajdowała się bliźniacza pozycja „Polluks”. Początkowo fort został wzniesiony jako wieża na planie półokręgu o średnicy 33 metrów z wewnętrznym dziedzińcem o średnicy 5 metrów. Wieża została przykryta ziemnym nasypem i otoczona fosą z mostem zwodzonym. W latach 1879-1880 fosę napełniono wodą i obsypano ziemią północną część wieży. W kubaturze wału znajdował się magazyn armat, a pod nim, skład prochu i pocisków oraz winda amunicyjna. Obiekt był przebudowywany w latach 1914 – 1918 (dobudowano strażnicę w pobliżu wejścia) oraz w latach 1939-1940 (schrony w wałach?), ale jego pierwotna forma nadal jest dobrze widoczna.

¹⁸² Za Mariuszem Wojciechowskim: <http://www.mars.slupsk.pl> (dostęp: 19.08.2009)

¹⁸³ Henri-Alexis Brialmont (1821-1903) – generał i inżynier wojskowy, budowniczy fortyfikacji, autor koncepcji fortyfikowania Antwerpii a także Liège i Namur.

Ilustracja 60. zdjęcie archiwalne fortu van Asperen z lat 1914 – 1918, ze strony:
<http://www.coehoorn.nl/verdedigingswerken/popup.asp?id=77403.jpg>, (dostęp:19.08.2009)

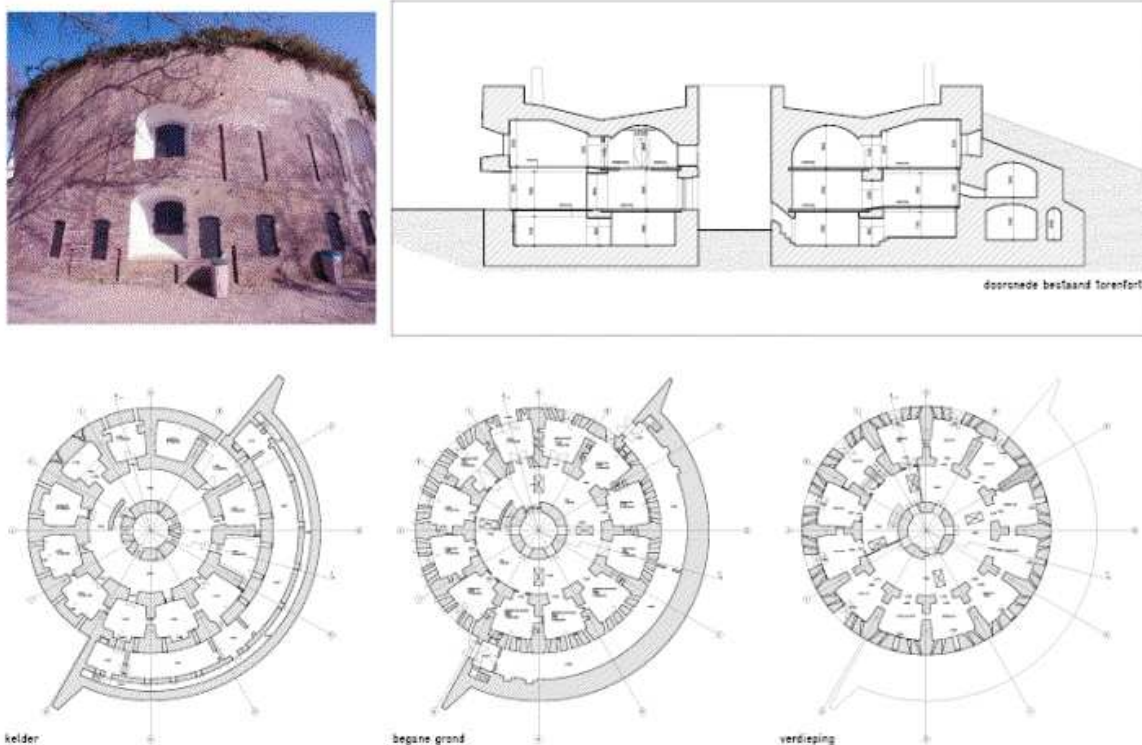
Wartości naturalne krajobrazu – w jaki sposób współistnieją z obiektami militarnymi

Aby zatrzymać nieprzyjaciela Nowa Holenderska Linia Wodna nie mogła być żeglowna – miała być skuteczną przeszkodą dla wroga. Część jej elementów krajobrazowych takich jak groble i części suchych polderów musiały, jako możliwe do przejścia, być bronione przez fortyfikacje stałe, takie jak: forty, baterie, bloki bojowe i pozycje artyleryjskie. Forty potrzebowały otwartego przedpola (stosowano rewersy demolacyjne). Specyficzny krajobraz militarny Nowej Linii Wodnej tworzy mozaika pól, zbiorników wodnych, rzek i kanałów oraz różnorodnych urządzeń wodno-inżynierskich (zapory, śluzy, kanały, demontowane przeprawy mostowe). Towarzystwem im dzikie zarośla nadrzeczne oraz komponowana zieleń maskująca wzdłuż dróg. Wiele z terenów nadrzecznych to użytki ekologiczne i tereny gniazdowania ptaków. Tak też jest w pobliżu fortu van Asperen. Fort jest dodatkowo miejscem zimowania nietoperzy i jego adaptacja jest prowadzona w taki sposób, aby tego stanowiska nie zniszczyć.

Sposób postępowania wobec całości – praktyka udostępniania i ożywiania:

W 1959 fort został ostatecznie opuszczony przez wojsko i od 1984 roku jest udostępniany do zwiedzania. Fort jest elementem całego szlaku turystycznego promowanego poprzez stowarzyszenie Nowej Holenderskiej Linii Wodnej, gdzie poszczególne stacje znajdują się w odrestaurowanych fortyfikacjach. Projekt ten jest realizowany w związku ze strategią „Nota Belvedere” opublikowaną w 1999 roku przez holenderskie ministerstwa kultury, środowiska i mieszkalnictwa, rolnictwa oraz transportu.¹⁸⁴

¹⁸⁴ Historia kultury jest tu rozumiana jako całościowe pojęcie łączące archeologię, zabytki i

Ilustracja 61. rzuty i przekrój wieżowej części fortu van Asperen, z prezentacji ukazującej program odnowy obiektu – autorzy: biuro bunkerq i Bureau SLA, źródło: <http://www.fortasperen.nl/channel.asp?GroepId=4&ItemId=12&T>, dostęp: 20.04.2009)

Do momentu rozpoczęcia remontu w 2007 roku obiekt był udostępniany w sezonie letnim do zwiedzania. Zimą był niedostępny, aby zapewnić spokojne bytowanie w tej porze roku nietoperzom. W forcie były organizowane festiwale sztuki nowoczesnej, współcześni artyści wystawiali swoje prace w pomieszczeniach fortu – w czerwcu 2006 roku odbyła się instalacja Petera Greenway'a polegająca na częściowym celowym zalaniu piwnic fortu i osadzeniu na dachu obiektu drewnianego kadłuba statku-arki. W pomieszczeniach na piętrze zgromadzono rzeźby zwierząt. Instalacja zatytułowana „Współczesna Arka”¹⁸⁵ miała odwoływać się do archetypu Arki Noego i być manifestacją ekologiczną w kontekście globalnego ocieplenia i zagrożenia topnieniem lodowców, a w konsekwencji, powodziąmi.

geografię historyczną. Mottem dokumentu jest „zachowanie poprzez rozwój” i zintegrowanie historii kultury z planowaniem przestrzennym. Rząd holenderski powołał narodowy projekt pod nazwą Nieuwe Hollandse Waterlinie. Obszar dawnej ten wybrano nieprzypadkowo – z jednej strony jest to wielkie wyzwanie administracyjne (konieczna jest współpraca pięciu departamentów, obszar rozciąga się poprzez pięć prowincji, 25 miejscowości i pięć rejonów wodnych), z drugiej zaś jest to niezwykle zespół przestrzenny. Od rozpoczęcia projektu w 1999 roku sporządzono plan przestrzenny dla Nieuwe Hollandse Waterlinie i skonsultowano go z licznym gronem interesariuszy. Nowa Holenderska Linia Wodna została zaliczona do grupy 20 krajobrazów narodowych Holandii, tworzących jej tożsamość przestrzenną. Projekt Nieuwe Hollandse Waterlinie jest częścią programu operacyjnego Ministerstwa Edukacji, Kultury i Nauki dotyczącego użytkowania przestrzeni i kultury. Szczegóły zawiera: Action Programme on Land Use and Culture, “Actieprogramma Ruimte en Cultuur 2005 – 2008”¹⁸⁵, za: <http://www.minocw.nl/documenten/cultuur-doc-2005-ruimtecultuur.pdf> (dostęp: 19.08.2009)

¹⁸⁵ Więcej informacji na: http://www.fortasperenark.nl/page/Engels_Home_Home.php (dostęp: 19.08.2009)

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Ilustracja 62. Otwarcie instalacji Petera Greenaway „Fort Asperen-Ark” na forcie van Asperen, fot. Luuk van der Lee, za: <http://www.fortasperenark.nl>, dostęp: 7.09.2009

Działania przestrzenne/architektoniczne:

Fundacja fortu Van Asperen przez 4 lata zmagala się z problemami związanymi z uruchomieniem procesu renowacji dzierżawionego fortu. Stan techniczny obiektu i jego otoczenia daleki był od spełnienia aspiracji fundacji, aby stał się on sceną współczesnych działań artystycznych jako „fort sztuki”. Celem prowadzonej renowacji jest dostosowanie obiektu do funkcji centrum sztuki nowoczesnej, przy założeniu, że jego wojskowa historia i miejsce w systemie umocnień Nowej Holenderskiej Linii Wodnej będzie inspiracją dla powstawania i prezentowania sztuki współczesnej. Bardzo ważnym aspektem jest zachowanie naturalnego stanowiska zimowania nietoperzy w forcie. Działania konserwatorskie podzielono na dwa etapy:

Faza 1 prac konserwatorskich: Płaszcz ziemny (nasyp) ma zostać zdjęty z zdeponowany na przedpolu fortu – przewidywany czas trwania operacji – 6 tygodni;

Faza 2 prac konserwatorskich: Biura SLA i BunkerQ wykonają izolację przeciwwilgociową i uszczelniają dach fortu oraz udrożnią zniszczone bądź uszkodzone przewody wentylacyjne, kominowe i odprowadzające wodę. Po nałożeniu izolacji, na powrót zostanie zrekonstruowany i odpowiednio umocniony nasyp ziemny.

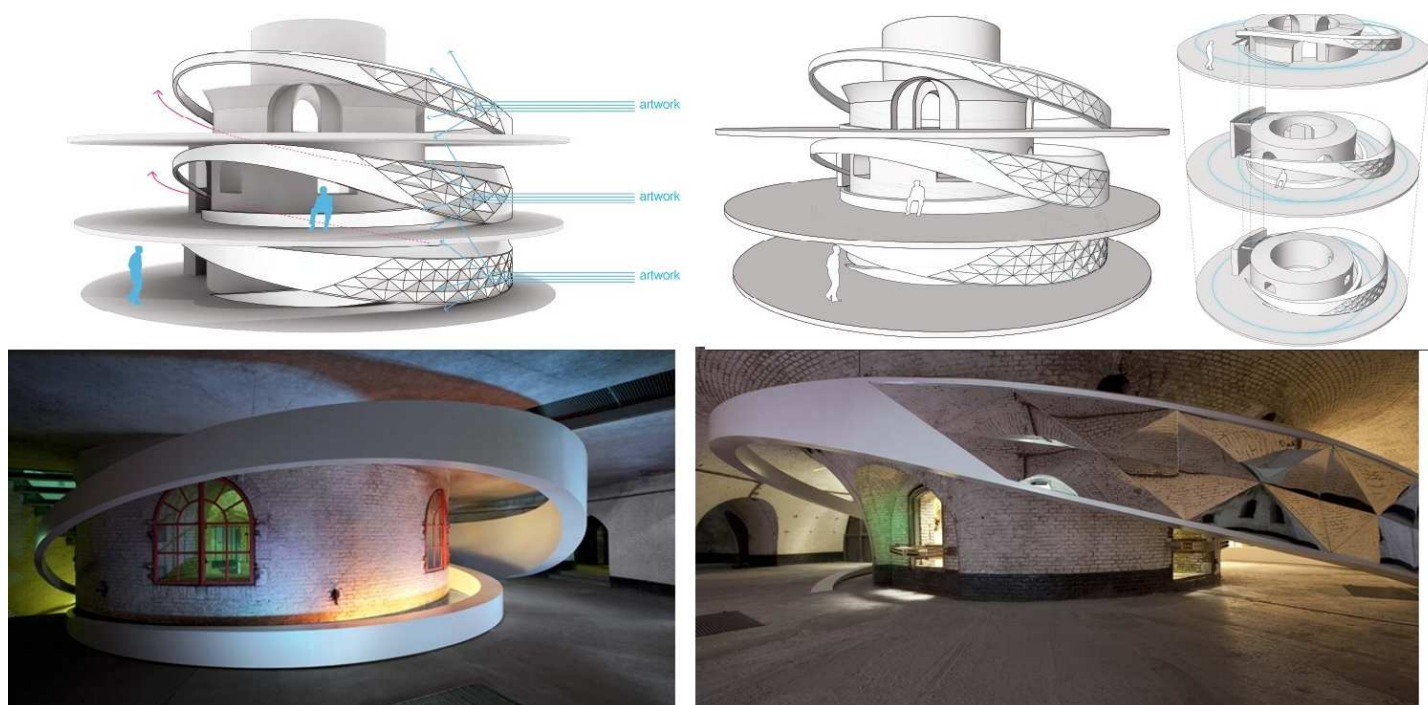
Ilustracja 63. Prace renowacyjne na forcie Asperen, źródło: <http://www.fortasperen.nl/weblogRestauratie/index.html>, dostęp: 7.09.2009

Spółeczny wymiar działań

Fundacja założyła specjalny oddział pod nazwa Przyjaciele Fortu Sztuki van Asperen, aby umożliwić udział w renowacji lokalnym biznesmenom i przedsiębiorcom. 18 firm wsparło jak dotąd renowację fortu swoimi dotacjami. Stowarzyszenie to jest otwarte także dla członków indywidualnych – za roczną składką członkowską. Ponadto we władzach fundacji aktywnie działają osoby mieszkające od lat w okolicy fortu i miejscowi samorządowcy. Działania mające

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

związek z fortem van Asperen i szerzej z rozwojem tzw. Lingekwartier wzbudziły zainteresowanie naukowców z Uniwersytetu w Gent, którzy w ramach projektu „Cultured” INTERREG IIIC badali tożsamość kulturową tych okolic i związki mieszkańców z miejscowością i fortecznym zabytkiem¹⁸⁶. Badania wykazały, że niewątpliwie fort jest dla badanych obiektem ważnym, definiującym tożsamość miejsca i chociaż różnią się oni w ocenie obecnych działań, to sądzą, że obiekt powinien być użytkowany współcześnie i służyć najbliższej społeczności.

Ilustracja 64. Instalacja i wystawa RETREAT w forcie Asperen, źródło:

http://www.unstudio.com/retreat/installation/impression/impression_artikel.html (dostęp: 7.09.2009)

W 2009 roku w forcie otwarto wystawę sztuki nowoczesnej pod tytułem RETERAT zorganizowaną przez biuro UNStudio z Rotterdamu¹⁸⁷ zajmujące się architekturą i sztuka nowoczesną. W ramach wystawy do wnętrza wprowadzono tymczasowa konstrukcję oraz instalacje artystyczne. Wszystkie prace były inspirowane samym obiektem i jego kondycją – utratą funkcji i nietypowym kształtem.

Aspekt ekonomiczny – jak zdobywane są pieniądze?

Fundacja zbiera środki na swoją działalność w postaci darowizn, zapisów i opłat za wstęp do obiektu. Pozyskuje także dotacje z funduszy państwowych na rozwijanie dziedzictwa kulturowego.

¹⁸⁶ T. Weijschedé, J. Mulder, *In Search of the Identity of Asperen. Fourteen interviews with ex-soldiers, inhabitants and administrators*. Alterra-rapport 1461, Wageningen, 2007, dostęp poprzez: <http://library.wur.nl/way/bestanden/clc/1890905.pdf> (dostęp: 19.08.2009)

¹⁸⁷ Kuratorzy wystawy: Ben van Berkel i Caroline Bos, właściciele biura UNStudio

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Planowanie, strategia, zarządzanie

Fort jest własnością Staatsbosbeheer (Holenderskiej Komisji Leśnej) i jest oddany w długoterminową dzierżawę Fundacji Fort Asperen na podstawie umowy zawartej w 2004 roku. Fundacja ma w planach dalsze użytkowanie i udostępnianie fortu jako „Fortu Sztuki”.

Ilustracja 65. Widok fortu van Asperen, źródło: http://www.archicentral.com/wp-content/images/11871_2_retreat3big.JPG (dostęp: 7.09.2009)

PODSUMOWANIE:

Fort van Asperen jest fortem rewitalizowanym przez fundację lokalną powołaną na rzecz tego konkretnego obiektu i stowarzyszoną z Menno van Coehoorn Foundation, która jest organizacją ogólnokrajową. Prace konserwatorskie prowadzone są w oparciu o profesjonalny projekt architektoniczno-konserwatorski. Docelowo fort ma być miejscem służącym promocji sztuki współczesnej (wystawy, spotkania i koncerty). Zakres prac adaptacyjnych jest ograniczony do niezbędnych napraw technicznych tak, aby pozostawić strukturę obiektu jako scenografię do prezentowania sztuki współczesnej i dostarczyć niezbędne media.

VII.6. Przykłady niemieckie

VII.6.1. Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung –

S T O W A R Z Y S Z E N I E			
nazwa	Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung (DGF)		
kraj	Niemcy		
ilość członków	Kilkadziesiąt osób		
Sposób działania	DGF zrzesza pasjonatów i naukowców zajmujących się fortyfikacjami, którzy są przedstawicielami wielu zawodów. Są wśród nich geografowie, historycy, architekci, inżynierowie, urbaniści, muzealnicy, nauczyciele, miejscy urzędnicy oraz politycy lokalni. Prowadzenie badań fortyfikacji i popularyzacja wiedzy na ich temat, praktyczne zastosowanie wyników badań w praktyce odnowy fortyfikacji. Stowarzyszenie organizuje prezentacje, wykłady, prowadzi akcje dokumentacyjne i zmierzające do ochrony zabytków fortyfikacji z uwzględnieniem. DGF doradza także innym w prowadzeniu odnowy i konserwacji fortyfikacji i poszukiwania nowych funkcji dla tych obiektów.		
Prowadzone inicjatywy	Wydawanie czasopism o tematyce fortecznej - "Schriftenreihe Festungsforschung", "Festungsjournal" oraz wydawnictwa okolicznościowe		
W praktyce	DGF zbiera literaturę, plany archiwalne i zdjęcia tworząc własne archiwum, Organizuje doroczne spotkania na tematy forteczne oraz wyjazdy objazdowe po fortyfikacjach w Niemczech i nie tylko.		
Ilość obiektów pod opieką	Stowarzyszenie nie prowadzi własnych prac koncentrujących się w jednym obiekcie	W tym ilość obiektów fortecznych	Stowarzyszenie zajmuje się tylko fortyfikacjami
Typologia obiektów	Fortyfikacja nowo-pruska		
Rok założenia	1981		
www	http://www.festungsforschung.com (dostęp: 19.08.2009)		
Inne	Ogólno krajowe stowarzyszenie naukowo-badawcze, zajmujące się głównie fortyfikacjami z terenu Niemiec, nie zrzesza miłośników fortyfikacji antycznych i średniowiecznych zamków i rezydencji.		
Uwagi	Kontakt e-mailowy: przewodnicząca DGF pani Andrea Theissen		

VII.6.2. Freunde der Citadelle Petersberg zu Erfurt

S T O W A R Z Y S Z E N I E			
nazwa	Freunde der Citadelle Petersberg zu Erfurt e.V.		
adres	c./o. HBG Postfach 90 04 65, 99107 Erfurt		
kraj	Niemcy		
ilość członków	184		
Sposób działania	Działania na rzecz zachowania, odnowy i dofinansowania współczesnego funkcjonowania cytadeli Petersberg jako wyjątkowego zabytku Erfurtu.		
Prowadzone inicjatywy	Spotkania członków i sympatyków stowarzyszenia przynajmniej raz w miesiącu. Wykłady zaproszonych gości związane z działaniem instytucji zasiedlających wzgórze i cytadelę Petersberg.		
W praktyce	Oprowadzania zwiedzających, inscenizacje historyczne, odpalanie armaty, spotkania piknikowe przy grillu na cytadeli. Wspieranie inicjatywy dostosowania Petersbergu do współczesnego użytkowania (prace konserwatorskie, działalność strzechy konserwatorskiej, wprowadzenie usług gastronomicznych i innych związanych z obsługą turystów)		
Ilość obiektów pod opieką	1	W tym ilość obiektów fortecznych	1 – Cytadela Petersberg
Typologia obiektów	Pruska cytadela		
Rok założenia	25.11.1996		
www	www.petersberg.info (dostęp: 19.08.2009)		
Inne	Kontakty: Karl Heinrich Reich, Statthalter (Vorsitzender); Dr. Kati Langer		
Uwagi	Freunde der Citadelle Petersberg zu Erfurt e.V. Haus Holz-BG, Lucas Cranach-Platz 2, 99097 Erfurt Telefon: 0361-4391173, Telefax: 0361-4391174 E-Mail: petersberg-erfurt@t-online.de		

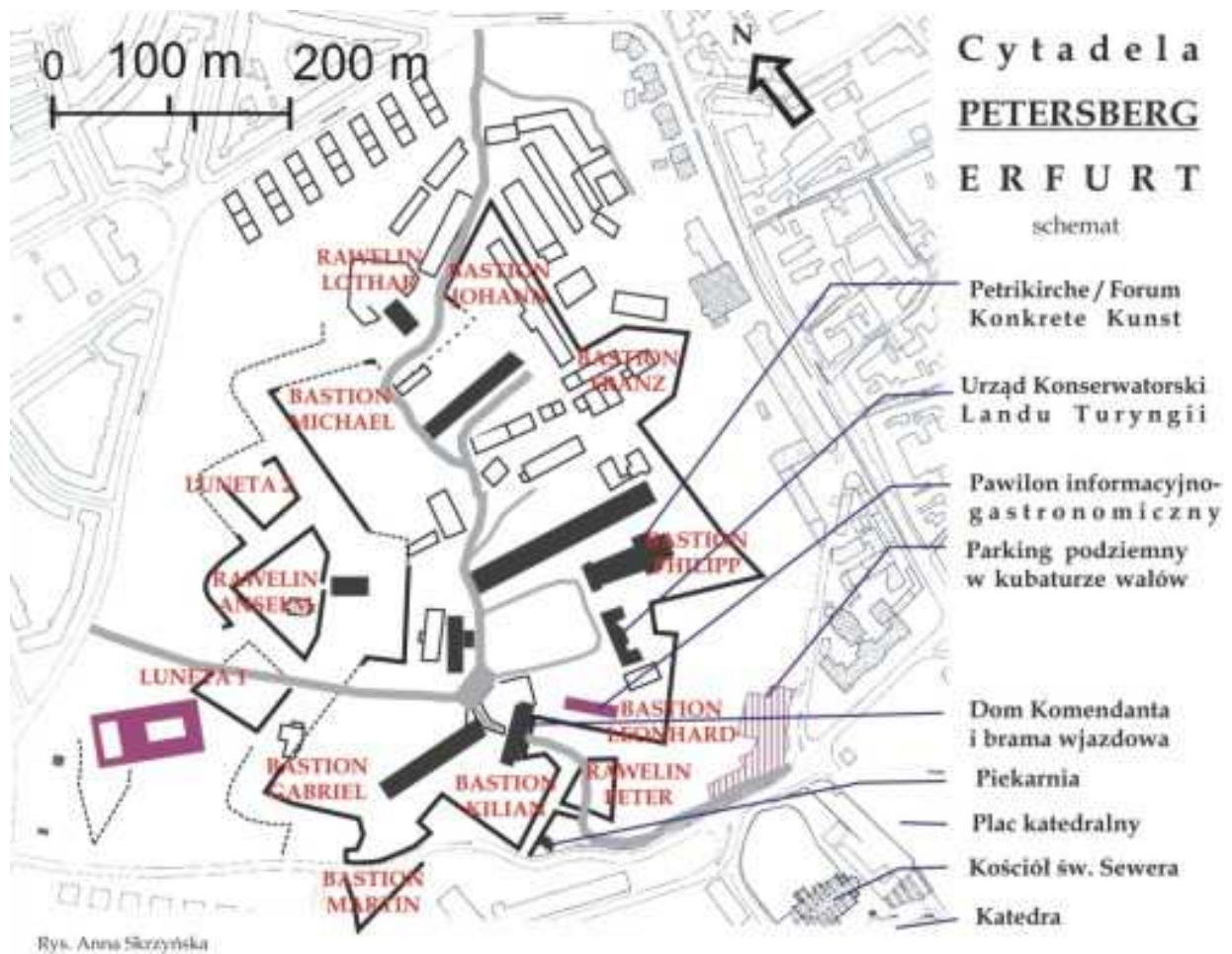
Ilustracja 66. położenie cytadeli Petersberg w Erfurcie, zdjęcia satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny.

Cytadela Petersberg – budowę rozpoczęto w 1665 roku, w stylu nowowolskim, rozbudowano w latach 1707 – 1726 w stylu nowofrancuskim, w latach 1815-68 zmodernizowano twierdzę według systemu nowopruskiego. W latach 1806–14 w twierdzy Petersberg stacjonowały wojska napoleońskie i pełniła ona rolę garnizonu. W 1873 roku z powodu braku środków nie przeprowadzono zaplanowanej kasacji twierdzy. W latach 1912-13 obok nowej wartowni powstało więzienie. Po I wojnie światowej Petersberg był siedzibą różnych jednostek wojska i policji. W okresie III Rzeszy w tamtejszym więzieniu osadzano więźniów politycznych. W 1945 roku twierdzę zdobyły wojska amerykańskie. Do roku 1952 Petersberg był siedzibą policji i szkoły policyjnej, później użytkowała go armia, zaś od roku 1964 wzgórze przeszło w ręce użytkowników cywilnych. Dopiero w 1990 roku podjęto pierwsze prace renowacyjne.

VII.6.2.a CYTADELA PETERSBERG, ERFURT

Zasoby i walory krajobrazu warownego¹⁸⁸ (dzieła i krajobraz, ich historia i specyfika)

Cytadela na wzgórzu Petersberg wznosi się w samym centrum stolicy Turyngii na południowy zachód od erfurckiego Starego Miasta. Na sąsiednim stromym wzgórzu katedralnym znajdują się pozostałe dwie najważniejsze budowle historycznego miasta: katedra i kościół św. Sewera. Twierdza, zbudowana raczej przeciwko miastu niż dla jego obrony, obecnie, jest poddawana intensywnej i konsekwentnej rewitalizacji.

Ilustracja 67. schematyczny plan sytuacyjny cytadeli Petersberg w Erfurcie, rys. na podstawie folderu informacyjnego, A. Skrzyńska, 2004

Pierwotnie na wzgórzu istniał klasztor i romański kościół pod wezwaniem św. Piotra i Pawła (Petersberg wzięł nazwę od jednego z tych patronów). Później osiedlili się tu benedyktyni, średniowieczny Petersberg był centrum handlu, rzemiosła i sztuki, a benedyktyńska szkoła klasztorna stała się zaczątkiem powstałego w 1392 roku uniwersytetu erfurckiego. W XVI stuleciu wzgórze było ośrodkiem kontrreformacji.

¹⁸⁸ Więcej na ten temat: J. Leonowicz, A. Skrzyńska, *Cytadela Petersberg w Erfurcie – przykład kompleksowej rewitalizacji*, [w:] *Czasopismo Techniczne Z.13-A/2005*

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Forteczna historia Petersbergu rozpoczęła się w XVII wieku, gdy w czasie wojny 30-letniej na rozkaz król szwedzkiego Gustawa II Adolfa powstały pierwsze umocnienia (dzieło rogowe). Kościół zamieniono na zbór protestancki, zaś mnichów zmuszono do opuszczenia klasztoru. W 1665 roku na rozkaz arcyksięcia Schönborna położono kamień węgielny pod budowę nowej twierdzy. Pracami kierował Antonio Petrini¹⁸⁹. Podczas pierwszej fazy budowy twierdzy (1665 – 1707) wzniesiono 8 bastionów w stylu nowowłoskim oraz dolne koszary:

fot. Anna Skrzyńska

Ilustracja 68. Petrikirche na Petersbergu, fot. A.Skrzyńska, 2003

W latach 1707 – 1726 w związku z zagrożeniami wojny północnej (1700 – 1721) nastąpił drugi etap budowy twierdzy, w stylu nowofrancuskim. Pracami kierował Maximilian von Welsch¹⁹⁰. Według jego planów powstały przede wszystkim wykusze wartownicze na bastionach, a także umocnienia przedpola cytadeli (między innymi raweliny). W 1802 roku Erfurt przeszedł we władanie pruskie. W 1803 kościół i klasztor uległy sekularyzacji. Erfurt został zdobyty przez wojska napoleońskie w 1806 roku. Francuzi stacjonowali na Petersbergu w latach 1806–14. Po nieudanej wyprawie Napoleona na Rosję podjęto decyzję o dalszych pracach na Petersbergu.

¹⁸⁹ Antonio Petrini (1620? – 1701) architekt należący do grupy włoskich majstrów, którzy po zakończeniu wojny trzydziestoletniej wznosili w Niemczech kościoły i pałace, fortyfikowali na nowo miasta, przyczyniając się do ich rozkwitu w duchu późnego baroku. Pracował w Bambergu, Erfurcie, Kronach, Moguncji, Paderbornie, a od 1651 roku do śmierci działał w Würzburgu. Charakterystycznym elementem rozpoznawczym jego stylu jest zastosowanie maski w kluczu portalu – na Petersbergu jest głowa lwa. Za: J. Nehls, *Citadelle Petersberg zu Erfurt. Ein Gang durch die Geschichte*, Erfurt 1999

¹⁹⁰ Maximilian von Welsch (1671 – 1754) generał, inżynier wojskowy. Brał udział w kampaniach w Sabaudii, na Węgrzech, w Polsce i nad Renem. Studiował architekturę w Rzymie, Wiedniu i Paryżu. Nadworny architekt arcyksiężęcej rodziny Schönbornów. Prowadził rozbudowy twierdz w Elsaß, Kronach, Forchheim i Erfurcie. Do jego uczniów należeli Balthasar Neumann (kościół Vierzehnheiligen) i Johann Conrad von Schlaun (Erbdrostenhof w Münster). Za: J. Nehls, *op. cit.*

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Budynki i wieże prochowe zostały wzmocnione obelkowaniem i płaszczem ziemnym. Twierdza pełniła rolę garnizonu i podczas oblężenia w 1813 spłonęły kościół i klasztor.

Trzeci etap budowy twierdzy nastąpił za panowania Fryderyka Wilhelma III. W latach 1815-68 według systemu nowopruskiego wzniesiono nowe umocnienia i budynki. Wieże kościoła zostały w tym czasie rozebrane, zaś sama świątynia zamieniona na spichlerz. W 1822 roku powstała prochownia, zaś w latach 1828–30 wzniesiono na gruzach klasztoru koszary obronne.

Po zakończeniu wojny niemiecko – francuskiej cesarz Wilhelm I zarządził kasację twierdzy (1873 r.), której z powodu braku środków nie przeprowadzono. W latach 1912-13 obok nowej wartowni powstało więzienie. Po I wojnie światowej na Petersbergu miał siedzibę Freikorps Thüringen, zaś w czasie Republiki Weimarskiej – policja. W okresie III Rzeszy w tamtejszym więzieniu osadzano więźniów politycznych. 11 kwietnia 1945 roku twierdzę zdobyły wojska amerykańskie. Po II wojnie światowej Erfurt, na mocy ustaleń jałtańskich znalazł się w radzieckiej strefie okupacyjnej, a później, razem z Turyngią, wszedł w skład Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Do roku 1952 Petersberg był siedzibą policji i szkoły policyjnej, później użytkowała go armia, zaś od roku 1964 wzgórze przeszło w ręce użytkowników cywilnych. Przez cały okres powojenny nie prowadzono działań renowacyjnych, przez co stopniowo pogarszał się stan wszystkich obiektów na wzgórzu. W momencie zjednoczenia Niemiec w 1990 roku wzgórze Petersberg, leżące w sercu miasta, było zarośnięte i zaniedbane, budynki i umocnienia wymagały kosztownej, ze względu na rozległość założenia, renowacji.

Ilustracja 69. Widok z bastionu Leonhard poprzez rawelin Peter w kierunku wzgórza katedralnego i kościoła św. Sewera w Erfurcie, fot. A. Skrzyńska, 2003

Wartości naturalne krajobrazu – w jaki sposób współistnieją z obiektami militarnymi

Do dziś dnia puste przedpole twierdzy jest buforem między zwartą miejską zabudową a twierdzą na wzgórzu. Stoki cytadeli wskutek lat zaniedbań zarosły gęszczem dzikiej roślinności, zaś przedpole po zachodniej stronie wzgórza przyjęło niezbyt szczęśliwą formę ogródków działkowych i nieużytków. Na bezpieczne tereny na przedpolu bujnie wkroczyła wegetacja i rejon ten szybko stało się ostoją ptactwa, przez co uzyskał obecnie status obszaru cennego ekologicznie. Roślinność na stokach została usunięta i obecnie południowe stoki są miejscem uprawy winorośli (zgodnie z tradycją z czasów benedyktyńskich). Na płaskowyżu rosną liczne stare drzewa, które są wyeksponowane dzięki objęciu całego obszaru kompleksowym planem zagospodarowania zieleni.

Jedną z większych wartości krajobrazowych jest doskonała ekspozycja zespołu zabudowań cytadeli – zarówno czynna jak i bierna. Dzięki usunięciu nadmiaru zarośli na stokach oddziaływanie przestrzenne cytadeli, jako dominanty widokowej zostało przywrócone. Również wprowadzenie do dokumentów planistycznych pojęcia tzw. "katastru wizualnego" ma przyczynić się do zachowania walorów widoków na i za wzgórza.

Sposób postępowania wobec całości – praktyka udostępniania i ożywiania:

Po 1990 roku, natychmiast, kiedy tylko stało się to możliwe, zaczęły się wprowadzać na Petersberg siedziby małych firm do dawnych koszar cytadeli. Potem pojawiły się kluby młodzieżowe, a ostatecznie w jednym z wyremontowanych budynków koszarowych urządził swoją siedzibę Urząd Opieki nad Zabytkami landu Turynгии. Po początkowym okresie działań spontanicznych prędko okazało się, że potrzebny całościowy plan gospodarowania tym obszarem. Petersberg zgodnie z założeniami długofalowych planów rozwoju i rewitalizacji ma stawać się centrum kulturalnym Erfurtu. Już w 1998 roku, mimo trwania prac, udostępniono cytadelę zwiedzającym. Na dolnym poziomie kościoła św. Piotra dynamicznie działa Forum Sztuki Konkretnej (galeria i centrum sztuki nowoczesnej, alternatywnej i performance), zaś górne piętro służy jako centrum konferencyjne. Budynek bramny mieści niewielkie muzeum twierdzy, chodniki minowe są udostępnione do zwiedzania, zaś kilka razy w miesiącu w odrestaurowanej piekarni cytadeli wypiekany jest chleb. Odbywają się także rekonstrukcje historyczne a stowarzyszenie Freunde Citadelle Petersberg prowadzi działalność popularyzatorską i badawczą. Dawne koszary artylerii mieszczą nadal Wydział Ochrony Zabytków, zaś w Górnych Koszarach mieści się przedszkole i Freizeittreff Petersberg, czyli miejsce spotkań i warsztatów twórczych dla młodzieży. Całkowicie współczesny gmach sądu pracy¹⁹¹ przyczynił się do rozpoczęcia przestrzennego dialogu pomiędzy twierdzą a miastem. Jest to budowla całkowicie

¹⁹¹ W 1992 roku podjęto o decyzję o przeniesieniu siedziby Sądu Pracy z Kassel do Erfurtu. W wyniku przeprowadzonego w 1995 roku konkursu architektonicznego wybrano do realizacji projekt architekt Gesine Weinmüller z Berlina. Blisko 200 pracowników urzędu wprowadziło się do nowego budynku w 1999 roku. Za: <http://www.bundesarbeitsgericht.de/> oficjalną witryną internetową Sądu Pracy.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

współczesną i nie nawiązuje swoją architekturą do budynków historycznych, jednak przy pomocy przemyślanego projektu otoczenia udało się uczytelnić zatarte wątki fortyfikacyjne. W związku z udostępnieniem wyniesienia Petersbergu zwiedzającym, powierzono biuro Hartmann und Kummer projekt pawilonu informacyjno – turystycznego na Bastionie Leonhard. Wielu turystów i mieszkańców miasta podziwia panoramę z tarasu tego nowego pawilonu. Na nowo założona winnica na stokach fortecznego wzgórza zaczyna przynosić plony.

Działania przestrzenne/architektoniczne:

Działania przestrzenne dotyczą aspektu regulacyjnego – powstało kilka dokumentów planistycznych tworzących ramy przestrzenne dla działań konserwatorskich i architektonicznych (FNP – Flächennutzungsplan, projekt przeznaczenia terenu i dokument zawierający wytyczne także do zarządzania obszarem, prezentujący wizję rozwoju miejsca). Konkretnie działania przeprowadzone można podzielić na dwie grupy: działania dotyczące konserwacji i renowacji zabytkowej substancji architektonicznej i nowe projekty architektoniczne.

Działania konserwatorskie obejmowały przede wszystkim odnowę elementów murowanych twierdzy. Stan w 2003 roku przedstawiał się następująco: z około 2300 m murów bastionów 1820 m zostało odnowionych (do 23 m wysokości). Oznacza to, że około 28 500 m² powierzchni murów zostało poddanych pracom renowacyjnym. Działania dotyczyły renowacji murów i spoin, także szerszych prac nad pęknięciami i wyłomami w murach bastionów, które trzeba było nawiercić za pomocą specjalnych świrdrów, ścisnąć, sprasować i na nowo wymurować. Około 780 m płyt szczytowych murów przedpiersia zostało ułożone i zespoinkowane na nowo. W sumie na nowo wymurowano i odnowiono 1520 m murów przedpiersia i 1480 m korony murów. W obrębie murów bastionów podczas budowy murów przedpiersia odbudowano 1200 m nasypów ziemnych o wysokości między 2 a 8 m o nachyleniu 45%. W tym celu przetransportowano około 3500 m³ ziemi, usypano je i zagęszczono, zaś na powierzchni 6500 m² zasiano trawniki z darnią wiążącą. Według zachowanych planów udało się przeprowadzić wierną rekonstrukcję i zamontować wykusze wartownicze na bastionach Kilian, Michael, Johann i Leonhard. Z około 2300 m chodników minowych około 1650 m odnowiono i udostępniono zwiedzającym. Wywieziono około 980 m³ gruzu i ziemi, a także około 150 ton łamanego kamienia. Użyto go jako budulca przy wznoszeniu schodów i podestów. Równolegle zainstalowano oświetlenie. W podnóżu wzgórza powstał podziemny parking na 320 samochodów.

Współczesne działania projektowe obejmowały całościowy projekt zagospodarowania i rehabilitacji terenów zielonych na cytadeli. W założeniu miał on służyć uwypukleniu roli historycznych budynków. Zrealizowany projekt weimarskiego biura architektury krajobrazu DANE Landschaftsarchitekten posługuje się skromnymi środkami – niewiele jest nasadzeń drzew o szerokich koronach. Architekci krajobrazu uznali, że ich projekt powinien pozostawić czytelne ślady historycznych wnętrz krajobrazowych, zaproponowali również jednolity wyraz plastyczny projektowanych nawierzchni i elementów małej architektury.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Na wzgórzu cytadeli powstały dwie współczesne budowle – budynek sądu pracy (projektu architekt Gesine Weinmüller) i pawilon informacyjno-widokowy (projektu biura Hartmann und Kummer Architekten).

Ilustracja 70, Bastion Leonhard z pawilonem informacyjnym, fot. J. Leonowicz, 2003

Spółeczny wymiar działań

Na Cytadeli Petersberg mają swoje siedziby liczne organizacje społeczne. Przede wszystkim jednak motorem działań rewitalizacyjnych dotyczących obiektu jest założone 25.11.1996 Stowarzyszenie Freunde der Citadelle Petersberg (Przyjaciele Cytadeli Petersberg). Głównym celem stowarzyszenia jest działanie na rzecz wzmocnienia znaczenia i świadomości konieczności przywrócenia tego obiektu do życia. Przyjaciele Cytadeli Petersberg popierają naprawę infrastruktury twierdzy w celu umożliwienia jej współczesnego użytkowania. Stowarzyszenie życie do obiektu wprowadza poprzez promocje aktywnego spędzania czasu, zwiedzania, wprowadzanie usług gastronomicznych. Praktyczne działania obejmują także wsparcie dla strzechy budowlanej Petersberg, która jest wykonawcą prac renowacyjnych. Misją stowarzyszenia jest praca społeczna na rzecz cytadeli rozumiana jako wspieranie obowiązków urzędów landu Turyngii w trosce o ten cenny zabytek. Stowarzyszenie prowadzi badania historyczne i upowszechnia je wydając broszury informacyjne oraz prowadząc dwie strony internetowe.

Aspekt ekonomiczny – jak zdobywane są pieniądze?

Oprócz nakładów miasta i funduszy landu Turyngii pozyskano też dotację (w sumie 6 milionów marek)¹⁹² na cele adaptacyjne dzięki temu, iż sąsiadujący z Erfurtem Weimar był w 1999 roku europejską stolicą kultury. Stowarzyszenie działające na Petersbergu utrzymuje się ze składek członkowskich.

¹⁹² *Petersberg profitiert von Weimar 99*, Erfurter Wochenblatt z 19.11.1998

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Planowanie, strategia, zarządzanie

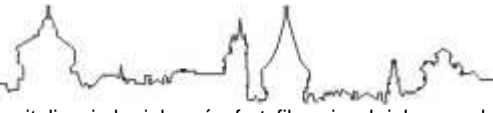
W roku 2000 powstał wewnętrzny dokument urzędu konserwatorskiego landu Turyngii – precyzujący wizję rozwoju Petersbergu wraz z jego otoczeniem. Myślą przewodnią jest hasło: „wzgórze Petersberg wciągnięte już w średniowieczu w obronny obwód miasta pozostaje w niewątpliwym przestrzennym i strukturalnym związku ze starym miastem¹⁹³”. Karta określająca ramy działań planistycznych i urbanistycznych koncepcji obecnie wprowadzanych w życie zawiera kluczowe stwierdzenia, że wzgórze Petersberg ma charakter publiczny oraz jest miejscem kultury, kształcenia i wypoczynku. Ponadto, obecny status Petersbergu jako pomnika kultury powinien zostać utrzymany, a przestrzenie otwarte na Petersbergu mają otrzymać jednolity i spójny wygląd. Dawne urbanistyczne oddziaływanie Petersbergu powinno zostać przywrócone oraz najszybciej, jak tylko możliwe, powinien zostać zmniejszony ruch kołowy na wzgórzu. Autorzy dokumentu zwracają szczególną uwagę na tworzenie warunków do aktywnego wypoczynku. Postulują więc włączenie sieci ścieżek pieszych już istniejącej w mieście w układ komunikacji pieszej i rowerowej oraz ewentualne wybudowanie schodów łączących różne ich poziomy.

Ilustracja 71, Brama wjazdowa na Cytadelę Petersberg w Erfurcie, fot. A. Skrzyńska 2003

Status pomnika kultury uwzględnia cały narosły historycznie zasób wartości, który powinien zostać zachowany. Dokument nie przewiduje rekonstrukcji obiektów fortyfikacyjnych ani żadnych innych nieistniejących budowli. Konieczność ochrony i opieki nad tak złożonym zabytkiem oznacza oprócz gruntownych renowacji jednoczesne zachowanie czytelności wszelkich nawarstwień oraz podkreślenie wagi historii miejsca poprzez odpowiednio

¹⁹³ Reiner Wiesmeier, *Die Zitadelle Petersberg im Nutzungsgefüge der Stadt*, [w:] Hans-Rudolf Neumann, *Erhalt und Nutzung historische Zitadellen – Ergebnis internationaler Fachtagung 06.-09. Juni 2001, Mainz am Rhein, 2002*, s. 277-78;

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

zastosowane środki informacyjne i materiały dydaktyczne. Ślady najnowszej historii (również tej sprzed zjednoczenia Niemiec) nie powinny zostać zatarte uległy zatarciu, ale ukazane jako krok, którego nie można pominąć analizując rozwój miasta. Do rangi symbolu urasta umieszczenie na wzgórzu siedziby Urzędu Gaucka – obok niegdyś centrali Stazi. Strategia rekonstrukcji, obecnie stosowana do niektórych urzędów cytadeli, w przyszłości ma zostać mocno ograniczona. Podejście rekonstrukcyjne zatarłoby prawdziwy, złożony kształt i historię cytadeli. Dlatego do rozważenia jest jedynie swego rodzaju „wizualizacja” wyburzonych budynków. Nowe obiekty na wyniesieniu cytadeli według karty są dopuszczalne jedynie wtedy, gdy są niezbędnym uzupełnieniem funkcjonalnym programu wprowadzonego do budynków historycznych. Na przedpolu cytadeli nowa zabudowa ma być uzgadniana z władzami urbanistycznymi i konserwatorskimi zgodnie z zapisami planów miejskich.

Realizacja postulatów renowacji twierdzy była dla władz dużym wyzwaniem – ze względu na rozległość założenia i znaczny stopień zniszczenia obiektów. Rozwiązanie problemów organizacyjnych, technicznych i finansowych, jakie stawiało przed władzami to przedsięwzięcie, wymagało ścisłej współpracy urzędów, przede wszystkim szczebla lokalnego i regionalnego – miasta i landu, których pole działania wiązało się z renowacją twierdzy. Uchwałą Rady Miasta z 13 września 1990 roku przyjęto założenie, aby utworzyć „strzechę budowlaną” Petersbergu, której celem ma być restauracja obiektów wzgórza i uczynienie go atrakcyjnym dla mieszkańców Erfurtu jak i dla turystów. Zadaniem strzechy było scalanie i koordynowanie działalności wszystkich urzędów zaangażowanych w proces, jak również realizacja planów – pod względem organizacyjnym, jak i bezpośrednio na budowie (prace porządkowe, odgruzowywanie, remonty). Ramowe plany najważniejszych i najpilniejszych działań zostały opracowane przez odpowiednie urzędy¹⁹⁴.

Plan prac renowacyjnych na Petersbergu zakładał, że zadania trudne i specjalistyczne będą wykonywane przez odpowiednie firmy, zaś do prac prostszych i zadań pomocniczych będą zatrudniani bezrobotni w ramach programu zatrudnieniowego Arbeitsbeschaffungsmassnahmen (ABM). Program ten zakłada krótkoterminowe zatrudnienie osób bezrobotnych przy pracach publicznych, zakłada on również praktyczną naukę zawodu. Odpowiednio do przygotowania i możliwości uczestnicy programu byli przydzielani do różnorodnych zadań. W programie brali udział pracownicy fizyczni, osoby niepełnosprawne, młodzież wspólnot chrześcijańskich Erfurtu. Do prac przydzielano także osoby odbywające kary w formie prac społecznych, czy też młodzież, która przerwała naukę. Obok prac ściśle budowlanych grupy ABM zajmowały się również pracami

---

¹⁹⁴ W procesie brały udział następujące Wydziały Urzędu Miasta Erfurtu: Wydział Budownictwa i Planowania Przestrzennego – dla działań przygotowawczych, Wydział Ochrony Zabytków – dla fachowej koordynacji, Wydział Administracji Nieruchomościami w celu wydawania zleceń i rozpisywania przetargów, Wydział Kultury działał dla prac publicznych, Wydział Ogrodów i Cmentarzy zajmował się zielenią.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

porządkowymi, ogrodniczymi, projektowaniem i wykonywaniem wystaw czy opieką nad zwiedzającymi¹⁹⁵. 80% prac renowacyjnych zostało przeprowadzonych ze środków ABM.

PODSUMOWANIE:

Przypadek ten obrazuje sytuację cytadeli w środku miasta historycznego, ale dynamicznie funkcjonującego współcześnie – między innymi jako centrum akademickie. Twierdza jest tutaj sercem zespołu urbanistycznego, a jej przywracanie do życia polega na odbudowaniu jej znaczenia w krajobrazie miasta jako symbolu przestrzennego. Przy wprowadzeniu niewielu elementów współczesnych zachowana jest ich wyraźna odrębność i całkowicie nowoczesny charakter, wyraźnie odróżniające się, kontrastujące z elementami dawnymi. Nowa funkcja w nowym obiekcie, stare pomieszczenie adaptowane i odnawiane.

Z punktu widzenia zarządzaniem odnową jest to przykład inicjatywy rozpoczętej przez stowarzyszenie – Stowarzyszenie Przyjaciół Cytadeli Petersberg – a następnie operacyjnie przejętej przez samorząd miejski, który koordynuje działania i organizuje dalsze prace – także te społeczne. Stowarzyszenie pozostaje na swojej pozycji popularyzatorów epoki i historii ubarwiając wydarzenia okolicznościowe w obiekcie.

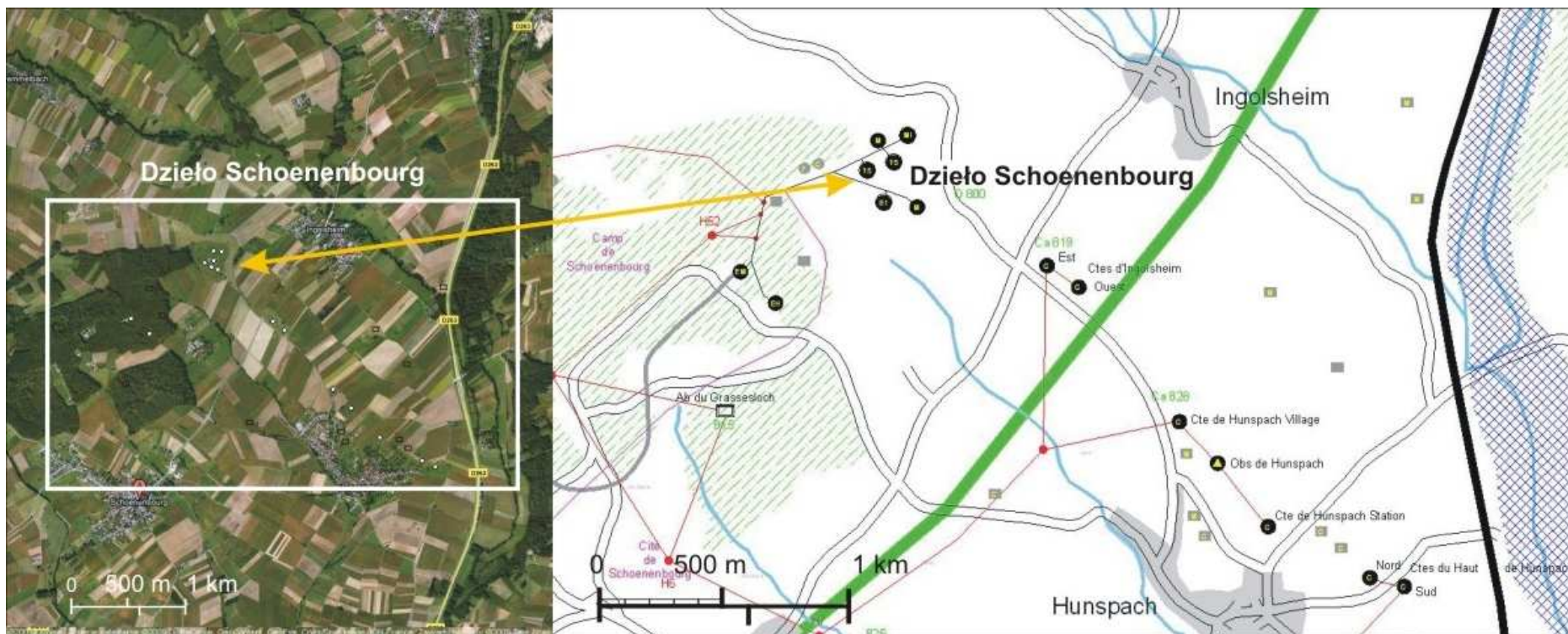
¹⁹⁵ Grupy ABM miały strukturę piramidy. Podstawowa grupa pracy liczy 12 – 14 pracowników i składa się z robotników, dwóch brygadzystów, którzy są odpowiedzialni za prace bezpośrednio na placu budowy i kierownika grupy, który musi posiadać wykształcenie budowlane lub inżynierskie. Kierownicy poszczególnych grup podlegają kierownikowi całości prac, bezpośrednio współpracownikowi strzechy.

Oprócz tego, z uwagi na dużą liczbę uczestników programu ABM (do 160), Urząd Pracy wyznaczał koordynatorów projektów, którzy koordynują konieczne działania, ale również podejmują działania w dziedzinie socjalno-pedagogicznej. W sumie od 1991 roku przy renowacji twierdzy pracowało około 500 osób.

VII.7. Przykłady francuskie

VII.7.1. l'Association des Amis de la Ligne Maginot d'Alsace (A.A.L.M.A.)

S T O W A R Z Y S Z E N I E			
nazwa	l'Association des Amis de la Ligne Maginot d'Alsace (A.A.L.M.A.) / Alzackie Stowarzyszenie Przyjaciół Linii Maginota		
adres	3, route de Hoffen – 67250 HUNSPACH		
kraj	FRANCJA		
ilość członków	Ok. 200 osób		
Sposób działania	Prowadzenie prac renowacyjnych przez wolontariuszy		
Prowadzone inicjatywy	Udostępnianie dzieła Schoenenbourg, Esch i Hatten, współpraca z kombatantami, współpraca międzynarodowa z pasjonatami fortyfikacji najnowszych, wydawanie biuletynu w dwóch językach, prowadzenie strony internetowej, prowadzenie badań historycznych (mapy i plany archiwalne, digitalizacja zasobów) i popularyzacja ich wyników oraz turystyki fortecznej		
W praktyce	Techniczne osuszenie budynków, uzupełnienie brakujących elementów instalacji i wyposażenia dzieła, odzyskanie elementów oryginalnych z bardziej zdewastowanych obiektów, odnowienie podziemnej kolei		
Ilość obiektów pod opieką	3	W tym ilość obiektów fortecznych	3
Typologia obiektów	Schrony i obiekty bojowe z czasów II wojny światowej, francuska szkoła wojny pozycyjnej		
Rok założenia	1978		
www	http://www.lignemaginot.com		
Inne			
Uwagi			

Ilustracja 72. Lokalizacja dzieła Schoenenbourg w pobliżu Schoenenbourg i Hunspach w Alzacji, zdjęcia satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, schematyczny plan umocnień, autor: Martial75, źródło: http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Schoenenbourg_carte.jpg, dostęp: 7.09.2009

Lokalizacja i współrzędne obiektów:

Schoenenbourg – wejście amunicyjne N 48°57.982' E 7°54.737'

Schoenenbourg – wejście załogi N 48°57.919' E 7°54.856'

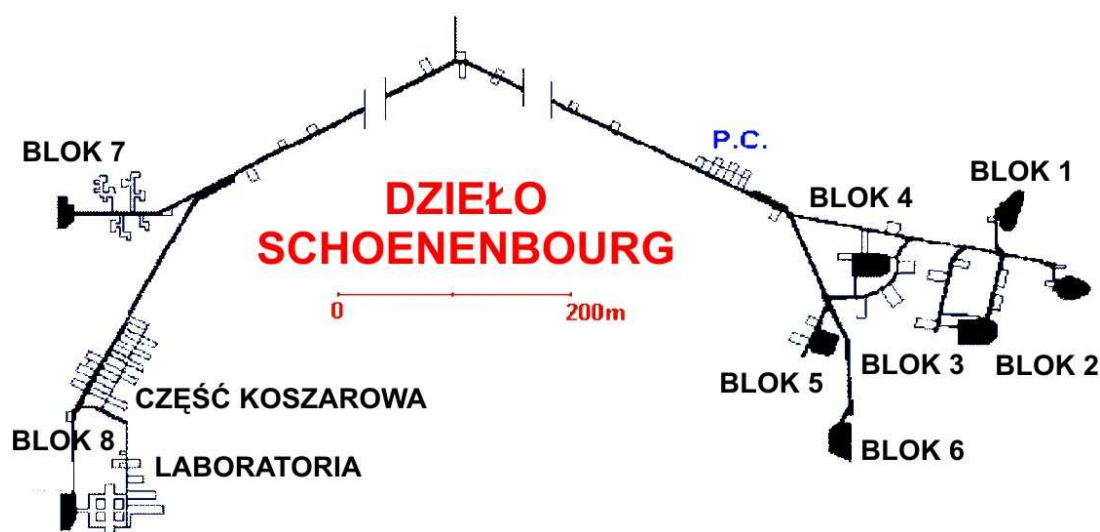
Schoenenbourg – bloki bojowe N 48°58.276' E 7°55.36 7'

Dzielo Schoenenbourg – dzieło artyleryjskie, zlokalizowane w sektorze obronnym Haguenau linii Maginota, w pobliżu miejscowości Schoenenbourg i Hunspach. Składa się z 8 bloków naziemnych połączonych podziemnymi korytarzami galeriami. Budowę poprzedzoną licznymi planami rozpoczęto w 1933 roku i ukończono w 1937.

VII.7.1.a DZIEŁO SCHOENENBOURG, SEKTOR OBRONNY HAGUENAU, HUNSPACH

Zasoby i walory krajobrazu warownego (dzieła i krajobraz, ich historia i specyfika)

Dzieło Schoenenbourg przez swoje rozmiary jednym z najważniejszych dzieł Linii Maginota na terenie Alzacji¹⁹⁶. Schoenenbourg jest dziełem artyleryjskim, które wraz z sąsiadującymi obiektami miało bronić północnej części Alzacji przed atakiem ze strony Wissembourga na południe. Był to obiekt przewidziany na 600 osób załogi, zaopatrzony w bogatą infrastrukturę ułatwiającą funkcjonowanie obiektu.

Ilustracja 73, Schemat dzieła Schoenenbourg, za: <http://www.lignemaginot.com/menu10/indexfr.htm>, oprac. A. Skrzyńska 2007

Do obiektu prowadzą dwa potężnie obetonowane wejścia w samym sercu lasu Hunspach. Niedaleko od nich, na głębokości 30 metrów pod ziemię rozciągają się elementy zaplecza – pomieszczenia koszarowe, kuchnie, szpital, centrale elektryczne, pomieszczenia tłoczenia i filtrowania powietrza, cysterny na wodę i paliwo, magazyny. W odległości około kilometra od bloków wejściowych znajduje się 6 pozostałych bloków o przeznaczeniu bojowym, które są rozproszone na powierzchni na kilku hektarach. Schrony o masywnych betonowych ścianach mają różne przeznaczenie – schrony piechoty można poznać po strzelnicach dla karabinów maszynowych i działek przeciwpancernych, bloki artyleryjskie charakteryzują się wieżyczkami obrotowymi mocno opancerzonymi. Na długości 3 kilometrów i głębokości minimalnej rozciąga się sieć podziemnych galerii, które doprowadzają różne instalacje do poszczególnych bloków. Głównymi galeriami biegną tory o rozstawie 60cm dla kolejki elektrycznej. Bloki wejściowe i bloki bojowe połączone są z korytarzami za pomocą schodów i wyposażone w windy (6) o udźwigu

¹⁹⁶ Najslynniejszym jest Drachenbronn znajdujący się w pobliżu Hochwald, który nie jest udostępniony do zwiedzania. Znajduje się w nim baza obserwacji lotniczej – baza 901

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

miedzy 1-5 ton. W skład części naziemnej dzieła Schoenenbourg wchodziło 8 żelbetowych bloków¹⁹⁷

Schoenenbourg a Linia Maginota.

Linia Maginot to produkt francuskiej doktryny wojennej, która rozwinęła się po krwawych doświadczeniach Francji na froncie zachodnim I wojny światowej. W Komisji Organizacyjnej do spraw Rejonów Umocnionych CORF (*Commission d'organisation des régions fortifiées*) przygotowano projekt silnych fortyfikacji stałych osłaniających wschodnią granicę Francji od ewentualnego ataku niemieckiego. Umocnienia te miały być przeszkodą nie do przejścia i w myśl zasady wojny pozycyjnej sprzyjały bardziej obronie niż ofensywie. Pracami komisji kierował minister wojny Paul Painlevé a następnie André Maginot, który ten projekt przedstawiał w parlamencie i którego nazwisko nadało później nazwę całemu systemowi umocnień. Linia Maginota miała 450 km długości i była podzielona na następujące strefy:

- rejon umocniony *Metz* (północ) o długości 120 km broniący dostępu do przemysłowego regionu Lotaryngii;
- *Lauter* (w odcinku środkowym między miejscowościami Rohrbach i Haguenau) o długości ok. 80 km, w Alzacji, z licznymi zaporami przeciwczołgowymi i przeciwpiechotnymi;
- *Belfort* (rejon południowy) będący wąskim przesmykiem komunikacyjnym pomiędzy szwajcarską Jurą a Wogezami,
- dodatkowo 2 osobne, niezależne rejony umocnione *Colmar* i *Strasbourg* po lewej stronie Renu, w pasie o długości ok. 70 km;
- oraz tzw. strefę zaporową *Sarre*.

Mimo, że Niemcy skorzystali z tego, że granicę ze Szwajcarią i Belgią nie były objęte programem budowy umocnień i 1940 wkroczyły do Francji przez teren Belgii, na wielu odcinkach Linii Maginota toczyły się ciężkie walki. Odcinek na granicy z Włochami uniemożliwił wojskom faszystowskich Włoch zajęcie południowej Francji.

Poszczególne odcinki Linii Maginota składały się z grup warownych. Najczęściej dzieli się je na duże dzieła artyleryjskie (forty, *ouvrage d'artillerie*) oraz małe dzieła (forty, *petit ouvrage*), dysponujące jedynie bronią piechoty. Dzieła takie składały się z bloków (schronów) żelbetowych połączonych ze sobą podziemnymi tunelami komunikacyjnymi, przeciętnie było ich 5-6, chociaż zdarzało się znacznie więcej – największe grupy liczyły po kilkanaście obiektów

¹⁹⁷ Są to:

blok 7: wejście główne (wejście amunicyjne)

blok 8: wejście załogi (wejście ludzi),

blok 1: kazamata piechoty

blok 2: wieżyczka obrotowa dla karabinu maszynowego,

blok 3: wieżyczka obrotowa na dwie armaty kalibru 75 mm,

blok 4: wieżyczka obrotowa na dwie armaty kalibru 75 mm,

blok 5: wieżyczka obrotowa na dwa moździerze kalibru 81 mm,

blok 6: kazamata piechoty

(grupa Hackenberg – 19, grupa Hochwald – 17). Oprócz bloków bojowych były też bloki wejściowe do grupy oraz bloki zaplecza – Linia Maginot, bowiem miała przetrwać nawet i trzy miesiące oblężenia. Magazyny mieściły zapasy żywności dla załogi, amunicję i zapasy paliwa (ropy) do napędzania silników Diesla oraz części zamienne. Część zaplecza mieściła się w tyle, za schronami bojowymi. Często do przewozu amunicji pomiędzy schronami używano kolejki wąskotorowej. Załoga grupy liczyła przeciętnie pół tysiąca osób, ale największe obiekty potrzebowały aż tysiąca ludzi. Bloki bojowe były rozmieszczone w na przestrzeni kilkuset metrów i wzajemnie wiązały się ogniem. W skład bloków bojowych wchodziły bloki obserwacyjne (w najwyższym punkcie grupy), bloki piechoty (wyposażone w karabiny maszynowe, działka przeciwpancerne 34 i 47 mm i granatniki) i bloki artylerii (uzbrojone w armaty 75mm i haubice 135mm montowane albo w strzelnicach albo w wieżach wysuwanych). Z oszczędności stosowano także niekiedy bloki mieszane. W dwóch największych grupach zastosowano również fosy przeciwpancerne. Dla budowy całego systemu umocnień Linii Maginota wykorzystano również pozostałości fortyfikacji z czasów I wojny światowej (np. ponemieckie baterie pancerne grupy Thionville). Spektakularne grupy warowne były uzupełniane szeregiem mniejszych dzieł wielu typów: samodzielnymi kazamatami, schronami dla piechoty (*abris*) i schronami artyleryjskimi.

Po wojnie Linia Maginota popadła w całkowite zapomnienie, symbolizując dla wielu spektakularną klęskę. Dopiero seria książek Roger'a Bruge'a (historyka i dziennikarza) opisująca historię walk na tej linii ufortyfikowanej (publikacja około 1977 roku) obudziła zainteresowanie tymi obiektami. Na tej fali powstało wiele stowarzyszeń – między innymi Przyjaciele Linii Maginot z Alzacji.

Wartości naturalne krajobrazu – w jaki sposób współistnieją z obiektami militarnymi

Schoenenbourg zlokalizowany jest pomiędzy pasmem Wogezów a Renem. Jest to krajobraz charakteryzujący się łagodnymi wzgórzami, częściowo porośnięty lasami, pokryty mozaiką pól uprawnych. W pobliżu znajduje się park narodowy (Wogezy). Poszczególne obiekty rozproszone w krajobrazie znajdują się częściowo w lasach Hunspach i wrastają w leśne zarośla (bloki 7, 8 oraz 5 – na skraju lasu, odsłonięte dopiero dla celów turystycznych) a częściowo na otwartej przestrzeni (bloki 1, 2, 3, 4, 6) mając za tło wzgórze i lasy. W takim wypadku wyraźnie wyróżnić można kopuły bojowe i obserwacyjne o charakterystycznym kształcie.

Sposób postępowania wobec całości – praktyka udostępniania i ożywiania:

Jedną z pierwszych osób, które prosiły wojsko o pozwolenie na zwiedzanie obiektów w północnej Alzacji był Jean-Bernard Wahl, z Mulhouse. W czasie jednej z takich wycieczek zauważył, że fort Schoenenbourg, mimo, że poważnie zniszczony jest zachowany na tyle dobrze, żeby być ważnym przykładem i świadkiem architektury obronnej z lat 1939-40. Z drugiej strony, fort był w centrum dramatycznych wydarzeń bitwy o sektor obronny Haguenau w czerwcu 1940. Z tej przyczyny konieczne i celowe było podkreślenie znaczenia tego obiektu jako świadka

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

ważnych wydarzeń z historii regionu. Mając takie motywacje i historyczne podstawy stowarzyszenie powstało jako jedna z bardziej reprezentatywnych grup zajmujących się tą problematyką.

Zwiedzanie wyznaczoną trasą w Schoenenbourg zajmuje 2 godziny i 30 minut. Fort Schoenenbourg można zwiedzać na dwa sposoby:

- Wizyta z przewodnikiem grupy liczącej minimum 20 osób (grupy zorganizowane, wycieczki autokarowe, szkolne), które się wcześniej zapowiedzą (zaanonsują)
- Wizyta „dowolna”, która pozwala każdemu na samodzielne podziwianie wystaw tematycznych, w swoim własnym tempie. Takie zwiedzanie jest możliwe przez cały czas w godzinach otwarcia. Tablice wyjaśniające w trzech językach są ustawione na całej długości trasy zwiedzania.
- Stowarzyszenie organizuje w obiekcie także różnego rodzaju imprezy plenerowe o charakterze rekonstrukcji historycznych – nie ogranicza się tutaj jedynie do epoki II wojny światowej. W Schoenenbourg odbywają się także spotkania kombatantów, festyny, pokazy walk średniowiecznych bractw rycerskich i innych podobnych grup popularyzujących historię.

Alzackie Stowarzyszenie Przyjaciół Linii Maginot, administrujące tym obiektem zanotowało znaczny wzrost liczby odwiedzających w kolejnych latach, od 6 000 w 1982 roku do ponad 41 000 w roku 2004. W całym regionie Alzacji wszystkie miejsca związanych z Linia Maginota przyciągnęły ponad 100 000 osób w 2003 roku. Linia Maginota stała się pierwszorzędną atrakcją turystyczną. Wielu odwiedzających przyjeżdża z daleka. Badania ankietowe wykazały, że 32% osób przejeżdża ponad 100 km, żeby zobaczyć obiekty Linii Maginota. Około 60% odwiedzających pochodzi z Niemiec, gdzie turyści są bardziej mobilni niż we Francji. Z roku na rok coraz więcej narodowości zwiedza te obiekty. Od kilku lat pojawia się coraz więcej Włochów i ze wschodu Europy. Coraz częściej pojawiają się turyści z północy Europy, Stanów Zjednoczonych, Kanady czy Japonii.

Ponadto, Linia Maginot jest promowana w sieci biur informacji turystycznej na równi z innymi atrakcjami i specjalnościami regionu Alzacji – szlakiem winnic, czy urokami parku narodowego Wogezów.

Ilustracja 74. Widok z dzieła Schoenenbourg, autor: John C. Watkins V, źródło:

http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Maginot_line_2.jpg, dostęp: 7.09.2009

Działania przestrzenne/architektoniczne:

Na przestrzeni lat od 1983 do 1998 zostało dokładnie odrestaurowanych wszystkich 8 bloków wraz z wyposażeniem. Elementy konstrukcyjne zostały odczyszczane i zaimpregnowane. Największym problemem konserwacji żelbetowych podziemnych korytarzy i bloków jest wszechobecna wilgoć – usuwana za pomocą specjalistycznej instalacji osuszającej. Wieżyczki obserwacyjne i bojowe zostały odczyszczane i przywrócono im ruchomość. Ponieważ fort był w sporej mierze ograbiony z oryginalnego wyposażenia, elementy do rekonstrukcji pozyskano z innych, bardziej zniszczonych obiektów (tablice rozdzielcze, podstaje trakcyjne elektrycznej, kable, szyny, lokomotywy kolejki wąskotorowej). W roku 2001 w forcie Schoenenburg zakończono kompletowanie oryginalnego wyposażenia i bez wątpienia jest on dziś najbardziej kompletnym dziełem udostępnionym do zwiedzania.

Spółeczny wymiar działań

Działalność wolontariuszy przełożyć można na pieniądze w kalkulując każdą godzinę pracy na obiekcie. Stowarzyszenie prowadzi od początków swojej działalności ewidencję prac. Przedstawia się ona następująco*:

Rok	ilość godzin pracy	SMIC ¹⁹⁸	Rok	ilość godzin pracy	SMIC
1982	2112	SMIC	1993	3372	SMIC
1983	2466	SMIC	1994	3570	SMIC
1984	2778	SMIC	1995	2640	SMIC
1985	2892	SMIC	1996	3216	SMIC
1986	2862	SMIC	1997	3606	SMIC
1987	2688	SMIC	1998	3834	SMIC
1988	4332	SMIC	1999	3774	SMIC
1989	4308	SMIC	2000	3522	SMIC
1990	4002	SMIC	2001	3672	SMIC
1991	2922	SMIC	2002	3270	SMIC
1992	2754	SMIC	2003	5088	SMIC = 6,83€
W sumie:	22 lata	71 984 przepracowanych godzin		492 470, 32 €	

* tabelę wg wycień Alzackiego Stowarzyszenia Przyjaciół Linii Maginot¹⁹⁹.

¹⁹⁸ SMIC – aktualna najniższa stawka wynagrodzenia za godzinę pracy- skrót od *salaires minimum interprofessionnel de croissance*, czyli międzyzawodowej wzrostowej płacy minimalnej, która zapewnia się nabywcą na poziomie minimum socjalnego i podlega indeksacji – jest rewaloryzowana na podstawie inflacji. Stawka ta jest następczynią wprowadzonej przez rząd francuski w 1970 roku płacy minimalnej gwarantowanej (SMIG), która nie wzrastała wraz z poziomem inflacji.

¹⁹⁹ Nie była to kalkulacja prowadzona w oparciu o oficjalnie podawane dane statystyczne, które dla każdego roku przedstawiają wartość SMIC, która jest, co roku inna (zwykle z roku na

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

W sumie ilość przepracowanych godzin to: 71 984, sumaryczna wartość pracy 492 470, 32 €

Aspekt ekonomiczny – jak zdobywane są pieniądze?

Składki członkowskie, darowizny, dotacje, opłaty za wstęp.

Ilustracja 75. Widok lotniczy dzieła Schoenenbourg, źródło:
<http://www.lignemagnot.com/ligne/ouvrage/photos3/index.htm>, dostęp: 7.09.2009

Planowanie, strategia, zarządzanie

Widać to zwłaszcza w planach prac. Dalekowzroczność działania polega na takim prowadzeniu prac, które zmierzają do zachowania całości substancji obiektu, nie tylko zaś jego obszarów udostępnianych do zwiedzania. Krok po kroku poprawiany jest stan pomieszczeń. Już trzy kilometry podziemnych galerii i pomieszczeń otrzymało na powrót oświetlenie. Renowacja wieżyczek artyleryjskich, centrali elektrycznej i przywracanie integralności koszar trwały wiele lat. Do jednych największych wyczynów należała naprawa wewnętrznej kolejki elektrycznej. Cały czas trwa walka z wszechobecna w podziemiach wilgocią, która udaje się zwalczać dzięki skutecznym, ale bardzo kosztownym urządzeniom. Drugim słabym punktem był nikłe zaangażowanie lokalnych aktorów podczas pierwszych 15 lat. Obecnie, widząc już realne rezultaty lokalne społeczności i władze są bardziej skłonne do współpracy i włączyły się w proces waloryzacji obiektu, który ma się skonkretyzować w najbliższych latach.

Nie mogąc liczyć na nikogo poza sobą, Alzackie Stowarzyszenie Przyjaciół Linii Maginot musiało podjąć spore wysiłki organizacyjny i administracyjny. Obecnie stowarzyszenie liczy 200 członków z tego sporą grupę stanowią Niemcy, co zmusza do

---

rok wyższa). Stowarzyszenie przyjęło najprawdopodobniej do wyliczeń stawkę z roku 2003.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

prowadzeni sekretariatu w dwóch językach. Do tego dochodzą też członkowie narodowości belgijskiej, włoskiej czy szwajcarskiej. Przez cały czas swojej działalności stowarzyszenie wysyła dorocznie dwa biuletyny do członków często mieszkających w odległościach setek kilometrów. Stowarzyszenie współpracuje z innymi organizacjami działającymi na rzecz ocalenia dziedzictwa dawnych fortyfikacji, pozostaje w bliskich kontaktach ze specjalistami z tej dziedziny. Niektórzy członkowie stowarzyszenia wychodzą z niego, aby założyć własne organizacje o podobnym charakterze.

Strategia udostępniania:

Z 6000 w 1982 roku do 19800 w roku 1991 wzrosła liczba odwiedzających, pomimo raczej nieregularnych godzin otwarcia. To była słabość stowarzyszenia. Przyczyna leży w przestrzennym rozproszeniu [rozzruceniu] aktywnych członków stowarzyszenia – zaledwie kilkoro mieszka w promieniu 10 km od obiektu. Rozwiązaniem okazało się „profesjonalizacja wizyt”, która pozwala na ciągłe otwarcie obiektu przez 200 dni w roku i zwiększenie ilości zwiedzających do blisko 40 tysięcy osób rocznie.

PODSUMOWANIE:

Rewitalizacja prowadzona w całości własnymi siłami NGO-su, dlatego tak rozłożona w czasie. W ujęciu architektoniczno-konserwatorskim obiekt odnawiany w konwencji rekonstrukcyjnej. Charakter ekspozycji ma wyraźnie historyczno-wojskowy charakter. Przypadek wskazuje na to, że mimo dużego zaangażowania licznych członków stowarzyszenia poważnym utrudnieniem jest brak zaangażowania najbliższych aktorów lokalnych - sąsiedztwa.

VII.8. Przykłady włoskie

Opisane poniżej przykłady obejmują obiekty i rejony znajdujące się na terytorium dzisiejszych Włoch. Są to jednakże dzieła, które na przełomie XIX i XX wieku służyły umocnieniu granicy między cesarstwem Austro-Węgier i Królestwem Włoch. Granica ta była systematycznie fortyfikowana już w czasach napoleońskich (Nizina Adygi, Franzenfeste w dolinie Isarco, okolice na północ od Werony). Od połowy XIX wieku, w miarę wzrastania napięć politycznych między Wiedniem a Rzymem, stała się jednym z najmocniej ufortyfikowanych rejonów ówczesnej Europy. Ze strony austriackiej prace fortyfikacyjne w okolicach Trydentu (wł. Trento) planował i nadzorował generał Franz von Kuhn²⁰⁰. Przebiegały one w kilku etapach. Pierwszym była budowa twierdz i zapór drogowych (Straßensperren)²⁰¹. Najpierw wzmocniono okolice Val di Sole, Valli Giudicarie i górnego rejonu nad jeziorem Garda. Pomiędzy 1876 a 1895 rokiem rozbudowywano umocnienia miasta Trydent (Festung Trient) i wzniesiono około 20 mniejszych dzieł położonych wzdłuż wschodniej granicy prowincji. Trzecia faza nadzorowana była już przez słynnego austriackiego stratega Konrada von Hötzendorf²⁰². Rozpoczęła się około roku 1900 i trwała aż do wybuchu wojny z Włochami wiosną 1915 roku.

W momencie przystąpienia Włoch do wojny po stronie Ententy, 23 maja 1915 roku, główne działania frontu włoskiego skupiły się wzdłuż ustalonej w latach 60-tych XIX wieku granicy habsbursko-włoskiej biegnącej górkimi szczytami Dolomitów. Trzy lata działań wojennych na froncie włoskim, które nastąpiły potem można podzielić na kilka faz. Szczególnie krwawa była austriacka wiosenna ofensywa w maju 1916 roku (znana pod nazwą „Strafexpedition”). Przetoczyła się ona właśnie przez będący tematem studium przypadek rejon Folgarii aż po Asiago. Duże znaczenie miały także kolejne bitwy nad rzeką Isonzo (było ich aż 11). Front przebiegał od granicy szwajcarskiej i masywu lodowca Ortler i Adamello (gdzie walki toczyły się na wysokości powyżej 3000 m n.p.m.); przez Folgarię i Lavarone; masyw Pasubio; wyżynę Asiago; masyw Marmolady; zahaczał o Alpy Karnijskie i Julijskie; sięgając aż po Dolinę Isonzo i Piawę oraz miejsce ostatecznej klęski Austro-Węgier – Vittorio Veneto. Był to obszar wysokich gór, w części nawet wymagający od żołnierzy umiejętności wręcz alpinistycznych,

²⁰⁰ Franz Kuhn, Freiherr von Kuhnenfeld, * 15. 7. 1817 Proßnitz (Prostějov, Czechy), † 25. 5. 1896 Strassoldo (Włochy), minister wojny Austro-Węgier w latach 1867-74. wprowadził obowiązek powszechnej służby wojskowej, dowodził wojskami austriackimi w roku 1866 w walkach o Trydent Generał komendant Styrii, Karyntii i Krainy (dzisiejsza Słowenia). Za: Österreichisches Biographisches Lexikon, dostępny poprzez: <http://aeiou.iicm.tugraz.at> (dostęp: maj 2008)

²⁰¹ G.M. Tabarelli, I forti austriaci nel Trentino e in Alto Adige, Temi, Trento 1990, G.P. Sciocchetti, Trasformazione delle forme della fortificazione permanente in montagna realizzate, nel XIX e XX secolo, nei territori a sud del Valico del Brennero, Rovereto (TN), Museo Storico Italiano della Guerra, 1993

²⁰² Franz Conrad von Hötzendorf, * 11.11.1852 Penzing pod Wiedniem (Austria), † 25.08.1925 Mergentheim (Niemcy), w latach 1906 - 1917 Szef K.u.K. Sztabu Generalnego, w 1916 roku nominowany na feldmarszałka, w latach 1917 – 1918 dowódca grupy Armii w południowym Tyrolu, Za: Österreichisches Biographisches Lexikon, dostępny poprzez: <http://aeiou.iicm.tugraz.at> (dostęp: maj 2008)

gdzie prowadzenie działań wojennych było niezwykle trudne ze względu na izolację poszczególnych oddziałów wojsk, nieregularne dostawy żywności i amunicji oraz surowy górski klimat (mrozy, opady śniegu, lawiny). Malowniczy obszar Dolomitów i stanowiących ich przedpole płaskowyżów był się jednym z najbardziej krwawych frontów I wojny światowej. Opisywane poniżej obiekty są przykładami nietypowej fortyfikacji górskiej, która w niezwykle sposób jest organicznie zrośnięta z krajobrazem. Ponieważ wznoszone były po obu stronach granicy, powstawały, zatem zgodnie z regułami dwóch szkół fortyfikacji – austriackiej i włoskiej, chociaż chronologicznie należą do tej samej epoki w dziejach budowni militarnych. Współcześnie wzbogacają krajobraz regionu Prealp Weneckich.

Po drugiej stronie frontu znajdują się fortyfikacje włoskie zgrupowane w 3 sektorach: Schio, Asiago i Arsiero. Sektor Schio obejmuje forty Maso i Tenna, sektor Arsiero: Cornolo, Campomolon; sektor Asiago zaś forty Casa Ratti, Corbin, Campolongo, Verena, Interrotto i Lisser.

Wszystkie obiekty przetrwały I wojnę – niektóre w stanie uszkodzonym w wyniku walk (jak choćby forty Verle czy Lusern). Jednakże największe dzieło zniszczenia dokonało się po wojnie, gdy w ramach akcji pozyskiwania złomu wysadzano i rozkuwano obiekty, aby wydobyć z nich stalowe elementy zbrojenia. Większość fortów, utrzymywana dziś w stanie trwałej ruiny (z doraźnym zabezpieczeniem) i jest udostępniana turystom do samodzielnego zwiedzania. Jedynie Fort Belvedere jest adaptowany na cele muzealne i w części rekonstruowany. Potężne ruiny będące widocznym śladem dramatycznych dziejów stanowią monumentalne rzeźby w górzystym krajobrazie.

Ilustracja 76. Widok fortu Dosso del Sommo, fot. Tiziana Ciaghi, źródło:

<http://www.summitpost.org/image/289656/239020/forte-dosso-del-sommo.html>, dostęp: 8.09.2009

W rozdziale opisano jeden przykład w pełni odpowiadający kryteriom doboru przypadków oraz dwa opisy przedsięwzięć nazwanych punktami odniesienia. Punkty odniesienia nie zawierają w sobie tabeli dotyczącej organizacji pozarządowej, gdyż w tych przypadkach rola miłośników fortyfikacji była głównie inspirująca. Ponadto, były to albo niewielkie organizacje, których nazwy ze względu na tą rolę były pomijane w opisach przedsięwzięć, albo pojedyncze osoby nie zrzeszone w żadnych grupach. Przykłady te zostały w pracy zamieszczone, gdyż

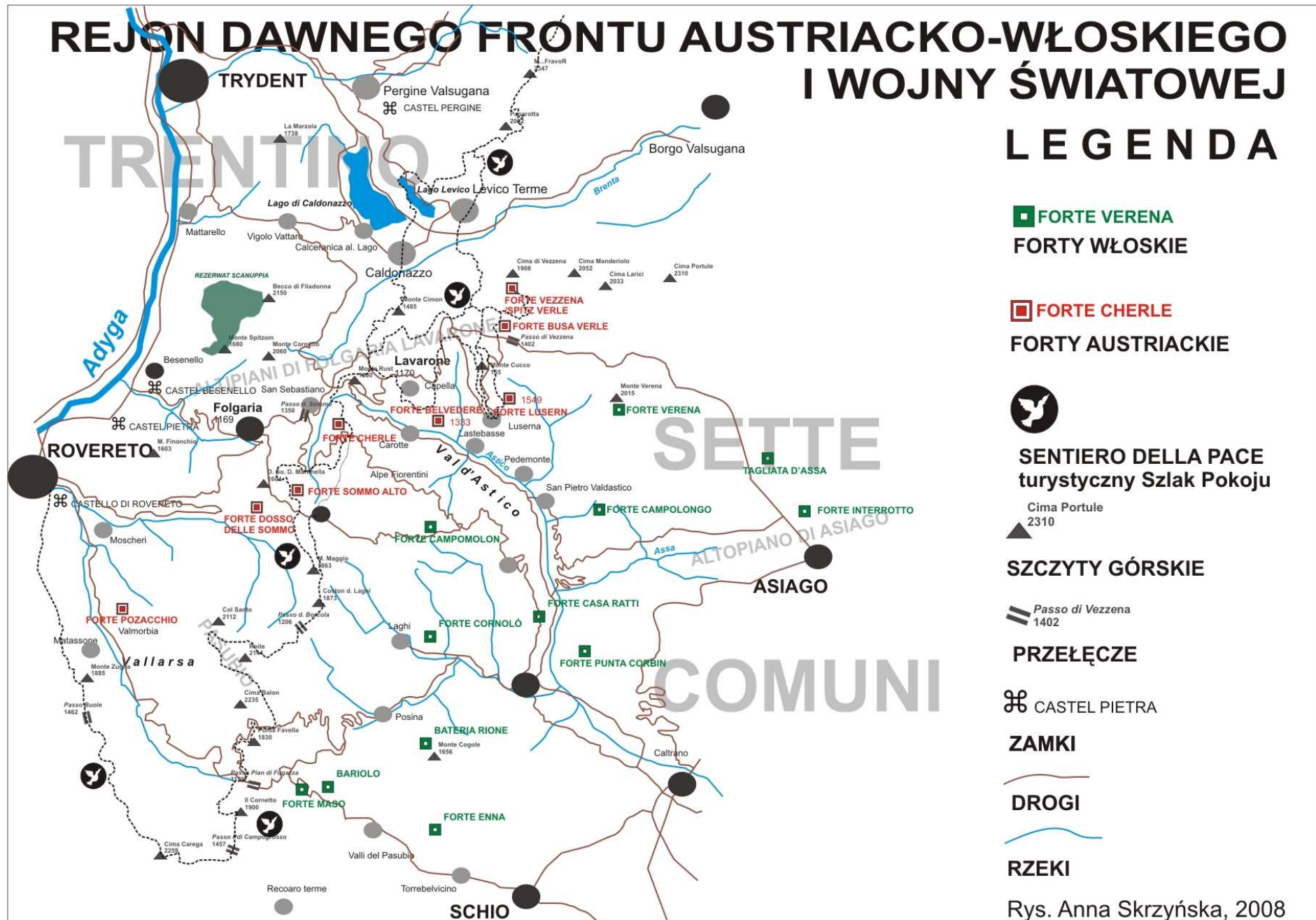

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

ukazują ciekawe i najnowsze działania łączące zarządzanie z praktyką udostępniania i użytkowania krajobrazu z jego ochroną.

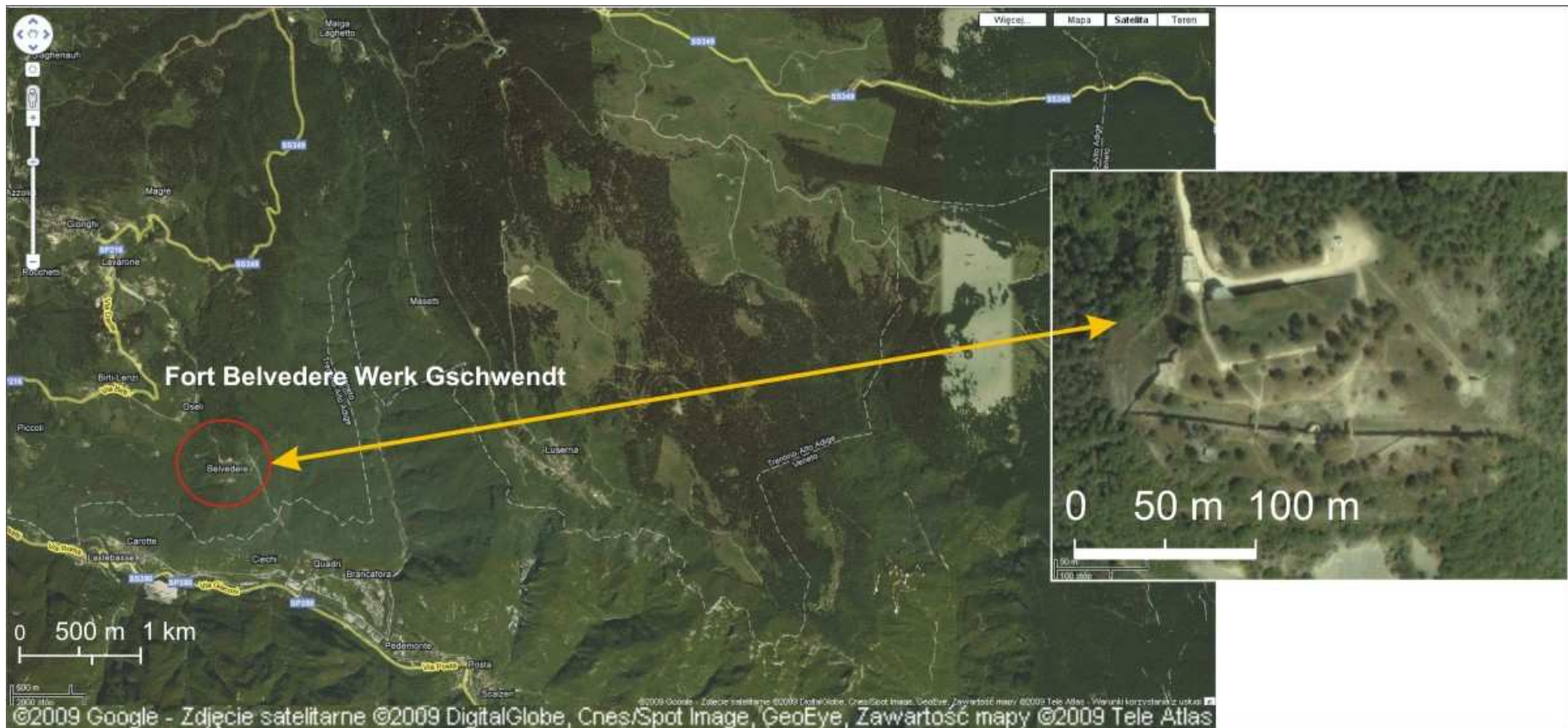
Ilustracja 77. Pico Levico - czyli ruiny Fortu Vezena, zwanego "Okiem Altipiani", fot. A. Skrzyńska, 2007

Ilustracja 78. Rejon dawnego frontu austriacko-włoskiego I wojny światowej, rys. A. Skrzyńska, 2008

VII.8.1. Fondazione Belvedere - Gschwendt

F U N D A C J A			
nazwa	Fondazione Forte Belvedere – Werk Gschwendt		 FORTE BELVEDERE WERK GSCHWENT
adres	38040 Lavarone (TN) Fraz. Gionghi 107		
kraj	Włochy		
Sposób działania	<p>Fundacja powstała z inicjatywy związku Tiroler Kaiserjägerbund z Innsbrucka kultywującego pamięć i tradycje wojskowe tej formacji oraz gminy Lavarone, aby działać na rzecz zachowania, odnowy i udostępnienia fortu. Żołnierze tej formacji, którzy pochodzili z Tyrolu Południowego stanowili niegdyś załogę fortu.</p> <p>Przewodniczący: Carlo Marchesi (dawny burmistrz Lavarone). Zarząd: Fredi Öttl, Gianpietro Bertoldi, Christian Haager (z ramienia Kaiserjägerbund z Innsbrucka)</p>		
Ilość obiektów pod opieką	1	W tym ilość obiektów fortecznych	1
Typologia obiektów	Górski fort pancerny		
Rok założenia	21.06.1999		
www	http://www.fortebelvedere.org (dostęp 19.08.2009)		
Inne	Tel.: +39 0464 780005, Tel. Mob.: +39 347 2401650, Fax: +39 0464 780005 e-mail: info@fortebelvedere.org , Fort Belvedere: Tel. +39 348 2231760		
Uwagi	Fundację wspiera także Stowarzyszenie Kaiserjäger z Lavarone, które liczy około 60 członków.		

Fort Belvedere – Werk Gschwend – wzniesiony w latach 1908 – 1912, doliną rzeki Astico na wysokości 1177 m n.p.m. Składa się z 6 wykutych w skale bloków: kazamaty, baterii na wysuniętej pozycji działa w przeciwskarpie fosi i 3 opancerzonych stanowisk. Obiekt brał udział w działaniach I wojny światowej, w 1940 roku poddany częściowej rozbiórce. W 1966 roku obiekt przeszedł w ręce prowincji Trydent. Następnie został oddany prywatnemu dzierżawcy.

Ilustracja 79. lokalizacja Fortu Belvedere-Gschwendt, zdjęcia satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny

VII.8.1.a FORTE BELVEDERE – WERK GSCHWENDT, FOLGARIA-LAVARONE

Zasoby i walory krajobrazu warownego (dzieła i krajobraz, ich historia i specyfika)

Na naturalny krajobraz wyżyny Folgarii Lavarone składają się liczne wąskie i głębokie doliny wcinające się w wyżynny płaskowyż oraz skaliste szczyty górskie o wysokości sięgającej niekiedy 2000 m n.p.m. Warowny krajobraz kulturowy definiują forty oraz towarzyszące im fortyfikacje polowe, stanowiska obserwacyjne i pozostałości dróg fortecnych, a także obszary pól bitewnych i rejony działań wojennych, takie jak masywy szczytów Pasubio czy Ortigara.

Grupę Folgaria (niem. Vielgereuth) tworzyły 3 forty: Serrada (zwany także Dosso del Sommo), dzieło międzypola Sommo (po włosku: Sommo alto) oraz Sebastiano (inaczej: San Sebastiano). Grupa Lavarone (niem. Lafraun) składała się z 4 dzieł: Gschwent (Forte Belvedere), Lusern (Campo di Luserna), Verle (Forte di Busa di Verle) oraz Vezzena (Forte Vezzena). Były to austriackie forty pancerne, wyjątkiem była Vezzena, która była blokhauzem wyposażonym w broń maszynową w wieży, pełniącym ważną rolę obserwacyjną (zwano ją „Okiem Altipiani”).

Fort Belvedere zaprojektowany przez inżyniera wojskowego Rudolfa Schneidera został wzniesiony w latach 1908 – 1912 na wapiennym cyplu skalnym ponad głęboką doliną rzeki Astico na wysokości 1177 m n.p.m. Obiekt składa się z 6 wykutych w skale bloków: kazamaty, baterii na wysuniętej pozycji dzieła w przeciwskarpie fosy i 3 opancerzonych stanowisk. Załogę fortu stanowiło 220 żołnierzy. Obiekt wyposażony był w trzy 10cm działa wieżowe i 22 stanowiska karabinów maszynowych. Po zakończeniu I wojny światowej obiekt pozostawał własnością państwa włoskiego i został w 1940 roku poddany częściowej rozbiórce. Usunięto wtedy kopuły pancerne i uszkodzono wieże haubic, w części zdemontowano jedną warstwę stalowej konstrukcji stropów oraz zdjęto pokrycie dachu z blachy cynkowej. W 1966 roku obiekt przeszedł w ręce prowincji Trydent. Następnie został oddany prywatnemu dzierżawcy.

Ilustracja 80. Widok fortu Belvedere-Gschwendt, fot. Jacek Staniewski, 2007

Wartości naturalne krajobrazu – w jaki sposób współistnieją z obiektami militarnymi

Obiekt położony jest na typowym dla tych okolic stromym i skalistym stoku doliny rzecznej. Został częściowo wykuty w naturalnej skale i z daleka zdaje się być wtopiony w skaliste zbocze. W sąsiedztwie znajdują się spore obszary leśne oraz rozległe łąki i pastwiska. Najbliższe miejscowości położone są na płaskowyżu.

Ilustracja 81. Widok z baterii Fortu Belvedere w kierunku Monte Cornetto miejscowości Folgaria oraz Lavarone, fot. A. Skrzyńska, 2007

Sposób postępowania wobec całości – praktyka udostępniania i ożywiania:

Fort pełni funkcję muzeum prezentującego swoją historię na szeroko zarysowanym tle historii całego regionu oraz działań wojennych prowadzonych na wyżynie Folgaria-Lavarone w trakcie I wojny światowej. W bloku koszarowym mieści się ekspozycja prezentująca funkcjonowanie fortu i przedstawiająca archiwalne fotografie oraz nieliczne, starannie dobrane eksponaty. Pozostałe pomieszczenia są oznaczone jedynie tabliczkami informującymi o ich pierwotnym przeznaczeniu i pozbawione jakichkolwiek eksponatów. Przykładowo oznaczone i opisane są stanowiska bojowe oraz obserwacyjne ukazujące powiązania widokowe z pozostałymi dziełami rygla Folgaria-Lavarone. Obiekt dostępny jest do zwiedzania²⁰³.

Możliwe jest zorganizowanie zwiedzania z przewodnikiem (czas przejścia przez ekspozycję wynosi około 75 minut) – w sezonie wiosennym i letnim przewodnik jest dostępny praktycznie każdego dnia w określonych godzinach. W pozostałym okresie przewodnik podejmuje się oprowadzania po wcześniejszym umówieniu się grupą (20 osób). Obiekt jest dostępny dla turystów na wózkach inwalidzkich (winda), w pobliżu znajduje się miejsce piknikowe, przy wejściu do fortu przy kasie jest mały sklep muzealny z publikacjami fortecznymi. Muzeum współpracuje z lokalnymi szkołami w organizacji lekcji historii.

²⁰³ W zależności od pory roku:

wiosna (1 kwietnia – 31 czerwca) obiekt można zwiedzać od wtorku do niedzieli w godzinach 10:00 – 12:00 i 14:30 – 18:00;

lato (1 lipca – 31 sierpnia) codziennie, w godzinach 10:00 – 18:00;

jesień (1 września – 1 listopada) od wtorku do niedzieli w godzinach 10:00 – 12:00 i 14:30 – 18:00.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Działania przestrzenne/architektoniczne:

W 1996 roku rozpoczęto gruntowne prace renowacyjne. Stopniowo przystosowano obiekt do pełnienia funkcji muzealnej. W pierwszej kolejności wykonano niezbędne prace budowlane i rekonstrukcyjne – wzmocniono konstrukcję, zrekonstruowano kopuły pancerne.

W roku 2004 zrealizowana została koncepcja adaptacji fortu Belvedere-Gschwent na nowoczesne muzeum ukazujące dzieje obiektu na tle działań wojennych na obszarze rygla Folgaria-Lavarone. Kształt muzeum jest wynikiem realizacji całościowego projektu architektoniczno-konserwatorskiego wykonanego przez zespół pod kierownictwem Francesco Collottiego²⁰⁴. Architekci we współpracy z historykami uznali, że ilość współczesnych elementów powinna zostać ograniczona do niezbędnego minimum, a największa wartość obiektu jako budowli tkwi w możliwości odczytania jego historii ze struktury – zachowano, więc większość śladów zniszczeń i modyfikacji, unikając dosłownej rekonstrukcji. Ekspozycja charakteryzuje się surowością, oszczędnym i starannym doбором przedmiotów oraz brakiem zbędnych dekoracji i patosu. W założeniu ma więcej dawać do myślenia niż mówić. Muzeum jest dostępne dla niepełnosprawnych (zamontowano windę w bloku koszarowym). Fort nie jest izolowaną wyspą w morzu innych atrakcji – znajduje się na przebiegu trzech różnorodnych szlaków: Sentiero della Pace (międzynarodowy szlak pokoju biegnący przez całe Dolomity), Skitour dei Forti (szlak dla narciarzy biegowych i turystycznych) oraz Fortezze Bike Tour (rowerowa pętla o długości 100 km). Podążanie tymi szlakami daje możliwość podziwiania piękna krajobrazu i poruszania się po śladach Wielkiej Wojny od fortu do fortu.

Ilustracja 82. Ekspozycja w bloku koszar fortu Belvedere,
źródło: <http://www.fortebelvedere.org>, dostęp: 19.08.2009

²⁰⁴ Zespół projektowy: Francesco Collotti, Valentina Fantin i Giacomo Pirazzoli, współpraca w urzędzeniu ekspozycji: Valentina Biorcio ze Studio Aria, konsultacja historyczna tablic: Lucio Fabi

Społeczny wymiar działań

W administracji muzeum oraz do jego obsługi zatrudnienie są mieszkańcy gminy, na której położony jest fort. Inicjatorami powstania fundacji byli członkowie lokalnego samorządu. Administratorem obiektu jest organizacja pozarządowa – Fondazione Belvedere-Gschwendt, która powstała w 1999 roku w wyniku porozumienia między gminą Lavarone a stowarzyszeniem strzelców tyrolskich (Tiroler Kaiserjäger-Bund) z Innsbrucka. Formacja ta w roli piechoty górskiej (podobnie jak po stronie włoskiej strzelcy alpejscy – tzw. Alpini) brała udział w walkach w tym rejonie czasie I wojny światowej. Jako jedyna fundacja międzynarodowa w rejonie Trentino czuje się szczególnie zobligowana do promowania śladów Wielkiej Wojny jako przestrogi przed szaleństwem konfliktu zbrojnego.

Aspekt ekonomiczny – jak zdobywane są pieniądze?

Fundusze na pierwszy etap prac zapewnił dzierżawca fortu, który zamierzał stworzyć w nim prywatne muzeum. Po powrocie obiektu pod zarząd gminy pozyskano fundusze w drodze dotacji z programu europejskiego LEADER + z wkładem własnym ze strony rządu włoskiego i gminy Folgaria-Lavarone.

Planowanie, strategia, zarządzanie

Obecnie obiektem zarządza fundacja Fondazione Belvedere-Gschwendt powołana do życia w 1999 roku. W 2004 roku otworzono nowoczesną ekspozycję muzealną w forcie, który jest jednym z ważniejszych muzeów w regionie. Muzeum promuje się w biurach turystycznych w całym Trentino oraz współpracuje ze słynnym Museo della Guerra w Rovereto i izbą pamięci w Lusernie. Muzeum przystąpiło także do projektu Fortezze dell'Imperatore, o którym mowa poniżej.

PODSUMOWANIE:

Lokalnie umocowana fundacja dzięki współpracy z władzami gminy pozyskała sporą dotację z funduszy EU na przeprowadzenie prac konserwatorskich i organizację muzeum. Muzeum jest urządzone wg profesjonalnego projektu architektonicznego i jest przedsięwzięciem współczesnym wpisującym się dyskretnie w dobrze odnowioną oryginalną substancję. Ważnym aspektem jest zatrudnienie mieszkańców i generowanie przez odnowiony fort ruchu turystycznego. Obiekt jest włączony w sieć szlaków turystycznych po regionie i jest promowany także łącznie z innymi obiektami w okolicy.

VII.8.2. Projekt Ecomuseo Grande Guerra Prealpi Vicentine – punkt odniesienia

Ilustracja 83. witryna projektu Ecomuseo Grande Guerra Prealpi Vicentine, źródło:
<http://www.ecomuseograndeguerra.it>, (dostęp: 19.08.2009)

Projekt Ecomuseo Grande Guerra Prealpi Vicentine został rozpoczęty w 2002 roku po wejściu w życie włoskiej ustawy nr 78/2001 o zachowaniu dziedzictwa Wielkiej Wojny. Powstał on w wyniku porozumienia gmin z górnego rejonu Vicenzy (Reggenza Sette Comuni, Leogra - Timonchio, Alto Astico - Posina and Agno - Chiampo) i został dostarczony do specjalnej komisji do spraw I wojny światowej we włoskim ministerstwie kultury, gdzie otrzymał pozytywną opinię oraz obietnicę finansowania. W lipcu 2004 podpisano specjalne porozumienie o wdrażaniu wspólnego projektu. Mechanizm finansowania opiera się na dotacji rządowej wynikającej ze wspomnianej powyżej ustawy L.78/2001, środkach niezależnego międzyresortowego komitetu technicznego do spraw gór oraz dotacji z programu LEADER + dla regionu Montagna Vicentina. Głównym celem projektu, który ma za zadanie rekonstrukcję pamięci wydarzeń Wielkiej Wojny zanim nastąpi materialne odtworzenie wszystkich jej śladów, jest odzyskiwanie, przywracanie pamięci – nazywane „przekształcaniem pamięci w praktykę działań”. Prace rozpoczęto od szerokiej akcji katalogowania i rejestracji zabytków w myśl włoskiej ustawy regionalnej n. 43/97 oraz od badań archiwalnych. Były one prowadzone z udziałem stowarzyszeń miłośników historii i fortyfikacji. Następnie zostały stworzone plany konserwatorskie i program udostępniania oraz przyszłych interwencji. Pierwsze działania interwencyjne rozpoczęły się w 2005 roku i są nadal konsekwentnie prowadzone. W wyniku waloryzacji obiektów na obszarze projektu przypisano im odpowiednie funkcje, jakie będą pełnić w ekomuzeum – wśród nich znajdują się ekspozycje modelowych fragmentów krajobrazu warownego, takich jak pojedyncze forty (np. fort górski Campolongo), drogi forteczne (Monte Pasubio), cmentarze wojenne, tereny wojny pozycyjnej w okopach i kawernach (Monte Cimone), czy pola bitewne (Ortigara) lub obszary zaplecza wojskowego (Campo Gallina). Kilku lokalizacjom przypisano też rolę ukazywania innych zagadnień: okrucieństw i gorączki wojennej, związków wojny i literatury, poświęcenia i pamięci czy problematyki dawnej granicy. Praktyczne działania opierają się na zestawie najprostszych

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

prac, które wykonywane są w porozumieniu z lokalnymi służbami leśnymi, górskimi i konserwatorskimi. Obejmują one przycinanie krzewów kosodrzewiny, usuwanie resztek materiałów wybuchowych znalezionych podczas prac, pielenie i usuwanie zarastających krzewów, stabilizowanie ruchomych brył betonu i kamienia w obiektach kotwieniem i murowaniem, usuwanie śmieci i gruzu oraz umieszczanie tablic informacyjnych i znakowanie szlaków.

Ilustracja 84. Ortigara - pole bitwy, widok ogólny (źródło: <http://www.ecomuseograndeguerra.it>), pomniki na szczycie (fot. W. Pircher)

Docelowo program ma zapewnić ochronę obszaru poprzez rozpięcie tzw. "parasola interwencyjnego" oraz rozpoznanie zakresu potrzebnych prac w zakresie szczegółowych planów, które służyłyby jego rozwojowi, a także wypracowanie zasad zarządzania systemem ochrony i opieki. Realizacji projektu towarzyszy na bieżąco aktualizowana strona internetowa. Cele i główne prace przewidziane w projekcie to:

- Zachowanie, konserwacja i ucytelnienie śladów działań wojennych, budowli i urządzeń fortyfikacyjnych z czasów Wielkiej Wojny
- Rozpoznanie cech charakterystycznych krajobrazu historycznego, kulturowego i naturalnego w celu jak najbardziej efektywnego łącznego wykorzystania tych walorów do promocji
- Ochrona terenów poddawanych presji inwestycyjnej gdzie przyszłe funkcje stoją w sprzeczności z możliwościami adaptacyjnymi
- Indywidualizacja działań w poszczególnych obszarach
- Organizacja zarządzania całym obszarem i jego udostępniania

PODSUMOWANIE:

Projekt jest realizowany głównie przez samorząd lokalny, ale rolę wspierającą oświadają lokalne stowarzyszenia – niekoniecznie związane z historią fortyfikacji, a czasem bardziej z turystyką alpejską. Stowarzyszenia miłośników historii i fortyfikacji brały udział w rejestracji krajobrazu warownego. Projekty architektoniczno-krajobrazowe i koncepcje udostępniania są realizowane przez profesjonalistów z dziedziny architektury i planowania przestrzennego oraz zarządzania.

Działania praktyczne stanowią dobry przykład powściągliwej interwencji i ostrożnych działań konserwatorskich w krajobrazie górskim.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

VII.8.3. Projekt Fortezze Dell'Imperatore – punkt odniesienia

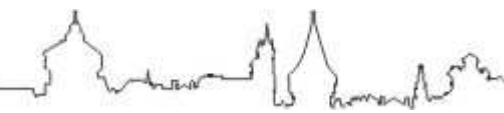

Ilustracja 85. Ulotka reklamowa projektu Fortezze dell'Imperatore, źródło: <http://www.fortezzeimperatore.it> (dostęp: 19.08.2009)

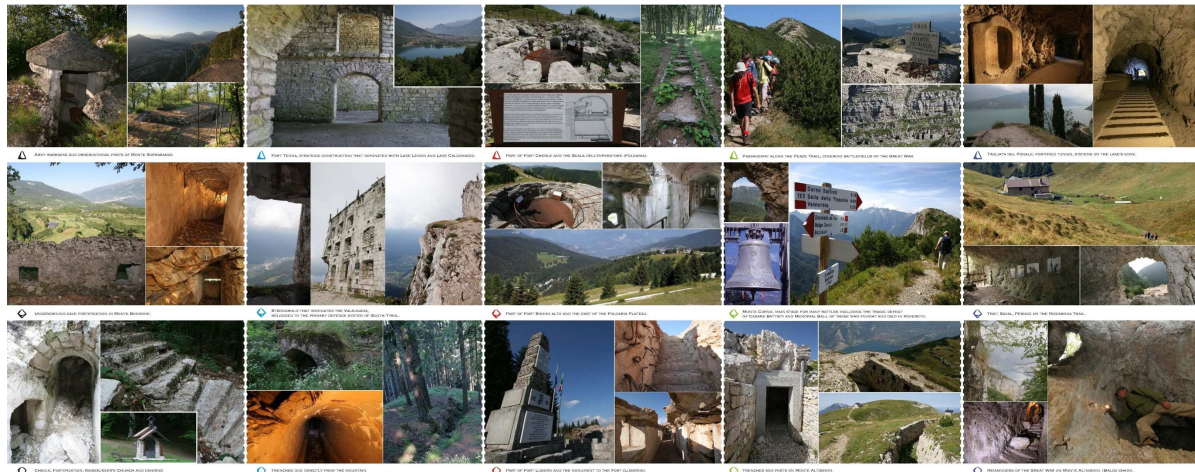
Inicjatywa Le Fortezze dell'Imperatore jest przykładem projektu skoncentrowanego na promocji krajobrazu kulturowego bogatego w fortyfikacje. Projekt jest opracowany i realizowany pod patronatem i przy wsparciu słynnego himalaisty Reinholda Messnera. Obejmuje swoim zasięgiem terytorium Tyrolu Południowego, gdzie występują umocnienia austriackie. Z punktu widzenia organizacyjnego projekt jest połączoną ofertą 5 organizacji turystycznych z 5 sąsiadujących ze sobą gmin bogatych w fortyfikacyjne relikty. Porozumienie gminnych biur promocji turystyki, we współpracy z trydenckim festiwalem filmowym i przy wsparciu Muzeum Wojny w Rovereto, reklamuje pod wspólną nazwą 25 obiektów wartych odwiedzenia i związane z nimi swoje usługi turystyczne. Usługi te polegają na ofertach pakietów noclegowych oraz usług przewodnickich i organizacji wycieczek. Atrakcje obejmują wędrówki i wspinaczki górskie, zwiedzanie wykutych w skałach kawern i schronów, wycieczki dla szkół oraz coraz popularniejsze spacerów rekreacyjnych z kijami narciarskimi (tzw. *nordic walking*).

Ilustracja 86. Narciarskie wędrówki górskie są tym samym sposobem poruszania się po górach, co 100 lat temu w czasie wojny, zdjęcie archiwalne przedstawiające oddział żołnierzy na nartach na wysokości 3500 m.n.p.m, fot. ze zbiorów U. Moesslanga

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Ilustracja 87. .obiekty i atrakcje reklamowane w ramach projektu Fortezze dell'Imperatore, źródło: <http://www.fortezzeimperatore.it> (dostęp: 19.08.2009)

„Fortece Najjaśniejszego Pana”, bo tak w wolnym tłumaczeniu można opisać ten projekt, polegają na zachęce do „żeglugi w morzu historii”: Ma to turystę „do zadumy nad historią miejsca, upływem czasu i majestatem gór poprzez wędrowkę i nowoczesną turystykę respektującą prawa przyrody”, zachęca w folderze reklamowym pochodzący z Południowego Tyrolu Reinhold Messner, który patronuje temu przedsięwzięciu. Pierwszy zdobywca Korony Himalajów założył sam także w alpejskie Muzeum Górskie, a jeden z jego oddziałów mieści się w zaadaptowanym austriackim forcie Monte Rite (2181m) ponad słynnym kurortem Cortina d'Ampezzo.

Ilustracja 88. Messner Mountain Museum w forcie Monte Rite, fot. A. Casagrande.

PODSUMOWANIE:

Projekt krajobrazowo-turystyczny o mocnej wymowie symbolicznej, realizowany przy wsparciu autorytetu słynnej postaci: nie badacza, czy historyka, lecz himalaisty pochodzącego z tego regionu: Reinholda Messnera. Projekt publiczno-prywatny, zrealizowany dzięki inspiracji lokalnych miłośników i badaczy fortyfikacji. W praktyce jest to związek gminnych biur promocji i turystyki z regionu reklamujących zestaw wspólnych usług turystycznych w wybranych obszarach i obiektach.

VII.9. Lekcje z przedsięwzięć nieudanych, przyczyny niepowodzeń.

W rozdziale tym przedstawiono krótkie opisy 3 przedsięwzięć, które zakończyły się niepowodzeniem – być może nie ostatecznym. Rozdział ten jest krótki, co nie oznacza, że przypadków takich jest mniej niż sukcesów. Nie przeprowadzono w tej sprawie obliczeń statystycznych, ale można przypuszczać, że jest odwrotnie. W praktyce bowiem jest wiele przedsięwzięć rewitalizacji krajobrazu warownego, które są realizowane z wielkim wysiłkiem i często kończą się fiaskiem. Niniejsza praca koncentruje się na poszukiwaniu przykładów dobrych praktyk, nie negując jednak istnienia klęsk. Każdy bowiem z poniższych przypadków był przedsięwzięciem dobrze zapowiadającym się i gdy autorka rozpoczynała swoje badania zamierzała je uwzględnić jako przypadki zakończone powodzeniem. Bieg wydarzeń jednak zweryfikował te zamierzenia.

Ilustracja 89. Lokalizacja fortu Bourguignon w Twardzy Pula, mapa – A. Skrzyńska, A. Kubska, W. Brzoskwinia, 2004 [Military roads of fortress Pula [w:] MALI BRIJUN 2003. i 2004: International Summer Workshops of Architecture, Zagreb 2006, str. 48-52], zdjęcie satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny

VII.9.1. Chorwacka eksmisja

Aby przybliżyć ten przypadek warto przyjrzeć się historii Puli jako największej bazy morskiej Austro-Węgier²⁰⁵, gdyż sprawa dotyczy niezwykłego miejsca. W obliczu wysiłków Austrii zmierzających do budowy floty i bazy marynarki wojennej z prawdziwego zdarzenia i niepowodzeń związanych z używaniem Wenecji jako portu wojennego po rewolcie Wiosny Ludów w 1848 roku, wice admirał Hans Birch Dahlerup wybrał Pulę w 1850 roku na przyszłą bazę morską Austro-Węgier. To miasto o bogatej przeszłości sięgającej czasów Imperium Rzymskiego, zapomniane i zaniedbane przez Wenecjan, odżyło pod panowaniem Austrii. W roku 1854 cesarz Franciszek Józef mianował swojego brata Ferdynanda Maksymiliana komendantem portu i wtedy prace fortyfikacyjne nabrały największego rozmachu – powstała stocznia, arsenał i liczne budynki zaplecza: koszary i mieszkania dla oficerów. W stoczni powstawały wiodące technicznie okręty jak na tamte czasy: w 1862 pancerniki: Don Juan, Kaiser Max and Prinz Eugen, a w 1912 roku pierwsze okręty typu *dreadnought* jak *Viribus Unitis* i *Tegetthoff*. W latach 1880-tych rozpoczęto wznoszenie fortów drugiego pierścienia umocnień – w części wg manieri Brialmonta. Ostatni, zewnętrzny pierścień fortyfikacji powstał w latach poprzedzających wybuch I wojny światowej (1900-1914). W 1918 roku rozpadające się cesarstwo Austro-Węgier przekazało swoją flotę i port tworzącemu się państwu Słoweńców, Chorwatów i Serbów (Komitet Jugosłowiański), ale akcja sabotażowa Włochów doprowadziła do zatopienia okrętu *Viribus Unitis* wraz z nowo mianowanym generałem „jugosłowiańskiej” armii - Janko Vukovicem i umożliwiła im zajęcie portu i miasta. Dla Włochów miasto nie miało ważnego znaczenia: zbudowano tam jedynie bazę hydroplanów. Za wyjątkiem dwóch baterii wybrzeża wszystkie obiekty zostały rozbrojone, a działa wysłane do przetopienia. Reszty dopełniła niemiecka okupacja w latach w 1943-45. Gdy w 1945 roku Pula przeszła w ręce komunistycznej Jugosławii na powrót zyskała znaczenie – z powodu położenia w bliskości Włoch. Miasto stało się bazą szkolenia wojskowego, a fortyfikacje austriackie, mimo, że militarnie przestarzałe, pełniły rolę magazynów i koszar. Na nowo zaczęto używać bazy podwodnej oraz wzniesiono kilka baterii obrony wybrzeża. W latach 1960-tych miasto prowadziło podwójne życie, w którym atrakcje turystyczne, plaże i hotele sąsiadowały z odgradzonymi obiektami wojskowymi. Po utworzeniu suwerennego państwa chorwackiego 1992 roku, chorwacka armia przejęła całą tą spuściznę, powoli przekazując ją w cywilne ręce. Cały zespół umocnień Twierdzy Pula, a zwłaszcza piękne pod względem architektonicznym forty austrowęgierskie reprezentują unikalny i nie w pełni wykorzystany potencjał.

Fort Bourguignon jest jednym z wieżowych fortów wewnętrznego pierścienia Twierdzy Pula, zlokalizowanego w promieniu ok. 2,5 km od portu. Fort ten – noszący wcześniej nazwę Monsival – został wzniesiony w drugim etapie budowy drugiego pierścienia w latach 1861- 1866 i jest obiektem mocniejszym niż te, które wzniesiono dekadę przedtem. Wieżowa forma

²⁰⁵ A. Jancovic Potocnik, *Fort Bourguignon in Pula*, CASEMATE 76, May 2006- The FSG News Letter, dostęp poprzez: <http://www.fsgfort.com/DB/C076/30/text.htm> (z dnia 10.06.2009)

nawiązuje do form znanych z wcześniejszych epok w fortyfikacji (wieże martello, wieże maksymiliańskie). Fort jest dwukondygnacyjną budowlą na planie okręgu z niewielkim okrągłym dziedzińcem wewnętrznym. Od wewnętrznej strony, wokół dziedzińca biegnie sklepiony korytarz z którego można wejść do położonych przy zewnętrznym murze 20 kazamat. Na pierwszej kondygnacji każda kazamata wyposażona jest w trzy strzelnice karabinowe, na drugiej kondygnacji znajduje się w każdej kazamacie jedna strzelnica armatnia. Niegdyś te dwa poziomy dzielił potężny strop drewniany na belkach dębowych – do dnia dzisiejszego zachowały się nieliczne z nich. Ostatnią kondygnacją był dach, pełniący jednocześnie rolę tarasu artyleryjskiego – do dziś zachowała się jedynie jedna kopuła obserwacyjna Skody zamontowana na przełomie XIX/ XX wieku. Wejścia mostem zwodzonym do fortu bronią dwie kaponiery, a całość otoczona jest fosą z umocnioną przeciwskałą. Cały obiekt wzniesiony jest z lokalnego kamienia.

Ilustracja 90. Widok fortu Bourguignon w Puli, fot. Vid Pogačnik

Stowarzyszenie Nacionalna udruha za fortifikacije - Pula (NUF - Pula) powstało 19 września 2006 roku, jednak działalność nieformalną prowadzi już od roku 2000. Według informacji z Ministerstwa Kultury Republiki Chorwacji (z którym stowarzyszenie współpracuje) grupa liczy 41 członków, w większości są to mieszkańcy Puli, ale jest kilka osób z innych miast i z państw sąsiednich (Serbia, Słowenia)²⁰⁶. Miłośnicy fortyfikacji prowadzą poszukiwania tajnych dotąd obiektów fortyfikacji zimnej wojny oraz II wojny światowej. Nie są to profesjonaliści, więc nie robią inwentaryzacji architektonicznych poprzestając na dokumentacji fotograficznej i zbieraniu archiwaliów. Ponadto starają się prowadzić bieżące zabezpieczenie części metalowych (drzwi pancerne itp.). Zajmują się także doglądaniem i udostępnianiem obiektów fortyfikacji austro-węgierskich z XIX wieku położonych w Puli. Są to wolontariusze-zapaleńcy, którzy jednak nie mają żadnej formalnej umowy pozwalającej im na opiekę nad konkretnymi obiektami. Przez wiele lat, mimo braku takiej formalnej umowy NUF gospodarzyło na forcie Bourguignon w Puli organizując tam regularnie techno-(rave) party w dniu „urodzin fortu”. Ponadto, we współpracy z miejscową organizacją turystyczną, oferowali zwiedzanie kilku fortecznych obiektów (między innymi fortu Bourguignon oraz podziemną pozycję obrony wybrzeża i schrony przeciwatomowe Svetica – Monte della Madonna). Te nieformalne usługi

²⁰⁶ Informacje uzyskane w wywiadzie z p. Zofią Mavar z chorwackiego Ministerstwa Kultury w maju 2009 roku.

turystyczne działały na tej zasadzie, że w 2004 roku organizacja turystyczna miasta Puli dofinansowała wydanie i zapewniła kolportaż ulotek, które reklamowały „TOP SECRET FORTIFICATION TOUR PULA” i podawały numer telefonu do jednego z najbardziej aktywnych członków stowarzyszenia: Zlatko Devedžica. Po telefonicznym umówieniu terminu i miejsca spotkania Zlatko podjeżdżał po zgłoszoną grupę swoim busem i za opłatą kilkudziesięciu euro ruszał w objazd po obrzeżach Puli i obiektach, do których dysponował kluczami. Późną jesienią 2007 roku, mimo formalnego powołania stowarzyszenia i zarysowania pomysłów na użytkowanie muzealne oprócz czysto rozrywkowego, Zlatka i ekipę ze stowarzyszenia z fortu eksmitowano. Było to wydarzenie tym bardziej bolesne, gdyż założyciele tego stowarzyszenia byli jednymi z pierwszych wolontariuszy, którzy po przekazaniu fortu przez władze wojskowe w latach 1980-90 tych, w ramach grup młodzieżowych uczestniczyli w pracach porządkowych na forcie i go odgruzowywali po latach, gdy był kotłownia dla sąsiadującego ośrodka wypoczynkowego, a w fosie zalegały śmieci.

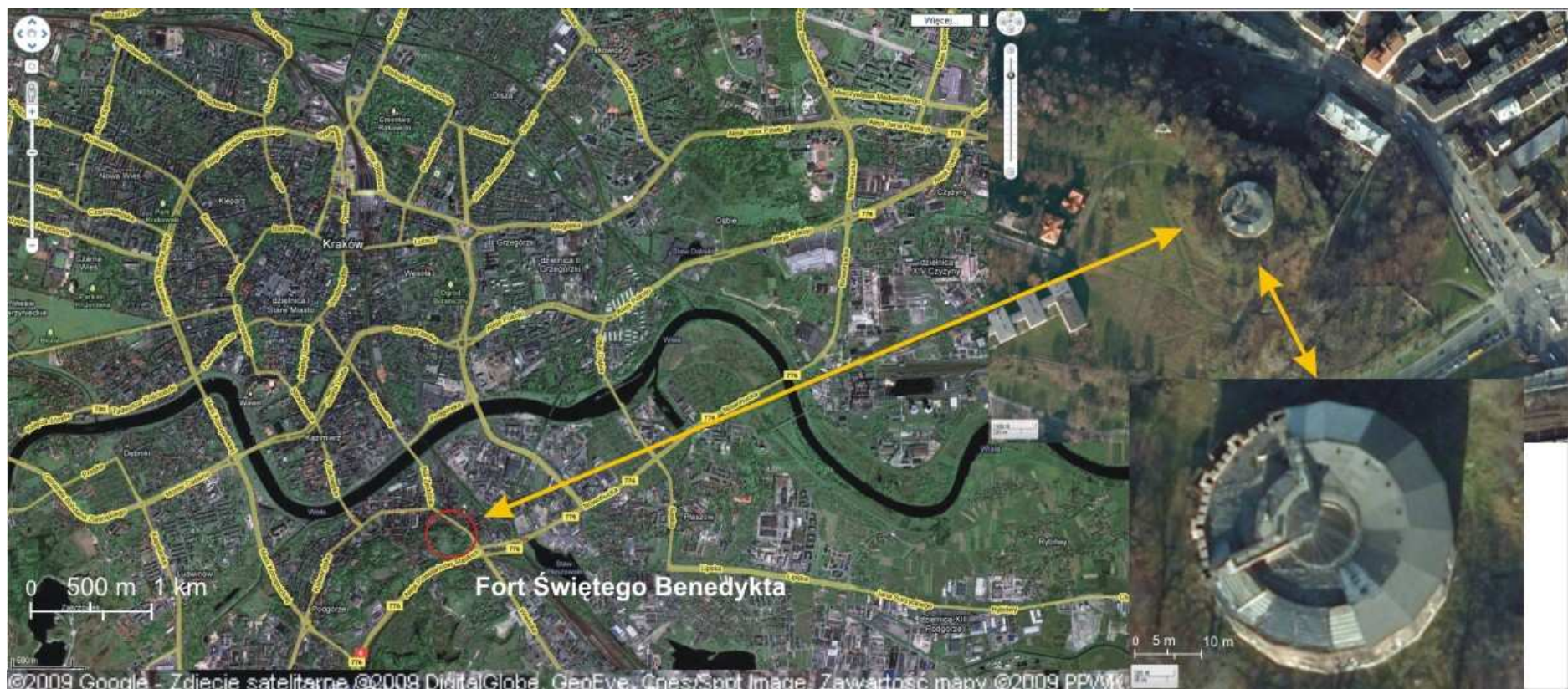
Ilustracja 91. Wnętrze fortu Bourguignon, fot. A. Skrzyńska, 2004

Użytkowanie fortu przez NUF i „Supercraft Fort Bourguignon” (taki kryptonim artystyczny nosiła ekipa Zlatka organizujące imprezy muzyczne, taneczne i instalacje w forcie) nie przyniosło wielu zmian przestrzennych w obiekcie i nie zagrażało oryginalnej substancji. Niestety w Stowarzyszeniu NUF zabrakło jakichkolwiek profesjonalistów z zakresu muzealnictwa, bądź konserwacji zabytków, którzy mogliby sporządzić przekonującą koncepcję gospodarowania i udostępniania obiektu, która mogłaby być podstawą dla władz konserwatorskich do przekazania fortu w formalną dzierżawę. Ponadto fort znajduje się w bardzo atrakcyjnej lokalizacji i sąsiaduje

z wieloma hotelami i ośrodkami wypoczynkowymi. Zapewne więc władze liczą na jakiegoś bardziej zasobnego dzierżawcę, który zaproponuje dochodową adaptację obiektu.

Mimo eksmisji członkowie NUF od czasu do czasu obchodzą obiekt, koszą trawę, sprzątają, zabezpieczają części metalowe przed korozją, sprawdzają stan obiektu i nieustannie piszą sprawozdania oraz wnioski o przydzielenie fortu.

Jednakże zaangażowanie tylko i wyłącznie w badania terenowe i dokumentację odrywa członków stowarzyszenia od możliwości prowadzenia realnych negocjacji na temat zasad opieki nad tym konkretnym obiektem. Co więcej, usposobienie lidera grupy nie czyni go poważnym partnerem do rozmów dla władz konserwatorskich czy urzędników, mimo, że tak naprawdę jest on osobą działającą konsekwentnie i skutecznie. W pierwszym kontakcie bowiem sprawia wrażenie działającego chaotycznie zapaleńca, z którym trudno rozmawiać o konkretach. Warto więc tutaj zwrócić uwagę jakie znaczenie w pertraktacjach z samorządem ma znaczenie wizerunek stowarzyszenia i umiejętności interpersonalne jego członków oraz jak bardzo konieczna jest doza profesjonalizmu w przedstawianych zmierzaniach.

Ilustracja 92. Lokalizacja Fortu Świętego Benedykta w Krakowie, zdjęcie satelitarne z lewej: Google Maps™ serwis kartograficzny, z prawej: ©2009 aeroGRID, DigitalGlobe , za www.pkt.pl

Fort 31 św. Benedykta - wzniesiony w latach 1853-1856 na wschodnim skraju pasma Krzemionek dla obrony pobliskiej przeprawy mostowej przez Wisłę oraz traktu Kraków-Lwów. Artyleryjska baszta o regularnym narysie, średnica zewnętrzna fortu – 38 m., wewnętrzny dziedziniec – średnica: 8 m. Wpisany do rejestru zabytków pod numerem A-808 decyzją z dn. 29.06.1989 roku.

VII.9.2. Zamiary Instytutu Sztuki wobec Fortu Św. Benedykta

Ilustracja 93. Widok na Fort Świętego Benedykta z Kopca Krakusa, fot. A. Skrzyńska, 2007

Będący częścią wewnętrznego pierścienia Twierdzy Kraków fort 31 św. Benedykta jest położony na krakowskich Krzemionkach Podgórskich. Został on wzniesiony w latach 1853-1856, przypuszczalnie według projektu Feliksa Księżarskiego, polskiego architekta i inżyniera wojsk austro-węgierskich. Obiekt zlokalizowany na wschodnim skraju pasma Krzemionek miał bronić pobliskiej przeprawy mostowej przez Wisłę oraz traktu Kraków-Lwów. Ta artyleryjska baszta o regularnym narysie, unikatowych rozwiązaniach technicznych i pięknym neogotyckim detalu była jedną z najpóźniejszych realizacji tego typu, zalicza się jednak do najlepiej zachowanych w Europie. Ponadto jest to jedyny zachowany element murowanych fortyfikacji dawnej twierdzy Kraków na Podgórzu, który przetrwał do dnia dzisiejszego. Z punktu widzenia historii fortyfikacji jest zabytkiem unikatowym. Ponadto, w oczach mieszkańców Krakowa miejsce to ma szczególną wartość sentymentalną i krajobrazową. W bezpośrednim sąsiedztwie fortu stoi wczesnośredniowieczny kościółek św. Benedykta a otaczająca fort łąka jest miejscem tradycyjnego święta Rękawki w drugi dzień po Wielkanocy. Jest to ulubione miejsce spacerowe: zarówno z przedpola fortu roztaczają się piękne widoki na wschód i południe, w stronę Beskidów, jak i sam fort jest widoczny z położonego nieopodal wzgórza kopca Krakusa, wokół którego wznosił się niegdyś cytadelowy fort N°33 Krakus, rozebrany w 1954 roku. W latach 80-tych Pracownie Konserwacji Zabytków w Krakowie przygotowały koncepcję adaptacji fortu św. Benedykta dla potrzeb kultury. W latach 1991-96 rozpoczęto prace konserwatorskie, których jednak nie doprowadzono do końca, ze względu na brak funduszy. W 1996 roku rozpisany został przetarg nieograniczony na adaptację budynku. Warunki przetargu obejmowały postulaty zgłoszone przez Konserwatora Zabytków zakazujące wystawienia na działce fortu jakiegokolwiek nowego obiektu oraz wprowadzenia stałego zadaszania oraz nakazujące rozpoczęcie prac najpóźniej do trzech lat od podpisania umowy. Do przetargu nikt nie stanął.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Instytut Sztuki, to wbrew nazwie, sugerującej jednostkę badawczą lub naukową, organizacja pozarządowa – jest to stowarzyszenie²⁰⁷, a jego pełna nazwa brzmi: Stowarzyszenie

Kultury Akademickiej Instytut Sztuki. Stowarzyszenie zostało dzierżawcą obiektu w roku 2000 w zamian za wnoszenie rocznie niewielkiej opłaty²⁰⁸. Inwestor zadeklarował chęć rewitalizacji obiektu poprzez przeznaczenie obiektu na cele kulturalne, w tym budowę sali widowiskowo-koncertowej. Spór o sposób i rozmiary adaptacji fortu 31 św. Benedykt w Krakowie trwa od roku 2004.

Ilustracja 94. Projekt nadbudowy fortu, za: Dziennik Polski, 21.03.2004

W obronie fortu przed rozbudowanymi zamierzeniami obecnego użytkownika zjednoczyli się miłośnicy fortyfikacji i społeczność dzielnicy Podgórze, na której terenie fort się znajduje. Przebieg tej batalii cechował brak przejrzystości działań inwestora, który dobitnie ilustruje fakt, że dopiero autor drugiego z kolei projektu w maju 2005 roku zdecydował się publicznie zaprezentować swoją koncepcję. Przede wszystkim jednak przeszkodą w porozumieniu w działaniu na rzecz zabytku jest upór inwestora w forsowaniu programu użytkowego, wielokrotnie przekraczającego możliwości chłonne unikatowego zabytku, gdyż sala miałyby mieścić 700 osób i podwyższyć zabytek o 1/3 jego obecnej wysokości, a podziemny parking miałyby liczyć 300 stanowisk. Przy założeniu rozbudowanego programu użytkowego rozsadzającego zabytkowy obiekt powstały dotychczas dwa projekty architektoniczne, z których żaden nie uzyskał pozytywnej opinii konserwatorskiej bez zastrzeżeń i uwag oraz żaden nie doczekał się akceptacji społeczności dzielnicy Podgórze. Głos protestujących fachowców z dziedziny historii fortyfikacji wsparli zdecydowanie mieszkańcy okolicy, którzy zawiązawszy stowarzyszenie formalnie stali się stroną w tej sprawie i śledzili każdy krok w postępowaniach administracyjnych. Konflikt relacjonowała na bieżąco krakowska prasa i portal internetowy podgorze.pl. W momencie kończenia tej pracy Urząd Miasta prowadził pertraktacje z Instytutem

²⁰⁷ Dane za: <http://www.instytsztuki.pl>, (dostęp: 21.08.2009) oraz:

²⁰⁸ „Stowarzyszenie zobowiązuje się płacić na rzecz Gminy Kraków opłatę roczną z tytułu użytkowania całej nieruchomości w kwocie 6.103 zł, co stanowi 0,3% wartości nieruchomości” (za aktem notarialnym opublikowanym na stronie: <http://www.podgorze.pl/art.php?id=69>, dostęp: 21.08.2009)

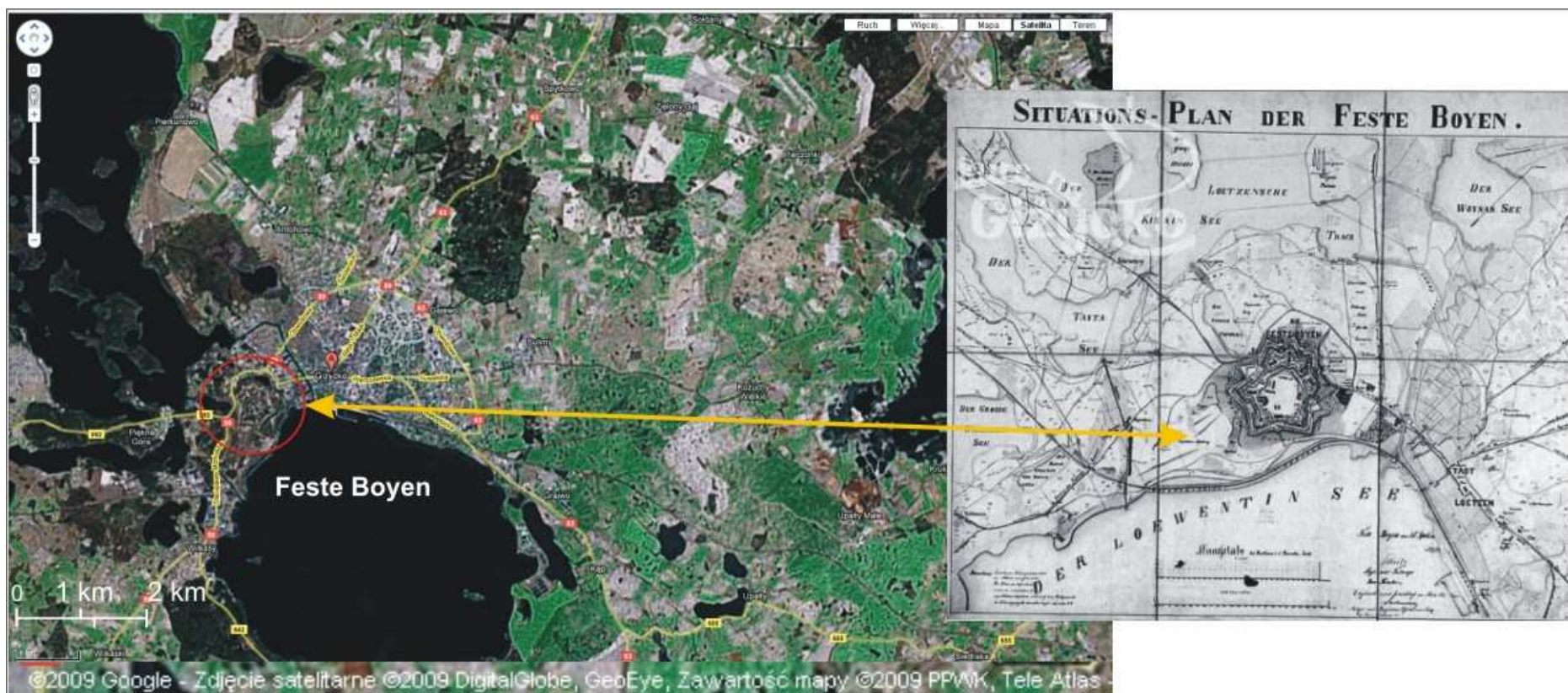
Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Sztuki na temat rozwiązania umowy i być może fort mógłby zostać przekazany instytucji miejskiej zajmującej się kulturą – Krakowskiemu Biuru Festiwalowemu²⁰⁹.

Sama organizacja pozarządowa będąca investorem w tym przedsięwzięciu jest daleka od tematyki fortecznej, chociaż jej profil przypuszczalnie mógłby być potencjalną zaletą dla operatora rewitalizacji – Instytut Sztuki zajmuje się zarządzaniem i marketingiem na polu promocji młodych artystów. Teoretycznie taka działalność nie musiałaby być sprzeczna z możliwym użytkowaniem fortu. Jednak przeszkodą jest wizja funkcjonalna nie dopasowana do obiektu, wielokrotnie przekraczająca jego możliwości „chłonne”, którą nie sposób pogodzić z zasadami ochrony zabytków. A zwłaszcza zabytku o cechach tak nietypowych jak baszta artyleryjska, jaką jest fort św. Benedykta.

---

²⁰⁹ Dawid Hajok, *KBF coraz bliżej fortu św. Benedykta*, Gazeta Wyborcza, Kraków, 27 kwietnia 2009, http://miasta.gazeta.pl/krakow/1,35812,6547660,KBF_coraz_blizej_fortu_sw_Benedykta.html

Ilustracja 95. lokalizacja Twierdzy Boyen w Giżycku, zdjęcie satelitarne z lewej: Google Maps™ serwis kartograficzny, z prawej mapa archiwalna, źródło: <http://www.gizycko.turystyka.pl/getpic.php?id=66> (dostęp: 9.09.2009)

Twierdza Boyen – to bastionowo-poligonalny zespół obronny zbudowany w latach 1844-1856 zgodnie z zasadami pruskiej szkoły fortyfikacyjnej, później modernizowany. Zachowana w dobrym stanie. Położenie na zachód od Giżycka w przesmyku pomiędzy jeziorami Niegocin i Kisajno, zdecydowało o jej strategicznym znaczeniu w kontekście obrony wschodniej granicy Prus.

VII.9.3. Towarzystwo Miłośników Twierdzy Boyen wyproszone z Twierdzy²¹⁰

Ilustracja 96. Makieta Twierdzy Boyen, w zbiorach Towarzystwa Miłośników Twierdzy Boyen w Giżycku, źródło: www.festeboyen.pl (dostęp: 9.09.2009)

Zespół umocnień Twierdzy Boyen położony jest na Wyspie Giżyckiej, pomiędzy jeziorami Niegocin i Kisajno. Miejsce to już od średniowiecza miało ważne znaczenie obronne, Krzyżacy wzniesli tam zamek obronny, który wielokrotnie przebudowywany i niszczone ostatecznie został w połowie XIX wieku wykupiony przez pruskie wojsko i przeznaczony na służbowe mieszkania dla inżynierów i komendantów powstającej nieopodal twierdzy. Wyspa Giżycka powstała w wyniku przekopania dwóch kanałów: od wschodu Kanału Giżyckiego (1765-1772) i od zachodu Kanału Wilkaskiego (1854-1857). Budowę bastionowo-poligonalnej twierdzy rozpoczęto w 1844 i zakończono w 1856 roku, ale różnego rodzaju modernizacjom była ona poddawana aż do czasów II wojny światowej. Jej powierzchnię stanowił 1 km² otoczone fosą z murem Carnot'a (2303 m długości) oraz obwodem umocnień, które zamykały wzniesione we wnętrzu twierdzy dzieła ziemne i budowle murowe i murowo-drewniane. Gdy przeprowadzono linię kolejową z twierdzy w stronę jeziora Niegocin wzniesiono dla ochrony mostów kolejowych nad kanałami dwa szańce z reditami. W początkach XX wieku twierdza stała się rdzeniem szerzej zakrojonych umocnień. Rozbudowano umocnienia przedpola Wyspy Giżyckiej i pozycję połową (schrony dla wzmocnienia istniejących wcześniej fortyfikacji ziemnych), a w 1936 roku rozpoczęto budowę Giżyckiego Rejonu Umocnionego. W trakcie II wojny w twierdzy był obóz dla jeńców radzieckich i wojskowy szpital. Po wojnie twierdze użytkowało Wojsko Polskie, które przekazało ją prawie w całości miastu w 1957 roku. Twierdza Boyen to doskonały przykład wrośnięcia architektury obronnej w krajobraz i tym samym powstania unikalnego warownego krajobrazu kulturowego.

²¹⁰ Przypadek ten opisany jest na podstawie informacji ze strony internetowej Towarzystwa Miłośników Twierdzy Boyen (<http://www.festeboyen.pl>, dostęp: 21.08.2009) oraz z pracy P. Molskiego, *Ochrona i zagospodarowanie...*, str. 52-66

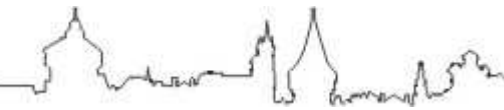
Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

W twierdzy zaczęły działać zakłady produkcyjne, które wykorzystywały obszar twierdzy i jej budowle do swoich celów. Wtedy też nastąpiło wiele przekształceń i zniszczeń zabytkowej substancji. Dopiero upadek tych przedsiębiorstw w początku lat 1990-tych spowodował zaprzestanie tej działalności. W 1992 zbudowano w fosie i w miejscu dawnego rawelinu amfiteatr na 3000 osób, następnie majdan wydzierżawiono prywatnemu inwestorowi, który jednak nie podjął żadnych działań. Rok później (1993) powstało Towarzystwo Miłośników Twierdzy Boyen (TMTB), które w formie dzierżawy przejęło pozostałą część Twierdzy. We współpracy z władzami Giżycka nawiązano współpracę ze znawcami fortyfikacji i specjalistami z zakresu konserwacji zabytków. W ramach Krajowego Programu Ministerstwa Kultury i Sztuki „Ochrona i Konserwacja Architektury Obronnej” Twierdza Boyen uzyskała status poligonu konserwatorskiego oraz możliwość dofinansowania ze środków Generalnego Konserwatora Zabytków. Dzięki temu i współpracy ze specjalistami, w konsultacji z Radą Konserwatorsko-Naukową i stowarzyszeniem z powodzeniem prowadzono prace zabezpieczeniowe oraz dostosowano i udostępniono obiekt do zwiedzania. Powstała wtedy także bogata dokumentacja konserwatorska. W ramach współpracy z Politechniką Warszawską zostały wykonane liczne inwentaryzacje i koncepcje projektowe w ramach praktyk i dyplomów studentów architektury. Zorganizowano także dwie konferencje naukowe z dziedziny ochrony i użytkowania zabytkowych fortyfikacji. Boyen było realizacją przykładową dla wielu stowarzyszeń i samorządów.

Ilustracja 97. Widok Bramy Kętrzyńskiej, zdjęcia porównawcze, źródło:
<http://www.festeboyen.pl/?menu=twierdza&id=4&z=4>, (dostęp: 9.09.2009)

Jednak w po roku 2000, gdy prace miały wchodzić w fazę metodycznej konserwacji budowli i zagospodarowania całościowego twierdzy i podniesienia standardu turystycznego, zmieniły się okoliczności polityczne i skasowano rządowe programy konserwatorskie. Ustała zatem możliwość finansowania prac ze środków Generalnego Konserwatora Zabytków. Jednocześnie, mimo ciągłego udostępniania Twierdzy przez Towarzystwo i pozyskiwania środków z obsługi turystów i prowadzenia pewnych prac konserwatorskich ze środków miasta, wciąż było za mało funduszy na pełną realizację przygotowanego przez ekspertów kompleksowego i docelowego programu zagospodarowania. Współpraca miasta ze

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

stowarzyszeniem stopniowo się pogarszała – miasto zaczęło realizować pewne inwestycje bez porozumienia z TMTB, popełniając błędy, których można było uniknąć. Ponadto, nie doceniając potencjału Wyspy Giżyckiej wraz z całym jej otoczeniem miasto dokonało sprzedaży jej części prywatnemu inwestorowi, który teren zamknął, lecz nie zrealizował swoich planów. Miasto opiera się także zapisanej w Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego idei powołania na tym obszarze parku kulturowego. Mimo tego, że twierdza została w podstawowym zakresie udostępniona i zabezpieczona istnieje konieczność prowadzenia dalszych prac – sensownej realizacji dalszych inwestycji. Wiosną 2008 roku członkowie zarządu stowarzyszenia zostali nagrodzeni złotą i srebrną Odznaką za Opiekę nad Zabytkami. Tymczasem, miasto zdecydowało się zmienić zarządcę zespołu – na instytucję, która nie posiada żadnego doświadczenia w opiece nad tego typu zabytkiem. Można zatem stwierdzić, że podejmującemu te decyzje miejskiemu samorządowi brak podstawowej znajomości wcześniej przygotowanych dokumentów i planów, a także świadomości wartości zespołu i możliwości jego rozwoju, a co za tym idzie, korzyści jakie mógłby on przynosić w toku dalszego prowadzenia rewitalizacji. Jest to wyraz nieuzasadnionej obawy, że konserwatorskie regulacje ograniczą rozwój i błędnego przekonania, że zabytek to kłopot, którego należy się pozbyć. Dla Twierdzy Boyen, w której odnowę włożono już wiele społecznej i eksperckiej wiedzy oraz pracy, największym zagrożeniem jest brak konsekwencji, cierpliwości i perspektywicznego myślenia lokalnych władz.

VIII. PODSUMOWANIE STUDIÓW PRZYPADKÓW – PRÓBA OKRESLENIA UWARUNKOWAŃ SUKCESU REWITALIZACJI

Materiały zaprezentowane w rozdziale VII pozwalają przystąpić do analizy, której ostatecznym celem jest wskazanie uwarunkowań sukcesu rewitalizacji krajobrazów warownych przez lub przy udziale organizacji pozarządowych. Wstępna ocena zaprezentowanych przypadków w połączeniu ze znajomością wielu przykładów innych, pozwala wskazać determinanty składające się na sukces, częściowy sukces lub klęskę przedsięwzięcia. Determinant tych jest wiele, a siła ich wpływu na ostateczny rezultat jest w każdym przypadku inna. Typ krajobrazu warownego (W) i typ organizacji (N) to dwie determinanty zasadnicze dla tematu tej pracy. Przystudiowano je tworząc typologie (W, N), a następnie je skrzyżowano (W/N), co pozwoliło wyciągnąć wnioski co do właściwych ról organizacji w określonych typach krajobrazów poddawanych odnowie.

Dodatkowo przedstawiono wnioski dotyczące 3 niemniej ważnych determinant sukcesu, które jednak zgodnie z przyjętym zakresem tej pracy, nie były tu szczegółowo badane. Są to zagadnienia doboru współczesnych funkcji, finansowania i zarządzania procesami rewitalizacji.

Wywód kończy w kolejnym rozdziale (IX) próba weryfikacji hipotezy postawionej w tej pracy i uwagi na temat możliwości jej praktycznego zastosowania.

VIII.1. Typologie i zestawienia

Przedstawiony zbiór przypadków może być analizowany w różny sposób. Tu zdecydowano się wyodrębnić typy obiektów oraz typy przemian, jakim podlegają one współcześnie. Na tej podstawie określonych zostało kilka podstawowych modeli rewitalizowanego krajobrazu warownego (W, podrozdział VIII.1.1.), które łączą się z określonymi problemami, jakie w danym modelu są dominujące. Wyodrębnione na potrzeby pracy modele krajobrazu nie są tożsame z typami dzieł obronnych (fortyfikacji), chociaż od nich w dużym stopniu zależą. Aby określić silne i słabe strony oraz zagrożenia i szanse dla działań rewitalizacyjnych w krajobrazie warownym prowadzonych z udziałem NGO, wyodrębnione na podstawie studiów przypadków modele krajobrazu zostały poddane analizie SWOT. Działania rewitalizacyjne są bowiem poszukiwaniem odpowiedzi na występujące problemy i próbą ich rozwiązania. Zgodnie z definicją rewitalizacji koncentrują się głównie na polu poprawy stanu technicznego samych obiektów, zapewnieniem odpowiedniego finansowania na ich funkcjonowanie i społecznych przyczynach i skutkach podejmowanych prac. Mimo wytyczonych w konstrukcji karcie studium przypadku kryteriów doboru, wachlarz działań jest bardzo szeroki i zdaje się wykraczać poza definicję operacji rewitalizacyjnej przyjmowanej na potrzeby np. rewitalizacji dzielnic miejskich.

Rodzaje działań, które są często inicjowane i podejmowane przez organizacje pozarządowe, mają związek z profilem działalności takich organizacji i ich pochodzeniem. Dlatego też na potrzeby pracy została stworzona w podrozdziale VIII.1.2. również typologia NGO-sów (N) na podstawie analizy celów statutowych, profilu socjologicznego uczestników i wywiadów

przeprowadzonych z reprezentantami tych środowisk. W celu pogłębienia badań dotyczących umiejętności operacyjnych NGOów zajmujących się tematyką forteczną przeprowadzono liczne wywiady z przedstawicielami tego typu stowarzyszeń. W podrozdziale VIII.1.3 opisano silne i słabe strony NGO jako inicjatora rewitalizacji i uczestnika procesu odnowy oraz szanse i zagrożenia dla ich działalności, wskazując tym samym najbardziej potrzebne cechy organizacji pozarządowych dokonano.

W podrozdziale VIII.1.4 opisana zostaje skala trudności przedsięwzięć, której podsumowaniem jest skrzyżowanie typologii (W i N), czyli rewitalizowanych modeli krajobrazu oraz ról, jakie w zależności od tego poszczególne typy organizacji pozarządowych mogą pełnić w procesie rewitalizacji.

VIII.1.1. Wyodrębnienie i analiza modeli rewitalizowanego krajobrazu warownego

Po analizie przypadków przedstawionych w pracy wyodrębniono 5 ogólnych modeli krajobrazu podlegającego działaniom odnowy. Modele te zostały określone przede wszystkim ze względu na swój kontekst w skali makro – a więc widokowy, planistyczny i przestrzenny. Analiza SWOT została przeprowadzona z uwzględnieniem uwarunkowań z zakresu planowania, zarządzania, skutków społecznych oraz ekonomicznych podejmowanych działań. SWOT został przeprowadzony pod kątem współczesnego wykorzystanie krajobrazu warownego w celach głównie turystycznych z zachowaniem funkcji dydaktyczno-historycznej. Z tej przyczyny mniejszą wagę przywiązano czynników architektonicznych i konserwatorskich, którym to zagadnieniom w odniesieniu do fortyfikacji poświęca się wiele innych opracowań. Jest to podyktowane charakterem niniejszej pracy, która kładzie nacisk na przebieg odnowy jako szerokiego procesu obejmującego szereg działań wykraczających poza samą jedynie odnowę substancji zabytkowej.

Analizę SWOT uzupełniono także o określenie kierunków zachodzących przemian krajobrazu zgodnie z kwalifikacją stosowaną przez Jadwigę Środulską-Wielgus²¹¹. Poszczególne kierunki przemian zostały podzielone na 4 grupy:

- Kontynuacyjne – w przypadkach, gdy pomimo zmian, zostają utrzymane cechy krajobrazu warownego poprzez ograniczoną kontynuację jego funkcji;
- Zachowujące – jeśli zmiany krajobrazu przebiegają ekstensywnie i mimo utraty funkcji warownych, nie stanowią one wyraźnego zagrożenia dla jego postaci;
- Degradacyjne – gdy zmiany zacierają cechy krajobrazu warownego;
- Metamorficzne – jeżeli zachodzące zmiany, wprowadzane kosztem wierności modelowi historycznemu, tworzą nowe wartości, których nie można jednoznacznie ocenić jako negatywnych.

Przyczyny przemian wynikają głównie z 3 czynników: urbanizacyjnych, rolniczych i naturalnych.

²¹¹ J. Środulska-Wielgus, *Zieleń Twierdzy...*, op. cit., str. 131.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

W1	MODEL 1: TWIERDZA W MIEŚCIE HISTORYCZNYM (MODEL CYTADELA: PRZYPADEK PETERSBERGU)	
Inne przykłady – Gdańsk: Park Fortyfikacji Miejskich Grodzisko, Ingolstadt, Spandau, Jülich, Twierdza Kłodzko		
STRONY SILNE (STRENGTHS)		STRONY SŁABE (WEAKNESSES)
<ul style="list-style-type: none"> • dobra dostępność – w centrum miast, • ciekawa historia, • intrygujący, inny obiekt wśród architektury cywilnej • walory architektoniczne i krajobrazowe 		<ul style="list-style-type: none"> • nieuregulowany stan własnościowy i prawny, • konflikt: zabytkowa substancja – współczesne użytkowanie, • zacieranie znaczenia krajobrazowego (zejście w cień)
SZANSE (OPPORTUNITIES)		ZAGROŻENIA (THREATS)
<ul style="list-style-type: none"> • odmienność od innych atrakcji, • poszukiwanie nowych atrakcji dla miast • podkreślanie tożsamości miejsca • studia krajobrazowe jako element strategii rozwoju miast i dokumentów planistycznych • podnoszenie jakości życia przez zwiększanie znaczenia instytucji kultury i obszarów rekreacji 		<ul style="list-style-type: none"> • regulacje planistyczne zmierzające ku większej liberalizacji przepisów – deregulacja rozwoju przestrzennego, • wysoka presja inwestycyjna, • dominacja problemów współczesności • wielość aktorów, mniejsze znaczenie na tym tle stowarzyszeń i fundacji fortecznych, konkurencja ze strony innych atrakcji

<p>Obserwowane kierunki przemian: KONTYNUACYJNE i METAMORFICZNE</p>	<p>Trudności w zagospodarowaniu: z jednej strony tendencje muzealne (Petersberg), z drugiej rekreacyjne (Twierdza Kłodzko), Jako pierwsze pozytywne działanie można wymienić wykorzystanie jako punktów widokowych dających możliwość obserwacji panoram miast historycznych.</p>
<p>Przyczyny przemian: URBANIZACYJNE</p>	

W2	MODEL 2: OBRZEŻA DUŻEGO MIASTA HISTORYCZNEGO (MODEL PIERŚCIENIOWY: PRZYPADK KRAKOWA, PULI)	
Inne przykłady – Linz, Poznań, w mniejszym stopniu: Przemyśl, Portsmouth		
STRONY SILNE (STRENGTHS)		STRONY SŁABE (WEAKNESSES)
<ul style="list-style-type: none"> • dobra dostępność, • ciekawa historia, • walory architektoniczne i krajobrazowe, • tereny zielone 		<ul style="list-style-type: none"> • nieuregulowany stan własnościowy i prawny, • konflikt: zabytkowa substancja a współczesne użytkowanie, • postępująca zabudowa otwarc i przedpoli widokowych zacierza kontekst krajobrazowy • chaos urbanistyczny, przypadkowe funkcje w pobliżu i w samych obiektach
SZANSE (OPPORTUNITIES)		ZAGROŻENIA (THREATS)
<ul style="list-style-type: none"> • wykorzystanie do celów rekreacyjnych, • szansa dla lokalnej społeczności • możliwość restytucji powiązań widokowych, • geograficzna skala percepcji, ekspozycja sylwety miasta, • turystyka aktywna, • dodatkowa atrakcja: skanalizowanie i rozproszenie ruchu turystycznego poza ścisłe centrum miasta 		<ul style="list-style-type: none"> • regulacje planistyczne, • wysoka presja inwestycyjna, • dominacja problemów współczesności • wielość aktorów, mniejsze znaczenie na tym tle stowarzyszeń i fundacji fortecznych, konkurencja ze strony innych atrakcji • Zacieranie powiązań widokowych, • brak wizji przestrzennych przedmieść

Obserwowane kierunki przemian: DEGRADACYJNE	Wtapianie się w obszary podmiejskie, odcinanie powiązań widokowych i funkcjonalnych – w Krakowie jedynym śladem i szansą percepcji zewnętrznego pierścienia fortyfikacji jest szlak rowerowy
Przyczyny przemian: URBANIZACYJNE	

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

W3	MODEL 3: KRAJOBRAZ OTWARTY GÓRSKI (MODEL: FORTYFIKACJA GÓRSKA, PRZYPADEK BELVEDERE-GSCHWENDT, ECOMUSEO DI GRANDE GUERRA)	
Inne przykłady: Alpy francuskie – linia Maginot, Vallo Alpino (Alpy Julijskie)		
STRONY SILNE (STRENGTHS)		STRONY SŁABE (WEAKNESSES)
<ul style="list-style-type: none"> • wspaniałe walory krajobrazowe • ciekawa historia, • symbioza ze środowiskiem przyrodniczym, • bliskość szlaków turystyki pieszej i wykwalifikowanej (alpinizm) • najmniej przekształceń – mumifikacja krajobrazu 		<ul style="list-style-type: none"> • odizolowanie obiektów, • trudniejszy dostęp • mniejsze zainteresowanie inwestorów
SZANSE (OPPORTUNITIES)		ZAGROŻENIA (THREATS)
<ul style="list-style-type: none"> • rozwój turystyki kulturowej i aktywnej, • działalność lokalnych NGOów, • promocja historii regionu, • dodatkowa atrakcja, • wzbogacenie lokalnej oferty turystycznej, • turystyka zrównoważona: większe i bardziej bezpośrednie korzyści dla lokalnej społeczności, • możliwość znalezienie zatrudnienia, • większa efektywność działań, • łatwiej zainteresować i zdobyć poparcie lokalnych władz – oni sami często są miłośnikami regionu, • łatwiej działać w małej skali 		<ul style="list-style-type: none"> • nadmierne zainwestowanie, • zapomnienie i rozpad w wyniku braku bieżącego utrzymania,

<p>Obserwowane kierunki przemian: KONTYNUACYJNE i ZACHOWUJĄCE</p>	<p>Tworzenie małych placówek o charakterze muzealnym lub pozostawienie trwałych ruin jako punktów widokowych, Łańcuchowy model udostępniania - wzdłuż szlaków, jako uzupełnienie oferty turystycznej i wzbogacenie turystyki kulturowej w górach.</p>
<p>Przyczyny przemian: URBANIZACYJNE, NATURALNE</p>	

W4	MODEL 4: KRAJOBRAZ OTWARTY NIZINNY (MODEL: FORTYFIKACJE NIZIN: PRZYPADKOWO ŚLĄSK)	
Inne przykłady – Nieuwe Hollandse Waterlinie, Międzyrzecki Rejon Umocniony, Twierdza Osowiec		
STRONY SILNE (STRENGTHS)		STRONY SŁABE (WEAKNESSES)
<ul style="list-style-type: none"> • dość dobra dostępność, • ciekawa historia, • walory architektoniczne i krajobrazowe, • wrośnięcie w krajobraz – połączenie z przyrodą i warunkami naturalnymi 		<ul style="list-style-type: none"> • brak gospodarza i zaniedbanie • niewiele szlaków turystycznych (brak tej otoczki atrakcyjności, jaką mają góry), • trudność pozyskania dotacji, • prowincjonalność
SZANSE (OPPORTUNITIES)		ZAGROŻENIA (THREATS)
<ul style="list-style-type: none"> • wykorzystanie do celów rekreacyjnych i kulturalnych • szansa dla lokalnej społeczności • geograficzna skala percepcji, uświadomienie powiązań funkcjonalnych krajobrazu, • spore znaczenie stowarzyszeń i fundacji fortecznych, • brak konkurencji ze strony innych atrakcji • dodatkowa atrakcja dla małych miejscowości, podniesienie atrakcyjności • możliwość uprawiania turystyki mniej wysiłkowej, organizowania „atrakcji” złotych, • mniejsze wydatki są konieczne na utrzymanie substancji w dobrym stanie, 		<ul style="list-style-type: none"> • przemiany krajobrazu rolniczego, • Zacieranie powiązań widokowych, • Konflikty z użytkowaniem rolniczym, leśnym i gospodarczym gruntów, • Trudność w tworzeniu systemowych programów ochrony i zagospodarowania ponad podziałami gminnymi i wojewódzkimi

Obserwowane kierunki przemian: ZACHOWUJĄCE rządziej DEGRADACYJNE	Tworzenie małych placówek o charakterze muzealnym, otwieranych na życzenie, lub pozostawionych do samodzielnej eksploracji, lokalnych centrów kulturalnych Sieciowy lub łańcuchowy model udostępniania (wzdłuż szlaków)
Przyczyny przemian: URBANIZACYJNE, ROLNICZE	

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

W5	MODEL 5: KRAJOBRAZ OTWARTY NADMORSKI (MODEL: OBRONA WYBRZEŻA, PRZYPADK ORFORD NESS)	
Inne przykłady – umocnienia Półwyspu Helskiego, Wał Atlantycki, plaże Normandii		
STRONY SILNE (STRENGTHS)		STRONY SŁABE (WEAKNESSES)
<ul style="list-style-type: none"> • dobra dostępność, • walory architektoniczne i krajobrazowe, • wrośnięcie w krajobraz – połączenie z przyrodą i warunkami naturalnymi • na utrzymanie substancji w dobrym stanie są konieczne mniejsze wydatki 		<ul style="list-style-type: none"> • brak gospodarza i zaniedbanie • konkurencja ze strony innych atrakcji i wypoczynku biernego, • trudność pozyskania dotacji, • trudność w percepcji i trudność w interpretacji ze względów historycznych
SZANSE (OPPORTUNITIES)		ZAGROŻENIA (THREATS)
<ul style="list-style-type: none"> • wykorzystanie do celów edukacyjnych • ekspozycja historii • miejsce rekonstrukcji historycznych • szansa dla lokalnej społeczności • geograficzna skala percepcji, uświadomienie powiązań funkcjonalnych krajobrazu, • wzrost znaczenia znaczenie stowarzyszeń i fundacji fortecznych, • rosnąca popularność grup rekonstrukcyjnych • dodatkowa atrakcja dla małych miejscowości, podniesienie atrakcyjności • możliwość uprawiania turystyki mniej wysiłkowej, organizowania „atrakcji” złotych, 		<ul style="list-style-type: none"> • likwidacja z powodu dziwności i niezrozumienia ich roli, • zacieranie powiązań widokowych, • konflikty z użytkowaniem wypoczynkowym plaż, • trudność w tworzeniu systemowych programów ochrony i zagospodarowania ponad podziałami gminnymi i wojewódzkimi

Obserwowane kierunki przemian: KONTYNUACYJNE lub METAMORFICZNE	Tworzenie małych placówek o charakterze muzealnym, otwieranych na życzenie, lub pozostawionych do samodzielnej eksploracji, Sieciowy lub łańcuchowy model udostępniania (wzdłuż szlaków), uzupełnienie oferty turystycznej miejscowości nadmorskich.
Przyczyny przemian: URBANIZACYJNE	

VIII.1.2. Typologia organizacji pozarządowych zajmujących się rewitalizacją fortyfikacji

W procesach odnowy krajobrazu warownego bierze udział duża liczba stowarzyszeń i fundacji oraz grup nieformalnych. Nie wszystkie jednak reprezentują ten sam profil zainteresowań, nie wszystkie także wystąpiły w opisywanych w pracy studiach przypadków. Poniższy rozdział oraz analizę silnych i słabych stron NGO jako inicjatora rewitalizacji i uczestnika procesu odnowy autorka opiera nie tylko na badaniach studialnych, ale także na swoich doświadczeniach działalności w organizacji pozarządowej.

N	PROFIL ORGANIZACJI	PRZYKŁAD	ZASIĘG DZIAŁANIA	LICZEBNOŚĆ	TREND
N1	Naukowo-badawcze, popularyzatorskie	TPF, FSG, DGF; Fundacja Menno van Coehoorn	Duży: ogólnoeuropejskie lub ogólnokrajowe	Duża – kilkaset osób	○
N2	Znawcy-wykonawcy	Pro Fortalicium	lokalnie	Niewielka	↑
N3	Historyczno-rekonstrukcyjne	Stowarzyszenia 3-go Historycznego Galicyjskiego Pułku Artylerii Fortecznej im. Księcia Kinsky'ego,	Lokalnie, ale czasami uczestniczą w zlotach i bitwach	Niewielka pojedynczych oddziałów, coraz więcej grup	↑ ↑
N4	Odkrywcy	bunkrowcy	Nieformalne, regionalnie	Mała	↑
N5	Turystyczno-krajoznawcze	Oddział Wojskowy PTTK (Rajd Twierdzy Kraków), nieformalny internetowy Krąg Twierdzy Kraków	regionalnie	Średnia Okresowo wzrastająca do dużej	↑
N6	Memorialne	Uczestnicy lądowania aliantów w Normandii	Rozproszeni, ale przyporządkowani do obszarów, gdzie walczyli	Mała	↓ ↓
N7	Ekologiczne	"Salamandra"	regionalnie	Mała	↑
N8	Neutralne	Instytut Sztuki, Fundacja Belvedere Gschwendt	lokalnie	Mała	↑

Tabela 2. Typologia organizacji pozarządowych zajmujących się fortyfikacjami i odnową krajobrazu warownego, legenda: ↓ trend zstępujący, ↑ trend wstępujący, ○ trend stabilny

Pierwszą grupą są organizacje, które posiadają wiedzę na temat fortyfikacji. Najbardziej znane w tej grupie są organizacje naukowo-badawcze, wspomniane w tej pracy, takie jak Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji, Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung, czy fundacja Menno van Coehoorn. Są to organizacje, które rzadko prowadzą własnoręcznie odnowę

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

konkretnych dzieł fortyfikacji, koncentrując się w przeważającej mierze na badaniach historii i stanu obecnego fortyfikacji. Grupy te wiele podróżują, publikują biuletyny, czasopisma, książki, często udostępniają swoje zbiory, tworzą programy konserwatorskie i projekty. Jest to największa platforma wymiany doświadczeń wśród znawców tematu, tworzą ją ludzie często wykształceni kierunkowo: historycy, inżynierowie, architekci, planiści, geografowie, czy emerytowani wojskowi. Odłamem tej grupy są pojedyncze osoby: sceptyczni badacze i miłośnicy epok, którzy generują wprawdzie zainteresowanie, ale podcinają skrzydła zwolennikom szybkich i energicznych realnych działań i bywają niechętni do współpracy. Stoją na stanowisku, że jakkolwiek cenne, to fortyfikacyjne dziedzictwo nie ma szans na użytkowanie współczesne.

Drugą grupą są znawcy-wykonawcy prac – małe stowarzyszenia powstające przy konkretnych niewielkich obiektach, które odnawiają. Działają oni często w porozumieniu z grupami historyczno-rekonstrukcyjnymi, które odtwarzają umundurowanie i wojskowe tradycje historycznych jednostek wojskowych – np. Stowarzyszenia 3-go Historycznego Galicyjskiego Pułku Artylerii Fortecznej im. Księcia Kinsky'ego. Grupy rekonstrukcyjne nie muszą własnoręcznie prowadzić odnowy fortyfikacji, ale są częścią funkcjonowania obiektów i miejsc historycznych, rekonstruując ducha epoki i uczestnicząc w wydarzeniach, które przyciągają odwiedzających. Forteczną odmianą grup poszukiwaczy skarbów i tropicieli niezwykłości są „bunkrowcy”, którzy głównie poświęcają się eksploracji miejsc trudno dostępnych, podziemnych czy mało popularnych, jak fortyfikacje z okresu II wojny światowej (zwłaszcza Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego).

Kolejną większą grupą są organizacje, które mają charakter turystyczny, a fortyfikacjami zajmują popularyzując turystykę kulturową, to na przykład Oddział Wojskowy PTTK (organizujący Rajd Twierdzy Kraków), czy nieformalny internetowy Krąg Twierdzy Kraków. Takie organizacje generują zainteresowanie wśród zwyczajnych turystów przyciągając ich uwagę ku dziedzictwu fortecznemu.

Niewielką, lecz istotną grupą są stowarzyszenia memorialne gromadzące uczestników wydarzeń na frontach II wojny światowej. Ze względu na wymieranie autentycznych świadków i uczestników wydarzeń stowarzyszenia te są grupami o trendzie silnie zstępującym. Obok nich działają także grupy kombatanckie i post-kombatanckie, grupujące ludzi, którzy niekoniecznie brali udział w wydarzeniach historycznych.

W rewitalizacji fortyfikacji biorą czasami udział ekolodzy zrzeszeni np. w stowarzyszeniach ochrony przyrody i zajmujący się ochroną nietoperzy (Polskie Towarzystwo Ochrony Przyrody "Salamandra").

Ostatnią grupą są stowarzyszenia chcące pozytywnych działań, np. rozwoju lokalnego, kulturalne i inne podobne, które niekoniecznie posiadają wiedzę profesjonalną z dziedziny historii fortyfikacji i do fortyfikacji się przyuczają (Fundacja Aktywnej Ochrony Zbytków Techniki Janus, Instytut Sztuki). Na to jaką rolę organizacje takie pełnią w rewitalizacji krajobrazu warownego ma wpływ wrażliwość na znajomość tematyki oraz zrozumienie złożoności problemów, jakie wiążą się z procesem odnowy.

VIII.1.3. Silne i słabe strony NGO jako inicjatora rewitalizacji i uczestnika procesu odnowy. Najbardziej potrzebne cechy organizacji pozarządowych.

Specyfika organizacji pozarządowych wpływa istotnie na ich rolę w procesach odnowy zabytkowych fortyfikacji. W tak trudnej z ekonomicznego punktu widzenia dziedzinie jak ochrona zabytków działalność oparta na wolontariacie jest ważnym składnikiem przedsięwzięć. Bogactwem i napędem NGO-sów są bowiem ludzie i w momencie starań o dotacje zawsze jest to dodatkowy argument: posiadania wkładu własnego w postaci pracy członków stowarzyszenia. Ponadto, członkowie stowarzyszeń, to osoby poświęcające na działalność swój wolny czas, a więc podejmujący dodatkowe obowiązki ze względu na swoją pasję. Muszą oni wykazać się zatem umiejętnością dobrej organizacji czasu, aby nie ucierpiało ich życie rodzinne i zawodowe – taka postawa sprzyja rzeczowości i dyscyplinie czasowej w realizacji projektów. Co więcej, pracujące na rzecz odnowy fortyfikacji stowarzyszenia zwykle są organizacjami działającymi na niewielkim obszarze i pracują w bliskim kontakcie z mieszkańcami okolic zabytku i z lokalnymi konkretnymi problemami ²¹². Przykładem takiej organizacji pozarządowej zrzeszającej pasjonatów, występującej w roli koordynatora i wykonawcy rewitalizacji jest Stowarzyszenie Pro Fortalicium, które od kilku lat realizuje z powodzeniem, ale nie bez trudności i potknięć, rozproszone muzeum składające się z odnawianych i udostępnianych izb pamięci w schronach Obszaru Warownego Śląsk.

Organizacje pozarządowe posiadają szczególne cechy, które mają znaczący wpływ na sposób w jaki prowadzą opiekę i odnowę fortecznego dziedzictwa. Wśród tych cech można wyraźnie wyróżnić przydatne umiejętności, które decydują o stopniu powodzenia zamierzeń jak i słabości, które są czynnikiem składowym ewentualnych porażek.

Do podstawowych silnych stron organizacji pozarządowych zajmujących się odnową fortyfikacji należy dogłębna znajomość tematu – historii i tradycji miejsca i obiektu – oraz zespół ludzki, w którym działają osoby wielu zawodów i umiejętności. Oprócz kapitału wiedzy i ludzi, grupy takie posiadają rozwinięte cechy społeczne, które zwiększają ich skuteczność: potrafią się organizować, szybko podejmują doraźne działania (jak na przykład spontaniczne akcje protestacyjne lub ratunkowe), a także budują więzi i tworzą koalicje poruszając się sprawnie w sieci powiązań międzyludzkich i lokalnych uwarunkowań. Ponadto efektywnie wykorzystują wszelkie nieformalne kanały przesyłu informacji – często działalność takich grup opiera się na sieci prywatnych znajomości i panują w nich stosunki przyjacielskie. Organizacje takie cechuje zdolność do szybkiego uczenia się, gdyż permanentny brak pieniędzy zmusza je do pielęgnowania pomysłowości w zakresie zdobywania środków na działalność i jej popularyzację. W związku z tym także chętnie korzystają one z nowoczesnych technologii – zwłaszcza

²¹²R.W. Chodakowski, *Rola struktur pozarządowych w ochronie zabytków Twierdzy Boyen w Giżycku* [w:] *Lokalne programy ochrony i zagospodarowanie zabytkowych zespołów obronnych*, FORTYFIKACJA T. VIII, pod red. Piotra Molskiego, Warszawa 1999

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

z Internetu, który niewielkim kosztem pozwala im na obecność w „wielkim świecie” oraz kontakty z zagranicznymi organizacjami o podobnym profilu. Prawdziwym atutem jest jednakże zapal i pasja, które dają im niezbędny napęd do działania.

Wśród słabości fortecznych stowarzyszeń znajduje się częstokroć hermetyczny profil, którego przejawem jest specyficzny żargon, słabo zrozumiały dla osoby niewtajemniczonej i odstraszący potencjalnych sojuszników. Ze względu na niewielką ilość członków oraz to, że główną motywacją jest pasja, a nie pieniądze, organizacje takie borykają się ze słabościami jakie dotyczą je ze względu na syndrom wypalenia i wygasanie motywacji. Często jest słomiany zapal i pierwsze energiczne działania, którym jednak w dłuższej perspektywie brak konsekwencji i kontynuacji. Stałym problemem jest konieczność pozyskiwania środków, co pochłania niemało energii, podobnie jak odnajdywanie się w gąszczu procedur administracyjnych i różnych obowiązków biurokratycznych. Niestety, aby osiągnąć widoczne efekty w odnowie tak trudnych i skomplikowanych struktur, jakimi są fortyfikacje, konieczny jest duży nakład pracy. Gdy roboty konserwatorskie, a także wszelka inna działalność (społeczna, propagatorska i publicystyczna), prowadzone są własnymi siłami, na efekty trzeba czekać długo. A dodatkowo zdarza się, że jeżeli w pracach nie uczestniczy profesjonalista, to efekty estetyczne i poprawność konserwatorska przedsięwzięć mogą być dyskusyjne.

Naturalnie należy podkreślić, że wymienione powyżej cechy i umiejętności nie zawsze występują u każdej organizacji wszystkie razem. Można powiedzieć, że naszkicowana powyżej charakterystyka dotyczyłaby organizacji modelowej – okrzepłej i sprawnie działającej.

Nie ulega jednak wątpliwości, że odnowa fortyfikacji prowadzona przez NGO może skutkować widocznymi i pozytywnymi efektami. Po pierwsze, może przyczynić się poprzez udostępnienie miejsc, w innym przypadku zamkniętych, do promocji turystyki niekonwencjonalnej – przygodowej, a także pielęgnowania pamięci o wydarzeniach i miejscach niezwykłych. W wyniku działań stowarzyszeń przywracających dawne fortyfikacje do życia mogą powstać autorskie koncepcje muzealne podejmujące tematy trudne – tragiczne i często zapomniane.

Działalność organizacji społecznych w zakresie odnowy i ochrony krajobrazu warownego potwierdza, że NGO są dobrymi inspiratorami do działania także dla innych podmiotów, a ich czujność często ratuje zabytki obronne przed ostatecznym zapomnieniem czy katastrofą destrukcji. Analiza kilkunastu przypadków działań o charakterze rewitalizacyjnym potwierdza jednak, że konieczna i niezbędna jest doza profesjonalizmu w zakresie technik konserwacji zabytków. Projekt dobry konserwatorsko i architektonicznie, mimo, że kosztuje więcej i potrzeba na jego wykonanie więcej czasu, jest na dłuższą metę bardziej opłacalny – także w sensie ekonomicznym. Zwiększa akceptację dla przedsięwzięcia ze strony profesjonalistów z zakresu konserwacji podnosząc prestiż przedsięwzięcia i dając powody do dumy jego realizatorom. Ponadto, wszelkie dyletanckie błędy w sztuce budowlano-konserwatorskiej mogą znacznie pogorszyć stan obiektu i przynieść w rezultacie skutek odwrotny do zamierzonego. Dotyczy to zwłaszcza prac przy osuszaniu zawilgoconych murów, zakładania izolacji przeciwwilgociowych,

odnowy dachów i stropodachów. Obserwacja potwierdza także, że działania minimalistyczne, które konserwują trwale ruiny czasem są lepsze niż niedopracowane lub tandetne rekonstrukcje.

Jest sprawą oczywistą, że organizacje pozarządowe dla uzyskania maksymalnej skuteczności w podejmowanych działaniach potrzebują wsparcia – i to zarówno samorządu lokalnego jak i profesjonalistów. Wszelkie sukcesy tego typu przedsięwzięć są dowodem na to, że entuzjazm w realizacji pasji jest zaraźliwy i jest niebagatelnym składnikiem powodzenia.

W tej dyskusji cech modelowej organizacji pozarządowej zajmującej się odnową i ożywieniem krajobrazu warownego należy dodać, że prócz umiejętności fachowych z dziedziny konserwacji oraz wiedzy historycznej (takich jak znajomość historii obiektu, przede wszystkim rozumienie zasad funkcjonowania systemu i powiązań krajobrazowych) istnieje silna potrzeba tzw. umiejętności miękkich²¹³. Do nich zaliczają się przede wszystkim umiejętności związane z komunikacją z innymi osobami i podmiotami za pomocą różnych środków i technik, które pozwolą na przekonanie np. decydentów do wsparcia podejmowanych inicjatyw. Także umiejętności negocjacji i skutecznej argumentacji będą przydatne na tym polu. Wszystko to może przyczynić się do ułatwienia kontaktów z innymi uczestnikami procesów odnowy krajobrazu warownego i sprawniejszego prowadzenia spraw administracyjnych, a co za tym idzie, do zwiększenia sprawności działania. Wskazane jest, aby organizacja pozarządowa była typem zbiorowości uczącej się i szybko reagującej na zmiany, by radziła sobie ze zmiennością warunków działania – dotyczy to zwłaszcza utrudniającej życie biurokracji. Z tego powodu lepszą formą organizacyjną wydaje się ogólnokrajowa federacja stowarzyszeń lokalnych, która jest zarazem organizacją badawczą i doradczą, niż ogólnokrajowe stowarzyszenie o charakterze interwencyjnym. Bezład organizacyjny grupy tego drugiego typu jest zdecydowanie czynnikiem paraliżującym jej działalność, co dobitnie ilustruje przykład Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji, które miało aspiracje do bycia ogólnokrajowym forum łączącym zarówno badaczy jak i praktyków odnowy krajobrazu warownego.

Poważny wpływ na skuteczność NGO może mieć powiązanie umiejętności stawiania przed sobą odpowiednich celów²¹⁴ z umiejętnością planowania kosztów i znajomością pewnych mechanizmów ekonomicznych. Konieczny jest tutaj daleko posunięty realizm i konsekwentna umiejętność osiągania rzeczy możliwych. Inaczej niepowodzenia mogą skutecznie zniszczyć zapal do działania. Dlatego niezbędne jest planowanie w ujęciu nie tylko operacyjnym, ale także strategicznym.

Jedną z ważniejszych umiejętności i często zaniedbywaną czynnością jest uczenie się na błędach (najlepiej cudzych!) poprzez ewaluację podejmowanych działań i programów. Niestety

²¹³ang. soft skills, szczegółowo wypunktowaną wiedzę i umiejętności niezbędne do opracowania koncepcji planu ochrony na potrzeby przyrodniczych parków krajobrazowych i narodowych wymieniają: Iddle E., Bines T., *Planowanie ochrony obszarów cennych przyrodniczo. Przewodnik dla praktyków i ich szefów*. Świebodzin, 2004, http://www.kp.org.pl/pdf/poradniki/eddieiddle_timbines.pdf

²¹⁴Zasada określania celów SMART (*smart* - ang. sprytny, bystry); opisana przez akronim pochodzący od pierwszych liter słów: Simple (prosty), Measurable (mierzalny), Achievable (osiągalny), Realistic (realistyczny), on Time (na czas)

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

często wielu akcjom zakończonym niepowodzeniem brak krytycznej analizy, wyciągnięcia wniosków, a przedsięwzięciom udanym z kolei brak monitoringu w celu utrzymania trwałości efektów. Warto wspomnieć, że wiele niepowodzeń niewielkich organizacji pozarządowych w Polsce wynika niejednokrotnie z natury ich funkcjonowania. Problem, jak się wydaje, leży u podstaw działalności i ... w naturze ludzkiej – sukces odnoszą te organizacje, w których celem jest wspólne działanie zespołowe (czy to naukowe czy to renowacyjne), nie zaś jedynie chęć przynależności i uprawianie pseudowojskowego folkloru jako rodzaju egzotycznego hobby. Jeżeli do tego dołożyć personalne ambicje i chęć zaistnienia na lokalnej arenie politycznej, to otrzymamy obraz organizacji skazanej na niepowodzenie w odnowie krajobrazu warownego. Brak chęci i autentycznego zainteresowania fortecznym dziedzictwem zdecydowanie odbija się na sposobie działań, ich jakości i rezultatach.

Tabela 3. Podsumowanie silnych i słabych stron oraz szans i zagrożeń dla NGOów w kontekście działalności na polu odnowy zabytków i krajobrazu warownego

Silne strony	Słabości
<ul style="list-style-type: none"> • kapitał wiedzy - dogłębna znajomość tematu – historii i tradycji miejsca i obiektu, • kapitał ludzki - różnorodny zespół, • umiejętność szybkiej organizacji, • umiejętność szybkiego podejmowania doraźnych działań, • umiejętność budowania więzi, • umiejętność wykorzystania nieformalnych kanałów przesyłu informacji i nowoczesnych technologii, • umiejętność uczenia się, • pasja dająca napęd do działania. 	<ul style="list-style-type: none"> • hermetyczny profil, • słomiany zapał, • syndrom wypalenia i wygasanie motywacji, • konieczność stałego poszukiwania środków na działalność, • słaba umiejętność odnajdywania się w procedurach administracyjnych, • stały niedobór czasu, • amatorstwo w działaniach konserwatorskich • sprzeczne ambicje międzyludzkie, • uwikłanie w politykę
Szanse	Zagrożenia
<ul style="list-style-type: none"> • wspieranie działalności 3 sektora przez specjalne organizacje, • rosnące zaufanie społeczne do NGO, • dofinansowywanie rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w politykach i programach UE 	<ul style="list-style-type: none"> • brak aktywnego wsparcia ze strony samorządu lokalnego, • marnotrawienie dorobku i zaufania wypracowanego przez NGO, • zbyt mała współpraca służb konserwatorskich z NGO

Działalność NGO na polu odnowy zabytków i krajobrazu warownego określają także szanse i zagrożenia wynikające z uwarunkowań zewnętrznych. Najważniejsze szanse to rosnące zaufanie do III sektora i jego wspieranie w ramach dofinansowywanie rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w politykach i programach wielu organizacji, w tym także UE. Do największych zagrożeń należy brak aktywnego wsparcia ze strony samorządu lokalnego poprzez marnotrawienie dorobku i zaufania wypracowanego przez społeczników, a także niedostateczna współpraca służb konserwatorskich.

VIII.1.4. Skala trudności przedsięwzięć, a role NGO-sów w procesach odnowy krajobrazu warownego.

Skalę trudności przedsięwzięcia należy rozpatrywać w odniesieniu do rodzaju organizacji oraz do typu obiektów zlokalizowanych w danym modelu krajobrazu. Analiza przypadków przytoczonych w tej pracy wskazuje na dwa bieguny zaangażowania i dwa wiodące, choć skrajnie różne, typy prowadzenia odnowy krajobrazu warownego przez stowarzyszenia.

Duże organizacje o charakterze ekspercko-badawczym jak Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung albo TPF mogą z powodzeniem doradzać w odnowie np. całych zespołów twierdz poligonalnych i złożonych kompleksów obronnych wrośniętych w strukturę miast. Mogą w ramach takiego doradztwa tworzyć realne programy działań konserwatorskich, przygotowywać strategie udostępniania i uczestniczyć w sporządzaniu dokumentów planistycznych – np. o charakterze planów ochrony. Jest to możliwe ponieważ zrzeszają osoby kompetentne w odpowiednich dziedzinach – architektów, architektów krajobrazu, planistów, inżynierów, historyków i historyków wojskowości. Praktycznie więc nie ma zbyt wielkiego znaczenia model krajobrazu i typ obiektu, gdyż istnieje spora szansa, że wśród członków stowarzyszenia będzie znawca danej epoki i/lub zdolny projektant, czyli profesjonalści. Tak przygotowane dokumenty mogą stanowić załączniki i ważne części składowe wniosków o różnorakie dofinansowania (zarówno ze środków krajowych jak i UE). Jednakże, w tym przypadku stowarzyszeniom eksperckim wciąż brak umiejętności skutecznego pozyskiwania dotacji – jest to związane ze sprawnością w poruszaniu się po procedurach administracyjnych i znajomością mechanizmów, które wykraczają poza ich zasadnicze pole działalności, bo dotyczą kompetencji samorządu lokalnego. Podobnie, trudność stanowi dla organizacji tego rodzaju bezpośrednio prowadzenie prac. Można jednak stwierdzić z całą pewnością, że są takie przedsięwzięcia, które są nawet dla organizacji o charakterze eksperckim trudnym wyzwaniem. Jak dotąd bowiem nikomu się jeszcze nie udało systemowo zrewitalizować i zaadaptować całej twierdzy poligonalnej ze względu na ogromną kosztowność oraz zawikłanie spraw własności (dysponowania) gruntów. Wprawdzie podejmowane są takie próby – jednak są to dopiero zwiastuny możliwych zmian. Aby podołać takiemu zadaniu, w Przemyśle doszło do podpisania „Listu intencyjnego w sprawie utworzenia Związku Gmin Fortecznych oraz Zespołu Parków Kulturowych Twierdzy Przemyśl”²¹⁵. Wójtowie ośmiu Gmin, Prezydent Miasta Przemyśla oraz Starosta Przemyski zawiazali takie porozumienie w celu realizacji kompleksowej koncepcji rewitalizacji twierdzy w oparciu o dokument sporządzany przez architektów, którzy jednocześnie od lat należą do TPF. Czynnikiem decydującym o trudności przedsięwzięcia jest tutaj złożoność sprawy wynikająca z nakładania się problematyki konserwatorskiej w skali obiektu na jego rozległość (rozumianą także jako duży rozmiar obiektu) jak najlepiej określającą jego związenie z krajobrazem. O organicznym wrośnięciu w krajobraz decyduje zachowanie elementów fortyfikacji ziemnej, pustych przedpól

²¹⁵ Podpisanie listu intencyjnego miało miejsce dnia 8 września 2006 roku [za: http://www.przemysl.pl/nasze_miasto/nasze_miasto/629/630/4024.html]

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

i zapól, także powiązań widokowych z innymi obiektami oraz sukcesorów oryginalnej zieleni maskującej. Zachowanie tych elementów kluczowych dla percepcji krajobrazu warownego jest trudnym zadaniem w przypadku centrów miast historycznych bądź obszarów leżących na ich obrzeżach. W takich skomplikowanych zamierzeniach stowarzyszenia miłośników i badaczy fortyfikacji mogą być dobrymi popularyzatorami wiedzy, inicjatorami przedsięwzięć, doradcami i współwykonawcami dokumentacji odnowy, ale zakres i skala prac do wykonania może przekraczać ich fizyczne możliwości.

Drugą skrajnością są małe stowarzyszenia lokalne, które podejmują działania na rzecz konkretnego obiektu i w ten sposób mają wpływ na krajobraz. W tym podziale widoczna jest także zależność między działaniami prowadzonym w obszarach mocno zurbanizowanych, miejskich i na prowincji czy w krajobrazie otwartym. Często przedmiotem działań małych stowarzyszeń lokalnych są niewielkie obiekty bojowe, schrony i inne dzieła fortyfikacji rozproszonej z okresu II wojny światowej. Prace prowadzą zwykle wolontariusze własnymi siłami, a ze względu na rozmiary i technologie, takie obiekty wymagają niższego nakładu kosztów. Potem dość szybko widać efekt końcowy przeprowadzonych prac a pozytywny rezultat podbudowuje i zachęca grupę do podjęcia kolejnego wyzwania (system się sam napędza). Przykładowo Pro Fortalicium ma już odnowione i zaadaptowane 3 schrony, zaś Brytyjczycy na poligonalnym i złożonym forcie Nelson nadal walczą z ziemią i trawą i powierzchnią, aby odtwarzać kolejne stanowiska artyleryjskie. Zakres czasowy obu działań można porównywać; różnicę stanowi rozmiar i typ obiektu, przy czym sposób działania (organizacja prac) jest podobna – polega na zbiórkach ochotników w określone dni i wspólnej pracy. Teoretycznie także żelbetowe obiekty fortyfikacji rozproszonej generują mniej pułapek natury konserwatorskiej, chociaż spektrum problemów jest jednakowe (osuszanie murów, izolacje, masywy ziemne, prowadzenie instalacji). O ile takie stowarzyszenie potrafi sobie poradzić z samodzielnym wykonaniem niewielkich prac remontowych i jest też w stanie potem ustalić dyżury i udostępniać obiekt, to problemem staje się działanie systemowe. Nawet kilka odremontowanych obiektów musi mieć ze sobą dobre połączenie, aby można było mówić o udostępnianiu w postaci szlaku – takim małym grupom jest to znacznie trudniej osiągnąć – zwłaszcza w Polsce. Trzy schrony odnowione przez Pro Fortalicium zostały odnowione w takiej kolejności w jakiej wzrastało zainteresowanie tematem i w jakiej uzyskiwano do nich dostęp. Trudno więc mówić o podejściu strategicznym.

Wiele organizacji z wymienionych w typologii nie zajmuje się bezpośrednio działaniami w krajobrazie i obiektach. Do ich celów należy głównie popularyzacja historii fortyfikacji czy też propagowanie pewnych idei (pacyfistycznych, memorialnych). I mimo, że nie mają one bezpośredniego udziału w poprawie kondycji fizycznej obiektów, to stanowią o ich ożywieniu poprzez organizację rekonstrukcji i innych spotkań, ukazywanie historii żywej, czy kultywowanie pewnych tradycji. To przyczynia się do budowania znaczeniowej wymowy krajobrazu i pielęgnowania dziedzictwa niematerialnego związanego z tym konkretnym krajobrazem i w tym sensie należy do szeroko pojętego zakresu rewitalizacji.

W N		OBSZARY ZURBANIZOWANE		TERENY OTWARTE		
		TWIERDZA W MIEŚCIE HISTORYCZNYM NAJWIĘKSZE W1 NAGROMADZENIE AKTORÓW I FUNKCJI W JEDNYM OBSZARZE	OBRZEŻA DUŻEGO MIASTA HISTORYCZNEGO W2 ROZPROSZENIE NA TERENIE JEDNEGO MIASTA – TRUDNOŚĆ W UKAZANIU ZALEŻNOŚCI I POWIĄZAŃ	KRAJOBRAZ OTWARY GÓRSKI W3	KRAJOBRAZ WAROWNY NIZINNY W4	KRAJOBRAZ OTWARTY NADMORSKI W5
N1	NAUKOWO-BADAWCZE, POPULARYZATORSKIE	Prowadzenie badań, popularyzacja wiedzy, odczyty, prelekcje, doradztwo, udostępnianie archiwów, publicystyka, Koordynacja projektów odnowy i udostępniania	Prowadzenie badań, doradztwo dla rad dzielnic, wspieranie lokalnych wydarzeń kulturalnych, koordynacja projektów odnowy i udostępniania	TRUDNOŚĆ W UKAZANIU POWIĄZAŃ ZE WZGLĘDU NA ROZPROSZENIE, NAJMNIESZE PODMIOTY ADMINISTRUJĄCE – NAJMNIJ BEZWŁADNOŚCI ORGANIZACYJNEJ		
N2	ZNAWCY-WYKONAWCY	Doradztwo w prowadzeniu prac, trudno własnoręcznie wykonywać prace-wielkość obiektów	Częściowe wykonawstwo prac, monitorowanie stanu, utrzymanie stanu, udostępnianie	Dokumentacja i rejestracja, prowadzenie prac, zarządzanie i udostępnianie		
N3	TURYSTYCZNO-KRAJOZNAWCZE	Promocja niekonwencjonalnej turystyki miejskiej, tworzenie produktu turystycznego	Promocja rekreacji w terenach podmiejskich, monitorowanie stanu	Organizacja rajdów i wycieczek, Promocja turystyki kulturowej i tematycznej Monitorowanie stanu, udostępnianie		
N4	HISTORYCZNO REKONSTRUKCYJNE	Organizacja rekonstrukcji	Organizacja rekonstrukcji, udostępnianie	Animowanie lokalnych wydarzeń historycznych, udostępnianie, organizacja rekonstrukcji		
N5	ODKRYWCY	Prezentacja odkryć	Prezentacja odkryć	Dokumentacja, eksploracja, monitorowanie stanu		
N6	MEMORIALNE	Uczestnictwo w projektach historii żywej		Uczestnictwo w projektach historii żywej		
N7	EKOLOGICZNE	Edukacja ekologiczna na temat bioróżnorodności w miastach		Ochrona siedlisk zwierząt chronionych		
N8	NEUTRALNE	Prowadzenie działalności kulturalnej i edukacyjnej z poszanowaniem wartości zabytkowych krajobrazu warownego		Wspieranie inicjatyw lokalnych i rozwoju przedsiębiorczości związanego z turystyką forteczną		

Tabela 4. Zestawienie możliwych ról organizacji pozarządowych poszczególnych modelach krajobrazu, oprac. własne na podstawie analizy celów statutowych organizacji, wywiadów i obserwacji uczestniczącej, A. Staniewska 2009

VIII.2. Przegląd współczesnych funkcji z komentarzem

DOBÓR FUNKCJI

Obserwacja potwierdza, że najlepsze efekty daje rewitalizacja, gdy nowa funkcja dobrana jest z myślą o harmonii przestrzennej i znaczeniowej z adaptowanym obiektem. Mówiąc najogólniej: nowa funkcja powinna być dopasowana do obiektu, nie zaś odwrotnie. Jakkolwiek nigdy nie dość rozważań i namysłu przed przystąpieniem do działania, jednak dopiero praktyczne realizacje weryfikują teoretyczne rozważania wskazując na realne możliwości – co będzie funkcjonować, zmieści się i nie będzie zbyt ingerować w zabytkową substancję fortyfikacji danego typu. Co więcej, studia przypadków dowodzą, że nie wszystkie funkcje teoretycznie możliwe do wprowadzenia do obiektu mogą być zrealizowane, jeśli wykonawcą odnowy jest niewielka organizacja pozarządowa. Możliwości operacyjne, finansowe i organizacyjne tych grup pozwalają zwykle na zakładanie niewielkich placówek o charakterze „izb muzealnych” w duchu rekonstrukcyjnym. Dopiero wsparcie organizacyjne samorządu pozwala na szerszy zakres prac i bardziej złożoną funkcję. Osobnym i rzadkim zagadnieniem jest odnowa podjęta przez prywatnego mecenasa o zasobnym portfelu, co jednak znajduje się poza zakresem niniejszej pracy.

KWESTIA SĄSIEDZTWA I SKALI

Na dobór funkcji i realizację przedsięwzięcia odnowy ma duży wpływ czynnik otoczenia, w tym szczególnie skala makro – krajobrazowa. Przykładowo obiekt położony w górach jest mniej dostępny, ale bardziej atrakcyjny krajobrazowo, nawet jeżeli jest tylko trwałą ruiną. Tutaj otwiera się także szansa na promocję krajobrazu warownego jako tła dla czynnego uprawiania turystyki kulturowej lub sportu, czyli funkcji niekoniecznie związanych z historią fortyfikacji jako podstawową motywacją do poznania obiektu czy obszaru. Można zaryzykować tezę, że głównym wyzwaniem jest tu bardziej pielęgnacja stanu istniejącego, tak aby ślady fortecznej przeszłości pozostały czytelne, bardziej niż kreacja architektoniczno-krajobrazowa – takie założenie przyświeca realizacji projektu Ecomuseo Grande Guerra Prealpi Vincentine. W ogólności można powiedzieć, że wiele działań można podzielić na takie, w których obiekt i jego ożywienie jest celem samym w sobie oraz takie, w których działania dotyczące obiektu są tłem dla innej działalności organizacji. Nie przesądza to o sukcesie albo niepowodzeniu całego przedsięwzięcia, ale w przypadku jedynie pretekstowego potraktowania fortecznego zabytku może prowadzić do wypaczenia sensu działań i niekorzystnych zmian w krajobrazie oraz w samym obiekcie. Tego dowodzi przykład działań Instytutu Sztuki wobec fortu św. Benedykta w Krakowie, gdzie rozbudowany projekt adaptacyjny całkowicie „skonsumował” sam obiekt.

Dobre wykorzystanie czynnika lokalizacji dotyczy także stref obrzeży miast, który tutaj działa w dwie strony: zrewitalizowany fort jako dobre sąsiedztwo i zaplecze rekreacyjne (por. koncepcja pierścieni Bogdanowskiego wokół Krakowa) oraz funkcja rekreacyjna w krajobrazie

otwartym jako dobre sąsiedztwo dla fortu. Krajobraz warowny na obrzeżach miast podlega jednak olbrzymim przekształceniom ze względu na presję urbanizacyjną i zagospodarowanie modelowe jest niezwykle rzadkie. W takich wypadkach niestety działania koncentrują się bardziej na obiekcie, niż na krajobrazie jako całości. Inspiracją do holistycznych działań mogą tutaj być prace studialne²¹⁶.

Z kolei położenie w mieście, mimo, że pośród wielu innych atrakcji w krajobrazie „zatłoczonym” znaczeniowo niejako trudno go znaleźć, to sam obiekt w sensie fizycznym jest łatwo dostępny. Tak więc pożądane i realne do wprowadzenia są wszystkie takie funkcje, które włączają obiekt w funkcjonowanie publiczne. Wziąwszy pod uwagę typologię obiektów jakie znajdują się w miastach zmieszczą się w nich instytucje takie jak: muzea, biura samorządu lokalnego albo instytucji miejskich, galerie sztuki, inkubatory przedsiębiorczości, kluby i siedziby stowarzyszeń czy punkty informacji turystycznej. Osobnym zagadnieniem, ale pokrewnym tematycznie, są renowacje i adaptacje zespołów koszarowych²¹⁷.

MUZEA

Forteczne muzea w miastach będą miały inną rangę niż izby muzealne na prowincji – tu istnieje szansa na tworzenie muzeów niezwyklej, interaktywnych, które będą centrami odsyłającymi do mniejszych placówek w regionie. Wzorcem takiego muzeum w niezwyklej sposób przedstawiającego historię tragiczną i trudną jest Muzeum Powstania Warszawskiego. Dopiero aranżacja tego typu – w pełni profesjonalna i przyciągająca ma szansę przebić się przez bogatą ofertę kulturalną innych placówek w mieście.

Ilustracja 98. Ekspozycja muzealna w forcie Naarden obrazująca jego historię, fot. P. Bujas 2009

²¹⁶ por. praca dyplomowa A. Kubskiej, „Forteczny zakątek – fort 52 Borek w Krakowie”, przygotowana pod kier. dr hab. inż. arch. Krystyny Dąbrowskiej-Budziło, prof. PK, [mpis w zbiorach IAK PK]

²¹⁷ por. badania i przygotowywana rozprawa doktorska mgr inż. arch. Wojciecha Rymszy-Mazura

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Krajobraz warowny i fortyfikacje prowokują często do automatycznego przypisania im funkcji muzealnej – tendencja taka jest zwłaszcza zauważalna wśród miłośników budowli obronnych. W wielu przypadkach jest to dążenie uzasadnione, gdyż są to struktury wymagające upamiętnienia – ze względu na losy swoje i załogi – oraz objaśnienia – ze względu na swój niedzisiejszy kształt i charakter. Kluczową sprawą przy rewitalizacji na cele muzealne jest taka aranżacja wnętrza i dobór eksponatów, które zapewnią powodzenie u zwiedzających, a także stworzą warunki, które przyczynią się do ożywienia lokalnego życia kulturalnego. Współczesne muzeum jako miejsce pielęgnowania pamięci, spotkań międzypokoleniowych i edukacji powinno dysponować odpowiednią do tych celów przestrzenią. Takie pojmowanie funkcji muzealnej ogranicza podejście dosłowne i rekonstrukcyjne, ale nie stoi w sprzeczności z zasadami konserwatorskimi dotyczącymi zachowania autentyczności substancji obiektu. Powoli odchodzi w przeszłość wizja muzeum jako składu przedmiotów dawnych. Różnicę tą można zaobserwować porównując ekspozycję w Museo Storico Italiano della Guerra w Rovereto i ekspozycję na forcie Belvedere-Gschwendt. Wprawdzie w wielu obiektach fortyfikacji stałej może się znaleźć miejsce na gromadzenie czy opracowywanie zbiorów, lecz z racji chęci pełnego udostępnienia takich obiektów jak największa ich część powinna być otwarta dla zwiedzającego w ramach interaktywnej ekspozycji. Doskonałymi przykładami są muzea związane z wojskowością, zwłaszcza z lotnictwem, takie jak: Imperial War Museum w Duxford²¹⁸ czy Royal Air Force Museum²¹⁹. Z pewnością projekt i realizacja żyjącego muzeum na miarę XXI wieku jest dla organizacji pozarządowej zadaniem bardzo wymagającym i leżącym na granicy wykonalności. Natomiast niewielkie izby muzealne są realizowane z powodzeniem przez stowarzyszenia, przy założeniu, że dochowana zostanie dbałość o autentyczność użytych materiałów i eksponatów oraz jakość i estetykę współczesnych objaśnień i elementów, takich jak: tablice informacyjne, oznakowanie. Takie muzea *ad hoc*, podobnie jak trwałe ruiny pozostawione w stanie zabezpieczonej autoekspozycji „do wędrówki i samodzielnej eksploracji” wpisują się znakomicie we współczesne odkrywanie krajobrazu warownego w ramach turystyki kulturowej.

HOTELE I GASTRONOMIA

Ulokowanie w obiekcie fortecznym hotelu wydaje się być perspektywą kuszącą, bo to budowle niezwykle. Jednak obiekty tego rodzaju podlegają jeszcze bardziej ścisłym regulacjom i przepisom niż inne funkcje – wiąże się to z odpowiednią kategorią i zachowaniem przepisów sanitarnych (karta obiektu, prowadzenie usług gastronomicznych itp.). Jeden z fortów Twierdzy Kraków – fort 45 Zielonki został adaptowany na hotel i projekt ten pozwala przyjrzeć się bliżej doświadczeniom związanym z tego typu adaptacjami. Po pierwsze jest to przedsięwzięcie prywatnego inwestora – organizacja pozarządowa rzadko dysponuje kapitałem pozwalającym na przeprowadzenie prac we względnie krótkim czasie, aby jak najszybciej móc czerpać zyski z udostępnionego obiektu. Po drugie, hotel o wysokim standardzie wymaga wielu przekształceń

²¹⁸ <http://duxford.iwm.org.uk>, (dostęp: 15.06.2009)

²¹⁹ <http://www.rafmuseum.org.uk>, (dostęp: 15.06.2009)

fortu, nawet, jeśli pokoje hotelowe zostaną zlokalizowane w bloku koszarowo-bojowym, który zapewni logiczne następstwo funkcji - izba koszarowa przekształca się w pokój hotelowy wraz z węzłem sanitarnym.

Ciekawą i wartą naśladowania zasadą, jest pomysł stosowany z powodzeniem przez National Trust i Landmark Trust, który dotyczy wszelkich obiektów wykupionych przez te organizacje. Obiekty te – zarówno wiktoriańskie pałacyki, domostwa typu cottage czy fortyfikacje – są tylko w najbardziej niezbędnym stopniu dostosowane do współczesnych standardów, w większości z zachowaniem dawnych podziałów pomieszczeń i starych elementów wyposażenia – przykładowo kuchni. Obiekty te są wynajmowane na czas wakacji chętnym turystom za dość wysokie sumy. Decydując się na spędzenie wakacji w takim „hotelu” turyści godzą na standard czasem schroniska młodzieżowego i pewne niewygody dla przeżycia czegoś naprawdę niezwykłego. Tak dzieje się w przypadku Fortu Clonque, gdzie przy rezerwacji administracja zastrzega, że konieczne jest zabranie ciepłych ubrań, bo nie ma centralnego ogrzewania w forcie, a gotować trzeba w staroświeckiej kuchni opalanej drewnem. Mimo wskazywania przez specjalistów²²⁰ tej opcji zagospodarowania jako ciekawej i sprawdzonej, wciąż mało jest w Polsce tego typu realizacji – chociaż zamiary udostępnienia obiektu w postaci fortecznego schroniska turystycznego deklaruje Stowarzyszenia 3-go Historycznego Galicyjskiego Pułku Artylerii Fortecznej im. Księcia Kinsky'ego, ale wszelkie prace są bardzo na wczesnym etapie i jest to dopiero deklarowane zamierzenie (por. studium przypadku: Fort Borek, Przemyśl, str. 87). W Krakowie, bez wielkiego rozgłosu działa schronisko młodzieżowe "FORT 39" w Olszanicy (które jest filią Młodzieżowego Domu Kultury Dom Harcerza²²¹). Niegdyś jednoprzestrzenne wnętrze bloku koszarowo-bojowego zostało podzielone na część noclegową (3 pokoje ośmioosobowe i jeden dwuosobowy, z łózkami piętrowymi, oraz zaplecze sanitarne) oraz kawiarnię. Poza obrębem samego fortu zlokalizowano parkingi oraz halę i stajnie klubu jazdy konnej Tabun. Taki hotel typu „przygoda” może być atrakcyjną funkcją we wszystkich wyodrębnionych modelach krajobrazu – zwłaszcza, że otwiera on także możliwość włączenia udostępnionej części hotelowej z całością krajobrazu warownego w jeden kompleks przeznaczony do aktywnego wypoczynku i odkrywania historii.

Funkcją uzupełniającą dla wielu innych (także hotelowych i noclegowych) może być funkcja gastronomiczna – przykładem może tu być restauracja Forteczna w kazamatkach Twierdzy Kłodzko i mająca ruszyć niebawem winiarnia w Bastionie III Kleparz w Krakowie. W sposób udany funkcja gastronomiczna dopełnia ofertę fortów Nelson i Crownhill, które wynajmują pomieszczenia koszar w celach organizacji bankietów i imprez okolicznościowych.

²²⁰ W Atlasie Twierdzy Kraków zatytułowanym *Z problematyki adaptacji krakowskich fortów* wspomina o tym Jan Janczykowski, str. 17.

²²¹ <http://www.mdk-dh.krakow.pl/fort39> (dostęp: 15.06.2009) MDK „Dom Harcerza” to instytucja prowadzona przez Gminę Kraków, podlegająca Kuratorium Oświaty w Krakowie, nie jest to więc organizacja pozarządowa i nie jest analizowana szczegółowo w ramach studiów przypadków w tej pracy.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

OBIEKTY KONFERENCYJNE

Obiekty biurowe i konferencyjne bywają rozszerzeniem oferty fortyfikacji adaptowanych na funkcje hotelowe i mogą mieścić się w licznych obiektach w modelach warownego krajobrazu miejskiego i podmiejskiego, gdyż dla tych funkcji kluczową sprawą jest dostępność. Należy się jednak liczyć z tym, że to funkcje dość trudne do realizacji dla organizacji pozarządowych zwłaszcza dla stowarzyszeń. Crownhill Fort, gdzie mieści się centrum konferencyjne, jest jednocześnie siedzibą Palmerston Forts Society, ale te dwie funkcje są od siebie oddzielone – tzn. stowarzyszenie nie administruje częścią biurową przeznaczoną pod wynajem. Tym zajmuje się jednostka zarządzająca, specjalnie powołana w tym celu, a stowarzyszenie, po doradztwie w procesie odnowy, wróciło do pełnienia głównie swojej roli społecznej, kulturalnej i badawczej, nawet prace praktyczne prowadząc w innym obiekcie. Bardzo dobrym pomysłem byłoby przeznaczenie całego obiektu na siedzibę NGO – na przykład fundacji, jednak praktyczna realizacja w warunkach polskich może być trudna ze względu na koszt koniecznych prac konserwatorskich, nawet tych ograniczających się do minimum. Z takimi problemami boryka się na bieżąco Fundacja Aktywnej Ochrony Zabytków Techniki Janus w Krakowie (fort 44 „Tonie”) i w Przemyślu.

OBIEKTY BIUROWE

Sama funkcja biurowa jako taka sprawdza się, co potwierdza zadowolenie pracowników firmy Equus, której biura mieszczą się w odnowionym forcie Węgrzce w Krakowie. Realizacja ta łączy dobre rozwiązania konserwatorskie ze współczesną architekturą wewnątrz wysokiej jakości. Tyle, że trudno tu mówić o pełnej rewitalizacji, gdyż obiekt w bardzo ograniczonym stopniu jest udostępniony zwiedzającym i działa raczej w izolacji od najbliższych sąsiadów i w związku z tym nie pełni żadnej roli społecznej.

Ilustracja 99. Koszary i izba Fortu 47a Węgrzce - adaptowana na siedzibę i biura firmy spedycyjnej, fot. A. Skrzyńska 2005

Nie spotkaną przez autorkę, ale potencjalnie ciekawą funkcją mogłyby być inkubatory przedsiębiorczości, tyle, że tu mogłyby być przydatne otoczenie i sąsiedztwo innych firm jakie zwykle lokują się w tzw. strefach bądź parkach przedsiębiorczości. Być może w innych miastach

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Polski tego typu zagospodarowanie terenu dotyczy sąsiedztwa fortyfikacji, co zwiększyłoby szanse na prowadzenie tego typu rewitalizacji.

INSTYTUCJE KULTURY I SZTUKI

Dla potrzeb sztuki nowoczesnej – a zwłaszcza sztuki mediów elektronicznych czy innych awangardowych kierunków – nadają się w zasadzie wszelkie typy obiektów i modele krajobrazów, o ile dostosowanie fortu do takich potrzeb nie generuje konieczności zmian w strukturze zabytkowej. Funkcje związane z działalnością artystyczną (galerie, warsztaty twórców, atelier) doskonale pasują do scenerii fortyfikacji, nawet jeśli z nimi kontrastują. W krajobrazie warownym wszelkich epok dobrze sprawdzają się plenerowe ekspozycje (bastion św. Jadwigi w Nysie) oraz warsztaty (warsztaty wrocławskiej ASP w Twierdzy Srebrna Góra w ramach festiwalu FORTART, czy spotkanie artsmeeting²²²) i wszelkie inne działania czasowe.

Ilustracja 100. Nocne przedstawienie na donjonie Twierdzy Srebrna Góra w trakcie festiwalu artsmeeting, kwiecień 2009, fot. Paweł Malicki,

za: <http://www.forty.pl/galeria.php?do=showphoto&sec=47>

Sprawą kluczową w takich przedsięwzięciach, które są możliwe do zrealizowania przez organizacje pozarządowe (i to niekoniecznie zajmujące się fortyfikacjami, ale wykazujące się umiejętnością współpracy z ekspertami) jest właściwe założenie celów i rozmiarów operacji. Można tu porównać przypadki fortów van Asperen i Świętego Benedykta w Krakowie. Czasem takie funkcje mogą poza niezbędnymi robotami konserwatorskimi zabezpieczającymi obiekt od strony technicznej i użytkowej potrzebować wyposażenia w postaci doprowadzenia odpowiednich

²²² W dniach 18-19 kwietnia 2009, Stowarzyszenie FAAC i Stowarzyszenie Kejos Theater zaprezentowały swój festiwal na Twierdzy Srebrna Góra. Ponad 70 artystów z różnych krajów przedstawiło w ciągu dwóch dni surrealistyczne akcje, performance, przedstawienia cyrkowe oraz koncerty muzyczne w fortecznej scenerii jako część warsztatów sztuki alternatywnej na prowincji (tutaj w gminie Stoszowice). Szczegółowe informacje i relacje przedstawia witryna <http://www.artsmeeting.eu> (dostęp: 9.07.2009).

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

mediów, co sprowadza się do pustki nadającej się do wykorzystywania w najrozmaitszych celach. Takim ciekawym i użytecznym sposobem współczesnego zagospodarowania mogłyby być pracownie artystyczne – niestety, ta funkcja nie wystąpiła w znanych autorce przypadkach. Jest tak zapewne dlatego, że nie jest to funkcja, na którą istnieje specjalne zapotrzebowanie i nie generuje ona dochodu.

W krajobrazie warownym wielu typów jest miejsce na działalność edukacyjną różnego rodzaju – dlatego sprawdzają się nie tylko eksperymentalne fragmenty ekspozycji muzealnych dla dzieci (w Crownhill Fort odbywają się gry terenowe dla dzieci szkolnych), ale także instytucje kulturalne i domy kultury. W Polsce jednak działalność taką prowadzą zwykle jednostki gminne, a stowarzyszenia prowadzą swoją działalność niejako obok, korzystając z udostępnionych pomieszczeń. Należy zwrócić uwagę na to, że stowarzyszenia mogą wpływać na działalność takich jednostek i w ten sposób pełnić rewitalizacyjną rolę w sensie głównie społecznym przykładowo prowadząc spotkania z historią dla dzieci (w forcie Belvedere-Gschwendt organizowane są lekcje muzealne i jest realizowany program edukacji regionalnej w szkołach przy współudziale Fondazione Belvedere-Gschwendt).

MIESZKANIA

Ilustracja 101. Widoki apartamentów w forcie No Mans Land na zatoce Portsmouth, fot. Mike Walter 2007, źródło: <http://www.uberreview.com/2007/10/wealthy-master-villains-take-note-man-made-island-still-up-for-sale.htm>

Z punktu widzenia społecznego aspektu odnowy nazywanej rewitalizacją zupełnie chybiony wydaje się być pomysł adaptacji fortyfikacji do funkcji loftów i ekskluzywnych mieszkań na modłę adaptacji obiektów przemysłowych na te cele. Bezpośrednio po II wojnie światowej w Krakowie kwaterowano co prawda mieszkańców w fortach (np. w forcie Kościuszko), ale było to spowodowane przede wszystkim głodem mieszkań, a warunki były raczej spartańskie. Tymczasem w ostatnich latach kilku ekscentrycznych inwestorów próbowało przeprowadzić takie operacje w wieżowych fortach na zatoce Portsmouth (adaptacja fortu Horse Sand Fort na ekskluzywne apartamenty przez firmę Optima (Cambridge) Ltd. czy sprzedany przez KPMG zespół apartamentów w forcie No Man's Land). O ile jednak kosztem licznych przekształceń taki obiekt zostaje przywrócony poniekąd do życia i zachowane zostają jego powiązania widokowe z pozostałymi obiektami (bo jest na wodzie i nie da się tam zbudować sąsiedztwa), o tyle zostaje

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

on podarowany tylko wybranej ekskluzywnej grupie mieszkańców. Tak więc nie spełnia dwóch kryteriów: jest działaniem prywatnego przedsiębiorcy, a nie organizacji pozarządowej oraz zostaje zamknięty dla szerszej społeczności.

Warto jednak nadmienić, że sama dostępność nie decyduje o dobrym doborze funkcji. Zgodnie przeprowadzoną przed rozpoczęciem działań waloryzacją fortecznego dziedzictwa należy zapewnić w odpowiednim stopniu ukazanie jego walorów – tak, aby obiekt tym samym mógł pełnić funkcje dydaktyczną. Współczesne użytkowanie winno zawsze odpowiednio do jego kształtu, stanu zachowania i wartości prezentować to, co w nim najcenniejsze i unikatowe.

Powyższe rozważania są ogólnym omówieniem tego zagadnienia z racji faktu, iż kwestie doboru współczesnych funkcji i skali ingerencji w zabytkowe fortyfikacje są przedmiotem osobnych i dużo głębszych badań naukowych z zakresu konserwacji zabytków i doktryny konserwatorskiej²²³.

FUNKCJA TYP FORTU	MUZEUM FORTECZNE	MUZEUM	PRACIOWNIE	GALERIA	DOM KULTURY (z funkcją sali widowiskowej)	HOTEL	SCHRONISKO TURYSTYCZNE	MAŁE CENTRUM KONFERENCYJNE	BIURA
Forty redytowe									
Forty artyleryjskie									
Forty pancerne									
Zastrzeżenia i uwagi	Bogata historia, atrakcyjna forma, atrakcyjny detal	Brak dużych kubatur			Brak dużych kubatur na salę widowiskową; przekrycie dachem namiotowym dziedzińca redity, Nie rekonstruowanie stropów koszar.	Węzły sanitarne i zaplecze gastronomiczne, Możliwość ukrycia nowych kubatur w wałach lub nasypach			
LEGENDA	konieczne przekształcenia			mniej przekształceń					

Tabela 5. Zestawienie typów fortów i możliwych funkcji, za J. Janczykowskim 2002, oprac. i uzupełnienie: A. Staniewska 2009

Z punktu widzenia niniejszej pracy istotne jest, że o powodzeniu działań architektonicznych decyduje zespół czynników, które trudno poddać ścisłej ocenie. To przede wszystkim dobra koncepcja sporządzona przez projektantów wyczulonych na unikatowy charakter obiektu oraz umiejętność współpracy i pozyskiwania informacji od historyków fortyfikacji i ekspertów. Zasadą powinien być brak inwazyjności w oryginalną strukturę (zgodnie z doktryną

²²³ Por. przygotowywana rozprawa habilitacyjna dr arch. Krzysztofa Wielgusa z IAK PK, J. Janczykowski, *Z adaptacji ...*, *op.cit.*

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

konserwatorską - całkowita możliwość odwracalności działań współczesnych!). Podobnie jak i w innych obiektach zabytkowych, które są związane z krajobrazem i wywierają na nim swoje piętno, projekty współczesnych uzupełnień w fortyfikacjach wymagają poczucia smaku i wrażliwości estetycznej. Wyczerpująco komentuje to Jan Janczykowski i można za nim powtórzyć, że:

- Krajobraz warowny jest integralną całością, a brak zrozumienia związku wszystkich elementów jest źródłem błędów i zniszczeń,
- Utrzymanie dawnych relacji funkcjonalnych (a dziś kompozycyjnych i widokowych) ma duże znaczenie dla postrzegania obiektu;
- Należy unikać stylizacji niezgodnej z duchem obiektu, lepsza jest całkowita nowoczesność oraz częściowa rekonstrukcja.

Nie aspirując do stworzenia ścisłej systematyki, ale biorąc pod uwagę powyższe założenia dokonano zestawienia tabelarycznego najpopularniejszych funkcji potencjalnie możliwych i nadających się do zlokalizowania w obiektach fortecznych wraz z ich wpływem na krajobraz. Analizę każdej z omawianych ogólnie w tym podrozdziale grup funkcji przeprowadzono pod kątem wymogów, udogodnień technicznych, skali zmian obiektu oraz problemów jakie się z nią wiążą. W obliczu dominującej tendencji do turystycznego udostępniania obiektów (a także wymogu zachowania dostępności dla celów dydaktycznych) określono potencjalnego odwiedzającego (turystę) oraz określono czy obiekt będzie dostępny dla społeczności lokalnej (najbliższych sąsiadów). Ostatnim aspektem jest wskazanie z jakimi funkcjonalnymi zmianami krajobrazu wiąże się dana funkcja oraz jakim działaniom w krajobrazie ona sprzyja.

Zestawienie to stworzono chcąc w przybliżeniu prześledzić społeczny kontekst wprowadzania nowej funkcji, aby sprawdzić, czy proces odnowy krajobrazu warownego ma szanse przynosić dobre efekty zarówno dla krajobrazu jak i swojego otoczenia społecznego. Wymienione w poniższej tabeli problemy i potencjalne skutki danych funkcji dla krajobrazu mają różnoraki, ale w gruncie rzeczy ogólnikowy charakter i z tego powodu powinny być traktowane orientacyjnie. Dla dokładniejszego poznania tych zagadnień konieczne jest zgromadzenie większej ilości danych statystycznych – także o charakterze ekonomicznym, co znacznie przekroczyłoby zakres niniejszej pracy. Temat ten może być przedmiotem dalszych badań.

lp	FUNKCJA	WYMOGI	ZMIANY	PROBLEM	ODWIEDZAJĄCY	SPOŁECZNOŚĆ	KRAJOBRAZ
1	MUZEALNA	Media w dużym zakresie, normy, czasowy pobyt ludzi	Średnie do licznych	Dopasowanie ekspozycji	Większość, wstęp za opłatami	Dostępność	Możliwość odtworzenia, infrastruktura, parkingi
2	IZBA PAMIĘCI	Media w ograniczonym zakresie, krótki pobyt ludzi	Nieliczne lub brak	Amatorszczyzna	Fascynat fortyfikacji	Dostępność	Możliwość odtworzenia
3	HOTELOWA	Media w dużym zakresie, normy, stały pobyt ludzi, wyższy standard	Liczne	Modyfikacja substancji, nieodwracalność zmian	Zasobny	Izolacja	Infrastruktura - parkingi
4	HOTEL „PRZYGODA”	Media, minimum udogodnień, zgoda na odstępstwa od niektórych norm	Średnie	Niższy standard dla użytkownika	Przeciętny do zasobnego	dostępność	Infrastruktura – parkingi, możliwość włączenia lub odtworzenia
5	BIUROWA	Media w dużym zakresie , normy, stały pobyt ludzi	Średnie	Dostosowanie dla niepełnosprawnych , gdy brak windy	Możliwy brak wstępu	Możliwość niedostępności, mniejsza izolacja	Infrastruktura - parkingi
6	KONFERENCYJNA	Media w dużym zakresie , normy, stały pobyt ludzi	Liczne	Modyfikacja substancji, nieodwracalność zmian	Wstęp ograniczony	Izolacja, ale możliwość czerpania zysków z wynajmu pomieszczeń	Infrastruktura – parkingi, możliwość włączenia lub odtworzenia
7	ARTYSTYCZNA (GALERIA, WARSZTATY TWÓRCÓW, ATELIER)	Media, minimum udogodnień, czasowy pobyt ludzi	Możliwe niewielkie	Małe zainteresowanie, niewielkie dochody	Obiekt otwarty, turysta przeciętny zasobny, miłośnik sztuki	Dostępność	Możliwość włączenia lub odtworzenia, współczesne nawiązania
8	MIESZKANIOWA	Media w dużym zakresie, normy, stały pobyt ludzi, wyższy standard	Liczne	Czyni obiekt niedostępnym dla turystów, nieodwracalne zmiany	Brak wstępu	Izolacja	Dojazd, Infrastruktura – parkingi, niezbędne usługi w pobliżu
9	EDUKACYJNA	Media, minimum udogodnień, czasowy pobyt ludzi	Możliwe niewielkie		Obiekt otwarty, turysta przeciętnie zasobny,	Dostępność	Możliwość włączenia lub odtworzenia

Tabela 6. Zestawienie potencjalnych funkcji i wykaz problemów związanych z adaptacją, udostępnieniem i skutkami dla krajobrazu, oprac. A. Staniewska 2009

VIII.3. Efektywność wybieranych źródeł finansowania

Odnowa i ożywienie krajobrazu warownego przy jednoczesnej adaptacji fortyfikacji dla współczesnych celów jest przedsięwzięciem kosztownym. Organizacje pozarządowe starają się na różne sposoby pozyskiwać fundusze na związane z tym cele swojej działalności. Teoretyczne możliwości finansowania przedstawia Tabela 7.

POTENCJALNE ŹRÓDŁA FINANSOWANIA
Budżet własny stowarzyszenia
Środki przekazane dla fundacji (darowizny)
Budżet państwa na ochronę zabytków
Budżety miast i gmin
Fundusze UE
Fundusze celowe (np. Fundusz Ochrony Środowiska)
Inwestorzy prywatni

Tabela 7. Wykaz potencjalnych źródeł finansowania krajobrazu warownego

W praktyce nie zawsze cała paleta tych możliwości jest znana organizacjom pozarządowym, a możliwości pozyskania dofinansowania z funduszy unijnych są w praktyce mało znane a czasem niepotrzebnie na różne sposoby mitologizowane. Z jednej strony, uważane są one za trudno dostępne (faktycznie ilość formularzy i sposób rozliczania bywają uciążliwe), a z drugiej postrzegane bywają jako panaceum na wszelkie bolączki i niedomagania krajowego systemu finansowania opieki nad zabytkami. Żadna z tych skrajności nie odzwierciedla sytuacji rzeczywistej, a wiedzą o tym dobrze beneficjenci dotacji unijnych, chociaż z pewnością zdobycie finansowania i realizacja dotowanego programu wymagają wysiłku i wytężonej pracy.

Stereotypowy obraz organizacji pozarządowej w oczach Polaków, to towarzystwo poszukujące funduszy poprzez zbiórkę publiczną, co nosi niemiłe piętno żebractwa. Wciąż nie może się przebić do zbiorowej świadomości fakt, że jest to działalność ważna i wartościowa, także jeśli przedmiotem działań jest odnowa fortyfikacji. Jak już kilkakrotnie wcześniej wspomniano, rzadkością jest finansowanie odnowy całkowicie z budżetu państwa. Taki gest byłby zapewne możliwy, gdyby przedmiot działań był uznany za Pomnik Historii, czyli stał wysoko w hierarchii obiektów zabytkowych w Polsce. Chociaż trudno powiedzieć, aby takie obiekty, a nawet obszary i miasta wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa Natury i Kultury UNESCO, cieszyły się w Polsce jakimiś szczególnymi przywilejami znajdującymi odzwierciedlenie w wysokości dotacji na ich odnowę i utrzymanie. Zdanie się całkowicie na aktywność samorządu lokalnego w tej sprawie także nie daje dobrych efektów – na liście gminnych potrzeb priorytet mają drogi i innego typu infrastruktura, a za osiągnięcie i spełnienie obowiązków wobec dziedzictwa kulturowego uważa się utrzymanie odpowiedniego statusu prawnego oraz

„stworzenie mechanizmów stymulujących ich trwanie i przetrwanie”²²⁴. Za tymi deklaracjami często nie kryje się realne działanie chociaż, jeśli gmina jest właścicielem zabytku, to właśnie na niej spoczywa ten ustawowy obowiązek jego ochrony i utrzymania.

Uznawana za modelową działalność brytyjskich trustów (National Trust, Landmark Trust i inne) opiera się na sprawnym łączeniu zbiórki publicznej z pozyskiwaniem darowizn i dotacji od sponsorów, takich jak wielkie firmy, jak np. Lottery Fund (odpowiednik naszego totalizatora sportowego). Po wielu dziesiątkach lat działalności instytucje te mają już swoją renomę i osiągnięcia, które skłaniają do powierzenia im pieniędzy publicznych i obiektów²²⁵. Co więcej, na przestrzeni lat uchwalono szereg regulacji prawnych, które takiej działalności sprzyjają i ją ułatwiają. Należy dodać, że organizacje te, mimo, że mają status pozarządowych i dobroczynnych są instytucjami na poły profesjonalnymi i cechują się dużą sprawnością działań, a zabytki fortyfikacji stanowią zaledwie nikłą część wykupionych przez nich zasobów. Jest to przykład wzoru niedoścignętego, ale możliwego w wielu aspektach do naśladowania, chociaż zbliżenie się do tego poziomu wymaga długich lat praktycznej działalności i prób. Zbiórki publiczne w celu wykupienia obiektów przynoszą efekt w krajach o długiej tradycji takiego działania – u nas musi się ona wykształcić i umocnić.

Na trochę podobnych zasadach w Polsce działa Społeczny Komitet Ochrony Zabytków Krakowa, z zastrzeżeniem jednak, że SKOZK nie wykupuje obiektów na własność tylko przyznaje dotacje na prace renowacyjne, w formie pożyczki, która może zostać umorzona. Ponadto, większą część budżetu, obok minimalnego wpływu ze zbiórki publicznej, stanowi dotacja ze środków Prezydenta RP. Z takich dotacji korzystają różne instytucje i odnawianych jest wiele obiektów w Krakowie. Skorzystał z niej także Młodzieżowy Dom Kultury, który mieści się w forcie 49 „Krzesławice”. SKOZK nie jest bezpośrednim administratorem i opiekunem zabytków, lecz instytucją finansowo wspomagającą ich odnowę w oparciu o opinie profesjonalistów i fachowców z dziedziny konserwacji. Instytucja taka spełnia swoją rolę, pod warunkiem, że zachowane są proporcje między możliwościami przeprowadzenia oceny przez panel ekspertów, a ilością wniosków (ocena w określonym, krótkim czasie, co pozwala na szybkie przyznanie dotacji). Dużą rolę ogrywa także budżet, który daje szansę na przyznanie dofinansowania na przeprowadzenie sporego zakresu prac. SKOZK działa efektywnie, ale koncentruje się na obszarze i zabytkach jednego miasta. I trudno przypuszczać, aby organizacja podobnego typu

²²⁴ Odpowiedź przewodniczącego Rady Miejskiej w Giżycku na list otwarty w sprawie Fortecznego Parku Kulturowego „Wyspa Giżycka” wystosowany przez Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS, Komisję Architektury Militarnej, z dnia 19 maja 2008, za: http://www.bip.gizycko.pl/wiadomosci/65589/25/informacja_rady_miejskiej_z_dnia_19052008_r (dostęp: 10.06.2009)

²²⁵ Przykładem takiego zgromadzenia wieloskładnikowego budżetu była operacja budowy Yorvik Viking Centre w Yorku, gdzie York Archeological Trust zgromadził fundusze od ponad 100 różnych podmiotów (fundacji, instytucji, ofiarodawców indywidualnych i samorządu). Píše na ten temat K. Pawłowska, *Ochrona dziedzictwa kulturowego. Zarządzanie i Partycypacja społeczna*, Kraków 2002, str. 141- 145

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

o zasięgu ogólnopolskim mogła być w stanie pozyskać odpowiedni budżet i skutecznie przyczynić się do lepszego finansowania odnowy fortyfikacji.

Najbardziej efektywnym sposobem pozyskiwania funduszy przez stowarzyszenie jest łączenie kilku źródeł i staranie się o dotacje z wielu instytucji jednocześnie. Działania takie obejmują także składanie wniosków o finansowanie ze środków UE. Jak już wcześniej wspomniano – aby osiągnąć sukces na tym polu konieczne jest sprzymierzenie się z samorządem lokalnym różnych organizacji obywatelskich. Pozwala to bardziej efektywne rozłożenie ciężaru przygotowania wniosku, który oprócz pomysłu na odnowę (w czym stowarzyszenia mają pewne umiejętności i doświadczenia) musi zawierać realne kalkulacje kosztów przewidzianych do poniesienia, studia wykonalności i dokładny terminarz wykonania projektu, który potem jest obowiązującym harmonogramem prowadzenia finansowanych prac. Ponadto, wszelkie zamierzenia muszą być uregulowane prawnie w zakresie dysponowania nieruchomością, odpowiedzialnością za poniesione wydatki, kierownictwem robót i tutaj zwykle kompetencje samych stowarzyszeń nie wystarczają. Wniosek musi być ponadto zgodny z wytycznymi Unii Europejskiej oraz wynikającą z nich Narodową Strategią Spójności, dlatego konieczne jest sprawne poruszanie się w tej tematyce, bliższe samorządowcom i urzędnikom niż miłośnikom fortyfikacji i badaczom. Aktualnie dofinansowanie odnowy krajobrazu warownego może odbywać się z funduszy europejskich programów operacyjnych na lata 2007 – 2013, a także, jeżeli wnioski zostały złożone odpowiednio wcześniej, z funduszy EOG (tzw. funduszy norweskich), które przewidziane na lata 2004 – 2009 i uległy już rozdysponowaniu do początków 2009 roku. Program Operacyjny dla wykorzystania środków finansowych w ramach Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego oraz Norweskiego Mechanizmu Finansowego²²⁶ wyznaczał priorytet 2.3 Ochrona kulturowego dziedzictwa europejskiego, w tym transport publiczny i odnowa miast w ramach którego wskazano możliwość dofinansowania projektów z zakresu odnowy krajobrazu warownego²²⁷.

Jakkolwiek trudno sądzić, aby rewitalizacja krajobrazów warownych jako taka stała się kiedykolwiek priorytetowym celem funduszy europejskich przeznaczonych na rozwój kultury

²²⁶ Za:

http://www.eog.gov.pl/Dokumenty/Program%20Operacyjny/Documents/8a5485be6cc042b28a7b2e57ccfabdecPOdokument_ost_22_06_stronawww.pdf (dostęp: 22.06.2009), zatwierdzony przez Radę Ministrów 26 lipca 2005 (poprawki 14.11.2006 oraz 22.06.2007), szczegóły: str. 17-18 ww. dokumentu.

²²⁷ Autorzy dokumentu wymieniają w pierwszych punktach projekty z zakresu:

1. rewitalizacji, konserwacji, renowacji, modernizacji i adaptacji na cele kulturalne historycznych obiektów i zespołów zabytkowych wraz z ich otoczeniem, szczególnie realizowane w ramach przyjętych strategii rozwoju produktów turystyki kulturowej
2. rewitalizacji historycznych obszarów miejskich
3. rewitalizacji, konserwacji, renowacji, modernizacji i adaptacji na cele kulturalne zespołów fortyfikacyjnych oraz budowli obronnych,
4. rewitalizacji obiektów przemysłowych o wysokiej wartości historycznej na cele kulturalne, w szczególności na muzea nowoczesności,
5. renowacji, ochrony i zachowania miejsc pamięci i martyrologii”

i ochronę dziedzictwa, to należy przypuszczać, iż w następnych latach, podobnie jak teraz, w funduszach unijnych będzie można odnaleźć ścieżki do finansowania interesującego nas celu.

Obecnie dysponujące funduszami europejskimi Ministerstwo Rozwoju Regionalnego wymienia szereg Programów Operacyjnych, które definiują w jakich obszarach można starać się o dofinansowanie przedsięwzięć i projektów²²⁸. Działania na rzecz rewitalizacji krajobrazu warownego i fortyfikacji mieszczą się w pojęciu działań na rzecz odnowy zabytków i ochrony dziedzictwa oraz innych przedsięwzięć związanych z kulturą, które są dotowane z budżetu Unii Europejskiej. Działania tego typu mogą także korzystać z programów aktywizacji regionów wiejskich, rozwoju zrównoważonej turystyki czy aktywizacji społecznej i ekonomicznej. Kluczem do sukcesu jest propozycja ciekawego i pożytecznego działania zgodnego z określoną polityką Unii. Programy z których można starać się o dofinansowanie zależą od ustaleń priorytetów na poziomie ogólnoeuropejskim na dane lata i okresy finansowania. Dlatego należy korzystać z portali funduszy strukturalnych i z zawartych w nich informacji. Na stronach internetowych Ministerstwa: <http://www.funduszeuropejskie.gov.pl> znajduje się pożyteczna wyszukiwarka propozycji z jakich obszarów można otrzymać dotację w zależności od zaznaczonych w opcjach wyszukiwania kryteriów. Autorka przeprowadziła eksperymentalne wyszukiwanie pod kątem działań rewitalizacyjnych w krajobrazie warownym i wyniki wyszukiwania pozwalające na szczegółowe zapoznanie się z konkretnymi programami wsparcia zawiera Tabela 8.

Dofinansowanie z tych funduszy operacyjnych może wynosić nawet 85% kwoty przewidzianej na realizację zamierzenia. Dla niewielkich stowarzyszeń, które nie mają wsparcia samorządu, te fundusze pozostają często poza zasięgiem możliwości, ze względu na konieczność zapewnienia wkładu własnego (pozostałe 15 lub 20% kwoty). Udanym przedsięwzięciem o dużym stopniu skomplikowania i szerokim zakresie prac zrealizowaną dzięki funduszom regionalnego programu operacyjnego jest rewitalizacja Twierdzy Nysa (por. studium przypadku).

Małe organizacje prowadzące prace własnymi siłami zwykle posiadają ograniczone fundusze. Rzadko prowadzą dochodową działalność gospodarczą i niewiele są w stanie łączyć ze składek członkowskich. Aby prowadzić jakiegokolwiek prace muszą praktycznie bez przerwy starać się o dotacje i darowizny. Na tej zasadzie przeprowadzona została odnowa schronu w Dobieszowicach – lista darczyńców obejmuje osoby prywatne i małe, działające lokalnie firmy. W części taką darowizną bywają materiały budowlane, co w obliczu niewielkich zasobów, niejako zobowiązuje do ich wykorzystania – niestety często przyczyniając się tym samym do działań niezgodnych ze zasadami konserwacji oraz sztuką budowlaną. Niezmiernie cennym, ale niestety rzadko uwzględnianym we wszelkich rozliczeniach i projektach, wkładem własnym są roboczogodziny poświęcone na prace w obiekcie. Wyliczenie kosztów i wysiłku włożonego tym

²²⁸ Infrastruktura i Środowisko, Program Rozwoju Obszarów Wiejskich, Regionalne Programy Operacyjne, Kapitał Ludzki, Program Operacyjny Innowacyjna Gospodarka, Europejska Współpraca Terytorialna, Rozwój Polski Wschodniej, Zrównoważony rozwój sektora rybołówstwa i nadbrzeżnych obszarów rybackich, Pomoc Techniczna

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

sposobem w odnowę obiekty bywa porażające jeżeli pomnoży się ilość godzin pracy przez ilość osób przez obowiązującą, nawet najniższą, stawkę wynagrodzenia. Z takich wyliczeń przeprowadzonych przez Alzackie Stowarzyszenie Miłośników Linii Maginot (A.A.L.M.A.) oraz Pro Fortalicium wynika, że zaoszczędzono w ten sposób spore sumy, albo inaczej: że stowarzyszenia te zainwestowały w prowadzone działania naprawdę dużo pieniędzy w postaci własnej pracy i entuzjazmu.

Region:	program krajowy
Dziedzina w której chcesz realizować swój projekt:	<p>Odnowienie, podtrzymanie, promocja i kultywowanie tradycji regionalnych i kulturalnych oraz dziedzictwa kulturowego</p> <p>Opracowywanie analiz, studiów, strategii i projektów mających na celu ochronę dziedzictwa naturalnego i kulturowego</p> <p>Prace konserwatorskie, restauratorskie lub inne roboty budowlane dopuszczalne w przypadku zabytków o ile dotyczą: rewitalizacji, rewaloryzacji, konserwacji, renowacji, restauracji, zachowania, a także adaptacji na cele kulturalne obiektów wpisanych do rejestru zabytków i zespołów tych obiektów wraz z ich otoczeniem</p> <p>Tworzenie wirtualnych instytucji kultury (dot. wykorzystania w tym celu zbiorów zabytkowych)</p> <p>Tworzenie współpracy pomiędzy instytucjami kultury</p> <p>Utrzymanie i wspólne korzystanie z dóbr kultury, szczególnie w miastach bliźniaczych</p> <p>Wspólne programy ochrony dziedzictwa kulturowego i historycznego</p> <p>Wymiana doświadczeń na temat renowacji zabytków</p> <p>Zabezpieczenie zabytków przed kradzieżą i zniszczeniem</p>
Typ beneficjenta:	<p>Fundacje</p> <p>Niezorientowane na osiąganie zysków osoby fizyczne i prawne działające w obszarze użyteczności publicznej</p> <p>Organizacje pozarządowe i stowarzyszenia</p> <p>Organizacje pozarządowe non-profit</p>
<p>Program dla Europy Środkowej</p> <p>Obszar interwencji: P4.3 Wykorzystanie zasobów kulturowych dla uatrakcyjnienia miast i regionów</p> <p>Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko</p> <p>Działanie: 11.1 Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego o znaczeniu ponadregionalnym</p> <p>Działanie: 11.2 Rozwój oraz poprawa stanu infrastruktury kultury o znaczeniu ponadregionalnym</p> <p>Program Regionu Morza Bałtyckiego</p> <p>Kierunek wsparcia: 4.1 Wzmacnianie rozwoju regionów metropolitalnych, miast i obszarów miejskich jako siły napędowej rozwoju gospodarczego</p>	

Tabela 8. Działania szczegółowe w ramach których można uzyskać dofinansowanie na przedsięwzięcie zdefiniowane kryteriami podanymi w wyszukiwarce portalu funduszy UE.

Region:	małopolskie
Dziedzina w której chcesz realizować swój projekt:	Odnowienie, podtrzymanie, promocja i kultywowanie tradycji regionalnych i kulturalnych oraz dziedzictwa kulturowego Opracowywanie analiz, studiów, strategii i projektów mających na celu ochronę dziedzictwa naturalnego i kulturowego Prace konserwatorskie, restauratorskie lub inne roboty budowlane dopuszczalne w przypadku zabytków o ile dotyczą: rewitalizacji, rewaloryzacji, konserwacji, renowacji, restauracji, zachowania, a także adaptacji na cele kulturalne obiektów wpisanych do rejestru zabytków i zespołów tych obiektów wraz z ich otoczeniem
Typ beneficjenta:	Fundacje Nieorientowane na osiąganie zysków osoby fizyczne i prawne działające w obszarze użyteczności publicznej Organizacje pozarządowe i stowarzyszenia Organizacje pozarządowe non-profit
<p>Małopolski Regionalny Program Operacyjny</p> <p>Działanie: 3.2, Schemat: A Dziedzictwo kulturowe i rewaloryzacja układów przestrzennych</p> <p>Działanie: 3.3, Schemat: B Organizacja imprez kulturalnych o znaczeniu regionalnym i ponadregionalnym</p> <p>Program dla Europy Środkowej</p> <p>Obszar interwencji: P4.3 Wykorzystanie zasobów kulturowych dla uatrakcyjnienia miast i regionów</p> <p>Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko</p> <p>Działanie: 11.1 Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego o znaczeniu ponadregionalnym</p> <p>Działanie: 11.2 Rozwój oraz poprawa stanu infrastruktury kultury o znaczeniu ponadregionalnym</p> <p>Program Operacyjny Współpracy Transgranicznej Rzeczpospolita Polska - Republika Słowacka 2007-2013</p> <p>Działanie: 2.2 Ochrona dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego</p> <p>Priorytet: 3 Wsparcie inicjatyw lokalnych (mikroprojekty)</p>	

Tabela 9. Zestawienie dla przykładowego przedsięwzięcia, zawężonego terytorialnie do obszaru Małopolski.

Podsumowując, należy stwierdzić, że w odnowie krajobrazu warownego konieczne jest nie tylko łączenie wielu źródeł finansowania, ale i zawieranie porozumień pomiędzy stowarzyszeniami i fundacjami, a samorządami lokalnymi w celu efektywnego pozyskiwania środków na zamierzone projekty. Inaczej, podejmowane przez nie inicjatywy będą skazane na fiasko (lub odłożenie w czasie na nieskończoność) w obliczu braku środków na ich realizację.

VIII.4. Skuteczność zarządzania procesami odnowy krajobrazu warownego – doświadczenia praktyczne

Wysoka skuteczność działań mających na celu odnowę krajobrazu warownego jest celem wielu zaangażowanych w to dzieło podmiotów. Skuteczność teraźniejszych działań ma oczywisty wpływ na trwanie tego krajobrazu i zachowanie go w możliwie najlepszej postaci dla przyszłych pokoleń. Od wielu lat prowadzone są niezwykle dokładne badania, powstają eksperckie projekty i podejmowane są próby działań praktycznych. Do niedawna były one w dużej mierze domeną fachowców i stowarzyszeń eksperckich – historyków, architektów, inżynierów.

Ilustracja 102. Profesjonalny model działania, oprac. własne A. Staniewska, 2009

Jednak ten model działania (POSTRZEGANIE → DZIAŁANIE), angażujący jedynie profesjonalistów – znawców fortyfikacji i konserwatorów – nie sprawdza się, w sytuacji, gdy środki na utrzymanie obiektów i krajobrazów zabytkowych z budżetu publicznego są ograniczone i państwo oczekuje w związku z tym większej inicjatywy, aktywności i samodzielności od swoich obywateli.

Poczucie obowiązku dbania o swoje dziedzictwo oraz jak najszersza akceptacja dla podejmowanych działań jest w takiej sytuacji elementem koniecznym zapewniającym skuteczność. Wspomina o tym Anna Karwińska w kontekście operacji rewitalizacyjnych na obszarach zdegradowanych i przemysłowych. Powołując się na Floriana Znanieckiego podkreśla ona wagę budowania więzi społecznych i rozwijania związków ludzi z miejscem prowadzące do poczucia „władania przestrzenią”, które może się przełożyć na podejmowanie odpowiedzialności za zmiany i uczestnictwo w nich²²⁹. Aby osiągnąć sukces w tej dziedzinie i przywrócić pamięć o często „niechcianym dziedzictwie”, niezbędne jest ukazanie korzyści dla lokalnych społeczności jakie płyną z podjętego trudu rewitalizacji. O ile prowadzenie badań i współpraca w tworzeniu koncepcji współczesnego użytkowania krajobrazu warownego są od dawna domeną stowarzyszeń fachowych, to popularyzacja wiedzy o historii i tożsamości miejsca, kreowanie fortecznej marki krajobrazu, ukazywanie korzyści z odnowy są zadaniem nowych typów stowarzyszeń i fundacji, które będą bliskie nie specjalistom i atrakcyjne poprzez formę swojej działalności (stowarzyszenia rekonstrukcyjne, turystyczno-forteczne). Ich działalność

²²⁹ Monografia konferencji *Od terenów przemysłowych do...* - REGENTIF „Sieć dla Intensyfikacji Innowacji w Dziedzinie Regeneracji Starych Obiektów Przemysłowych”, red. K. Lenartowicz, D. Maciąg, Czasopismo Techniczne, Arch. / PK, Kraków 2006, z. 8-A, str. 131 i 133

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

w zakresie udostępniania, ożywiania i sprawowania pieczy nad miejscami historycznymi może mieć niebagatelne znaczenie w utrzymaniu efektów podjętych działań projektowych i realizatorskich.

Ilustracja 103. Model profesjonalnego działania partnerskiego ze społeczeństwem obywatelskim jako aktywnym uczestnikiem procesów odnowy, oprac. własne A. Staniewska, 2009

Przeanalizowane przykłady wskazują dobitnie, że skuteczność jest największa, jeżeli osiągnie się możliwie szeroką współpracę różnych podmiotów, w tym szczególnie społeczeństwa. W organizacji pozarządowej jest to model w którym każdy robi to, co najlepiej potrafi, czyli następuje przydział zadań zgodny z profilem zawodowym i zamiłowaniem, gdyż realizacja prac na określonym poziomie kompetencji i z przyjemnością jest bardziej skuteczna. Dowodem na to jest także źródło profesjonalizmu wielu badaczy *architecturae militaris* w Polsce, którzy wybrali swoją zawodową drogę w wyniku pielęgnowania zamiłowań i pasji. Podział zadań na zasadzie specjalizacji w zakresie poszczególnych dziedzin (badania terenowe, współpraca z samorządem, pozyskiwanie funduszy, współpraca z innymi organizacjami podobnego typu, prowadzenie strony internetowej, redagowanie publikacji itp. – wachlarz podejmowanych prac jest szeroki) sprawdza się bardzo dobrze w praktyce.

Dalszym warunkiem powodzenia jest dobra współpraca z władzami samorządowymi. Ważne, aby był to taki szczebel administracji samorządowej, który pozwalałby na podejmowanie merytorycznych i kompetentnych decyzji „na miejscu”, sprawnie: blisko problemów i ludzi. W skali organizacji na szczeblu samorządu lokalnego, dobrze jest, gdy do spraw krajobrazu warownego zostaje powołana osobna jednostka zarządzająca – tak, jak dzieje się to w przypadku fortecznego parku kulturowego w Srebrnej Górze. Nie jest dobrze, gdy obowiązki związane z realizacją projektu kompleksowej odnowy krajobrazu warownego zostaną przypadkowo (lub dodatkowo) przypisane jakiemuś podmiotowi, który nie będzie do tego dobrze przygotowany i/lub nie będzie mógł poświęcić na to wystarczającej ilości czasu, siły i energii. Rozproszenie po różnych jednostkach samorządu lokalnego osób zajmujących się tą problematyką jest także działaniem nieskutecznym, gdyż mimo szerokiego spektrum dziedzin, wadą tego rozwiązania jest zwykle brak komunikacji i skutecznego współdziałania w realizacji zadań praktycznych pomiędzy jednostkami. Równie mało skuteczne są działania Miasta Krakowa, które nie zadbało aby zespół zadaniowy do spraw Twierdzy Kraków miał odpowiednie możliwości egzekwowania dokumentów miejskich w zakresie gospodarowania krajobrazem warownym i wpływ na decyzje urbanistyczne w obszarach pozbawionych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Powstała bowiem grupa ekspertów, która nie miała uprawnień do realnego wpływu na praktykę ochrony

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

krajobrazu twierdzy, a także nie miała wystarczającej siły przebicia się przez polityczne spory w Radzie Miasta i w efekcie stała się ciałem pozbawionym jakichkolwiek możliwości skutecznej interwencji.

Skutecznym sposobem zarządzania krajobrazem warownym może stać się jego odnowa poprzez ustanowienie parku kulturowego – w Polsce z powodzeniem praktykowana w Srebrnej Górze. Specjalna jednostka powołana do administrowania parkiem może skutecznie współpracować z organizacjami pozarządowymi i być głównym koordynatorem prowadzonych prac. W Srebrnej Górze jest to spółka z ograniczoną odpowiedzialnością, która koordynuje kluczowe działania²³⁰. W fortecznych parkach kulturowych w Kłodzku i w Gdańsku rolę administratora pełnią specjalnie powołane w tym celu jednostki budżetowe miasta. Jednakże jako takie są one w jakimś stopniu uzależnione od polityki na szczeblu lokalnym i od niej zależne, co może się odbić na jakości i możliwościach ich działań²³¹. Jednostka taka może przyjąć także formę organizacji pozarządowej i być partnerem dla samorządu lokalnego, służb ochrony zabytków i społeczności lokalnej. Warto podkreślić, że w zapisach ustawowych pozostawiona jest dowolność co do postaci jednostki zarządzającej parkiem kulturowym, co pozwala wybrać formę najbardziej właściwą dla konkretnych warunków, w jakich park taki powstaje.

²³⁰ Zadania spółki obejmują: „**1. Monitoring stanu środowiska kulturowego i przyrodniczego. 2. Prowadzenie bieżących prac zabezpieczających, konserwacyjno-remontowych i ochronnych. 3. Pozyskanie niezbędnej dokumentacji projektowej, planów i programów w zakresie ochrony**

i zagospodarowania obszaru parku przy bieżącej współpracy z właściwymi władzami, oraz radą konsultacyjną. 4. Inicjowanie procedur ustanawiania ochrony prawnej i weryfikacji wcześniejszych zapisów. 5. Realizacja planu ochrony i zagospodarowania zabytkowego zespołu, działania na rzecz uporządkowania stosunków własnościowych w odniesieniu do terenów i obiektów;

- działania na rzecz zagospodarowania terenów i obiektów pofortecznych, w tym:

Przygotowanie terenów pod inwestycje (np. uzbrojenie terenu);

Prowadzenie akcji ofertowej dla inwestorów i ich pozyskiwanie;

Koordinacja przedsięwzięć inwestycyjnych;

Kontrola prowadzonych inwestycji i zgodności użytkowania obiektów i terenów pofortecznych z ustaleniami programu ochrony i zagospodarowania;

- prowadzenie działalności gospodarczej związanej z użytkowaniem obiektów;

- organizacja ruchu turystycznego;

- prowadzenie działalności edukacyjno - promocyjnej w zakresie wartości kulturowych i przyrodniczych parku.

(za stroną: http://www.forty.pl/index.php?katalog=forteczny_park_kulturowy , dostęp: 25.08.2009)

²³¹ Wiosną 2009 roku Rada Miejska w Kłodzku podjęła decyzję o likwidacji jednostki budżetowej (Ośrodek Sportu i Rekreacji – OSiR), w skład której wchodziła komórka organizacyjna zajmująca się fortecznym parkiem kulturowym (informacja za Biuletynem Informacji Publicznej OSiR w Kłodzku; <http://osir.bip.um.klodzko.pl/index.php>). Z pewnością zawirowania związane z tymi okolicznościami, były znacznym utrudnieniem w funkcjonowaniu parku kulturowego.

VIII.5. Wskazówki do zarządzania odnową krajobrazu warownego

Rewitalizacja krajobrazu warownego obejmuje wiele aspektów – najważniejsze 6 przedstawia Tabela 9 opracowana na bazie tzw. modelu heksagonalnego²³². Model ten zastosowano, gdyż rewitalizacja terenów przemysłowych i krajobrazu warownego koncentruje się na podobnych obszarach problemowych. W przypadku odnowy krajobrazu warownego w punkcie wyjścia dysponujemy kapitałem zbudowanym (czyli zasobem fortyfikacji w krajobrazie), ekologicznym (czyli przyrodniczymi aspektami funkcjonowania krajobrazu) i ludzkim (grupami badaczy, historyków, architektów i konserwatorów). Aby operacja kompleksowej odnowy się powiodła konieczne jest zbudowanie kapitału finansowego (pozyskanie odpowiednich i różnorodnych dotacji), społecznego (czyli wsparcia stowarzyszeń, doprowadzenia do identyfikacji społeczności z dziedzictwem) i instytucjonalnego (stworzenia warunków dla rozwoju przedsiębiorczości związanej z udostępnianiem i zarządzaniem krajobrazem).

Ilustracja 104. Sześciokątny schemat przedstawiający kluczowe aspekty rewitalizacji krajobrazu warownego – w ujęciu modelowym, zrównoważonym i w punkcie wyjścia, przed rozpoczęciem rewitalizacji, oprac. własne A. Staniewska 2009

Wzmocnienia wymaga kapitał ludzki – zwłaszcza w aspekcie wyboru menadżera i sposobu zarządzania procesem, gdyż często tą właśnie rolę próbują pełnić organizacje pozarządowe i na tym polu mogą się znacznie podszkolić. Stowarzyszenia potrzebują doskonalenia w zakresie efektywności i trwałości swoich działań oraz rozwijania umiejętności społecznej komunikacji, a eksperci i osoby zarządzające powinni lepiej koordynować swoje działania.

²³² stworzonego dla rewitalizacji terenów przemysłowych w projekcie REGENTIF, więcej na ten temat w: K. Lenartowicz, D. Maciąg (red.), *REGENTIF „Sieć dla Intensyfikacji Innowacji w Dziedzinie Regeneracji Starych Obiektów Przemysłowych”*, Czas. Tech., Arch. / PK. - 2006, z. 8-A

Z modelu heksagonalnego	HARDWARE ZASOBY	ECOWARE PRZYRODA	FINWARE FINANSE	CIVICWARE SPOLECZEŃSTWO	ORGWARE INSTYTUCJE	SOFTWARE LUDZIE
ASPEKTY	Techniczne → tzw. czynniki i umiejętności „twarde”			Nie techniczne → czynniki i umiejętności tzw. „miękkie”		
Tereny przemysłowe	Budynki i infrastruktura, podstawy technologiczne (transport, teren, przestrzeń fizyczna)	Stan środowiska (skażenia oraz wpływ działań na ekologię- redukcja negatywnego wpływu na środowisko)	Aspekt finansowo-ekonomiczny – dostępność środków, kapitał prywatny i publiczny, dostępność funduszy pomocowych	Zagadnienia obywatelskie, infrastruktura społeczna, kategorie dobra publicznego, decyzje i partycypacja	Struktura organizacyjne, obecność usług wspomagających, polityka pobudzania rozwoju i przedsiębiorczości	Dostępność specjalistycznej i wykwalifikowanej siły roboczej
Rodzaj KAPITAŁU	ZBUDOWANY	EKOLOGICZNY	FINANSOWY	SPOŁECZNY	INTYTUCJONALNY	LUDZKI
Krajobraz warowny	Zasób forteczny, czyli co mamy? Krajobraz warowny, (Fortyfikacje i ich otoczenie, nie tylko fortyfikacje stałe)	Przyroda wokół, na i w obiektach, system zieleni fortecznej (maskującej, przeszkodowej, dekoracyjnej)	Pozyskiwanie pieniędzy na bieżące utrzymanie, renowacje i nowe funkcjonowanie	Stowarzyszenie lub fundacja – takie, jakie są, ich wydajność, efektywność oraz profil	Czy wokół rozwija się jakiś biznes, czy obiekt prowokuje rozwój przedsiębiorczości, czy działania na obiekcie coś wspomagają?	Eksperti, wiedza o historii, konstrukcji, umiejętności projektowania, sposób zarządzania, menadżer – kto nim jest?

Tabela 10. przedstawiająca przełożenie aspektów modelu heksagonalnego utworzonego dla potrzeb rewitalizacji terenów przemysłowych na tematykę odnowy krajobrazu warownego, oprac. A. Staniewska, 2008, na podstawie: Monografia konferencji Od terenów przemysłowych do... - REGENTIF „Sieć dla Intensyfikacji Innowacji w Dziedzinie Regeneracji Starych Obiektów Przemysłowych”, Czas. Tech., Arch. / PK. - 2006, z. 8-A

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Aby skonstruować modelowy program odnowy krajobrazu warownego, który byłby w miarę uniwersalny i możliwy do zastosowania w warunkach polskich warto posłużyć się modelem zarządzania opartym na tzw. Wyprzedzającej Interwencji (AIM - *Anticipatory Intervention Model*²³³), który składa się z następujących etapów:

	ETAP AIM	DZIAŁANIA DOTYCZĄCE KRAJOBRAZU WAROWNEGO	
1	Analiza problemu (AP)	według klucza 6 aspektów z modelu heksagonalnego: <ul style="list-style-type: none"> • poznanie systemu i jego elementów, • rozpoznanie walorów krajobrazu, • wyznaczenie głównego celu działań, • analiza SWOT i na tej podstawie określenie priorytetów 	NA WSZYSTKICH ETAPACH KONIECZNE JEST POZYSKIWANIE FUNDUSZY I
2	Budowanie scenariuszy i ich ocena (BS)	<ul style="list-style-type: none"> • rozważania na temat możliwych funkcji i aktorów oraz ich ról w procesie odnowy, • pozyskiwanie sojuszników, • budowa scenariuszy i próba symulacji zmian, • przyjrzenie się działaniom pod kątem ewentualnych skutków : dla zabytku, krajobrazu, społeczności, • krytyczna ocena scenariuszy 	
3	Strategia i planowanie (SiP)	<ul style="list-style-type: none"> • Wybór celów szczegółowych i scenariusza odnowy, • Budowa strategii - ujęcie strategiczne jest konieczne ze względu na to iż krajobraz jest tworem dynamicznym i podlega zmianom – strategia daje możliwość zmiany środków działania w zmierzaniu do wyznaczonego celu i pozwala na monitoring procesu) • Elementem strategii powinien być program ochrony i gospodarowania krajobrazem warownym 	
4	Wdrożenie (W)	Realizacja planowanych działań – zwykle etapami, ze względu na stopień skomplikowania	
5	Ocena i samoocena (OiS)	Ewaluacja przeprowadzonych działań oraz monitoring wzmacniający trwałość osiągniętych efektów	

Tabela 11. Model Wyprzedzającej Interwencji (AIM), z rozwinięciem poszczególnych etapów w kontekście prowadzenia odnowy krajobrazu warownego, oprac. własne A. Staniewska, 2009

W tym procesie podkreślić należy znaczenie niektórych etapów i występujących w nich głównych uczestników. Informacje te zebrano w Tabeli 12, która przedstawia próbę określenia ról poszczególnych aktorów w kolejnych etapach zarządzania odnowa krajobrazu warownego.

²³³ Metodologia Modelu Wyprzedzającej Interwencji (*Anticipatory Intervention Model* - AIM) opisana jest szczegółowo w: *Od terenów przemysłowych do...*, op. cit. , str. 34, oraz L. Fusco Girard, B. Forte, M. Cerreta, P. De Toro, F. Fort, (red.), *The Human Sustainable City. Challenges and Perspectives from the Habitat Agenda*, Ashgate 2003

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

ETAP	DZIAŁANIA	AKTORZY					
		KONS	PROJ	SAM	SPO	WYK	NGO
1. AP	• poznanie systemu i jego elementów,						
	• rozpoznanie walorów krajobrazu,						
	• wyznaczenie głównego celu działań,						
	• analiza SWOT, określenie priorytetów					K	
2. BS	• Stworzenie listy możliwych funkcji						
	• Rozpoznanie aktorów i pozyskiwanie sojuszników,						
	• budowa scenariuszy i próba symulacji zmian,					K	
	• analiza działań pod kątem skutków : dla zabytku, krajobrazu, społeczności,					K	
	• krytyczna ocena scenariuszy					K	
3. SiP	• Wybór celów szczegółowych i scenariusza odnowy,						
	• Budowa strategii					K	
	• Budowa program ochrony i gospodarowania krajobrazem warownym					W	
4. W	Realizacja planowanych działań					W	
5. OiS	Ewaluacja przeprowadzonych działań oraz monitoring						

LEGENDA

NGO	Organizacja pozarządowa	Stopień aktywności	Możliwa rola do przyjęcia
PROJ	Projektanci – architekci i architekci krajobrazu	Największa	Wiodąca, jeżeli więcej niż jeden aktor uprawniony, pozostali - uzupełniający
SAM	Samorząd lokalny, lub inna władza publiczna	Średnia	Uzupełniająca
SPO	Społeczność lokalna	Mniejsza	Wspierająca
WYK	Wykonawca (profesjonalna firma budowlana „W” lub konsultingowa „K”)	Aktywność równoważna	Pełne współdziałanie wszystkich aktorów
KONS	Służby konserwatorskie, eksperci	brak	Nie musi brać udziału

Tabela 12. Etapy postępowania i role aktorów, oprac. własne, A. Staniewska 2009

Wyodrębniono 6 grup uczestników kluczowych i nazwano ich aktorami. W rewitalizacji krajobrazu warownego zwykle uczestniczą organizacje pozarządowe (NGO), samorząd lokalny lub inni reprezentanci władzy publicznej (SAM), społeczność lokalna (SPO), projektanci (architekci i architekci krajobrazu, ARCH) oraz wykonawcy prac (może to być profesjonalna firma budowlana (W), która poprowadzi prace budowlane lub konsultingowa (K), która będzie moderatorem komunikacji społecznej lub stworzy dokument strategii) a także służby konserwatorskie (eksperci, KONS).

W etapie pierwszym, poświęconym analizie problemu w zakresie poznania systemu i jego elementów oraz rozpoznaniu walorów krajobrazu warownego (inwentaryzacja i waloryzacja) rolę wiodącą mogą odgrywać zarówno architekci, jak i przedstawiciele konserwatora a także organizacji pozarządowej. Jeżeli jedna z tych grup przyjmie rolę lidera, to pozostałe posiadające podobne kompetencje powinni z nią współpracować pełniąc rolę uzupełniającą. Główny cel działań powinien zostać wybrany w oparciu o wiedzę ekspercką, przy znaczącym udziale NGO, samorządu i projektanta, z uwzględnieniem opinii społeczności. Analiza SWOT i wyłonienie na jej podstawie priorytetowych działań powinno odbywać się wspólnie, przy możliwym wsparciu profesjonalnych moderatorów i specjalistów od zarządzania.

Na dalszym etapie kompetencje do stworzenia listy możliwych funkcji posiada projektant, którego działania uzupełnia profesjonalna wiedza NGO i służb konserwatorskich oraz postulaty zgłaszane przez samorząd i społeczność. Rozpoznanie innych potencjalnych uczestników i sojuszników podejmowanych działań w celu pozyskania poparcia dla zamierzenia może być zadaniem NGO lub samorządu, przy wspierającym udziale innych aktorów. Kolejne kluczowe działania tego etapu polegające na budowie możliwych scenariuszy i rozpoznaniu skutków oraz krytycznej ocenie możliwych prac powinny być zorganizowaną pracą grupową przy udziale profesjonalistów z zakresu komunikacji społecznej i neutralnych moderatorów.

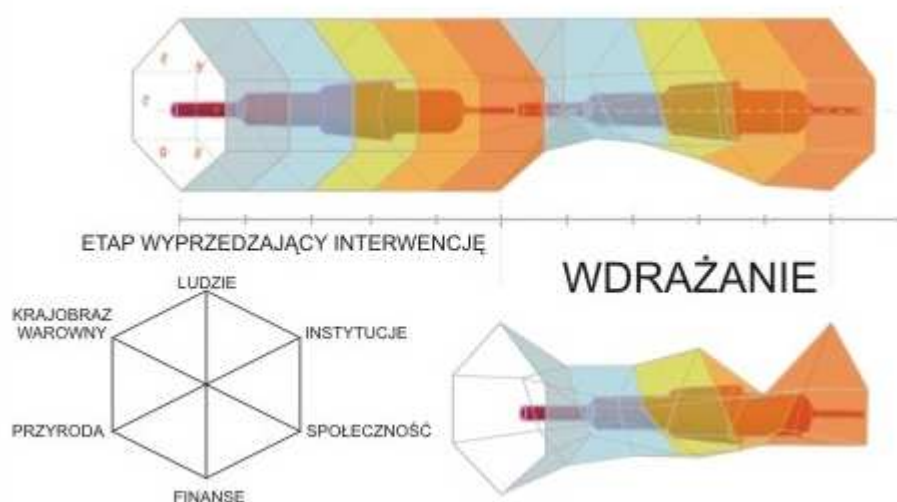
Na etapie tworzenia strategii i planowania wyboru celów szczegółowych powinien dokonać właściciel lub dzierżawca obiektu – w tej pracy albo samorząd albo NGO – opierając się na przeprowadzonych wcześniej pracach i wiedzy specjalistów. Niezwykle istotną częścią tego etapu jest tworzenie strategii rewitalizacji – powinna ona być konstruowana przez profesjonalistów w tym zakresie (także NGO, jeśli ono się w tym specjalizuje) przy aktywnym udziale pozostałych. Częścią strategii powinien być szczegółowy program ochrony i gospodarowania krajobrazem warownym przygotowany przez ekspertów i projektanta przy znaczącej współpracy samorządu i NGO oraz w konsultacji z wykonawcami robót.

Realizacja założonych działań może być w niektórych przypadkach prowadzona siłami własnymi organizacji pozarządowej, ale częściej powinna to być domena specjalistycznych firm konserwatorskich, inżynierskich i budowlanych.

Monitoring efektów powinno prowadzić NGO lub samorząd przy udziale społeczności.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Na wszystkich etapach postępowania należy brać pod uwagę wszystkie sześć aspektów złożonej rzeczywistości rewitalizacji. W szczególności na etapie wdrażania będą one zapewne miały różny udział w tym procesie, w zależności od modelu i cech krajobrazu, dlatego nie zawsze ich graficzną reprezentacją będzie foremny sześciokąt. Jednak biorąc pod uwagę trwanie odnowy w czasie i podział na kolejne kroki wdrażanie można zobrazować w postaci kolumny przemian, w której kolejnym krokom będą odpowiadały sześciokątne bloki (ich wierzchołki odpowiadają sześciu aspektom kluczowym) nanizane na oś czasu. Aby rewitalizacja była procesem zrównoważonym, warto byłoby na końcu dojść do figury foremnej, która reprezentowałaby równowagę wszystkich aspektów i sił.

Ilustracja 105. Kolumna zmian – ideogram na podstawie schematu wygenerowanego przez Regentif Theoretical Model <http://www.cybulski.net.pl/regentif>, dostęp: 28.08.2009), oprac. A. Staniewska 2009

Dla usprawnienia i zwiększenia efektów pracy grupowej można posłużyć się znanymi metodami twórczej pracy zespołowej opracowanymi przez psychologów i socjologów. Dla potrzeb przedsięwzięć z dziedziny projektowania przestrzeni zostały opracowane ich specjalne odmiany²³⁴. Należą do nich odpowiednio usystematyzowane burze mózgow, warsztaty kreatywności, czy też metody wprowadzania zmian Real Time Strategic Change lub praca zgodnie z zasadami „przestrzeni otwartej” (Open Space²³⁵).

²³⁴ A. Bischoff, K. Selle, H. Sinning, *Informieren. Beteiligen. Kooperieren. Kommunikation in Planungsprozessen. Eine Übersicht zu Formen, Verfahren und Methoden*. Dortmund 2005

²³⁵ H. Owen, *A BRIEF USER'S GUIDE TO OPEN SPACE TECHNOLOGY*, dostępne poprzez: http://www.openspaceworld.com/users_guide.htm (dostęp: 2.06.2009)

IX. ZAKOŃCZENIE – TEZA W ŚWIELE PRZEPROWADZONYCH BADAŃ

Organizacje pozarządowe zajmujące się fortyfikacjami i ich odnową w Polsce i na świecie to często eksperci, których pasja doprowadziła do profesjonalizmu. Dysponują zwykle olbrzymią wiedzą o historii, konstrukcji fortyfikacji i rozumieją znakomicie logikę i przeszłość krajobrazu warownego. Często jako architekci posiadają umiejętność projektowania. Aby jednak zachować krajobrazy o najwyższych walorach dydaktycznych, w których pożądanym jest ograniczenie współczesnych interwencji oraz projektować w krajobrazach, gdzie takie interwencje są dopuszczalne i nawet pożądanym, niezbędnym jest dobre gospodarowanie i zarządzanie. Czy zawsze jednak rolę menadżera powinno (nawet w warunkach wolnego rynku i rozwoju społeczeństwa obywatelskiego) pełnić stowarzyszenie? Wielu stowarzyszeniom brak umiejętności menadżerskich, ale należy wyraźnie powiedzieć, że nie zawsze to one muszą pełnić takie funkcje. Organizacja pozarządowa może z powodzeniem być inspiratorem działań, wspierać je, a potem pozostać na pozycji organizatora czasu wolnego (przykład Nysy) i popularyzatora. Organizacja pozarządowa może też w pewnym zakresie własnoręcznie wykonywać prace zabezpieczające w niewielkich obiektach i uczestniczyć w innych działaniach jako wykonawca (promocja, udostępnianie turystyczne). Naturalnie wieloaspektowa odnowa krajobrazu warownego powinna być zadaniem przede wszystkim lokalnych samorządów w porozumieniu ze służbami konserwatorskimi i stowarzyszeniami. Jednakże operatorem i pośrednikiem całościowej realizacji dobrze sformułowanego programu i zagospodarowania może stać się wyznaczony do tego zadania kompetentny architekt krajobrazu. Ten kształtujący się obecnie odrębny zawód daje umiejętności rozumienia złożoności procesów zmian krajobrazu i w wielu wypadkach pod warunkiem podszkolenia i nabycia umiejętności zarządzania pozwala na pośredniczenie między innymi aktorami zmian oraz ich efektywną koordynację.

Podsumowując, w świetle przeprowadzonych badań można stwierdzić, że organizacja pozarządowa może być skutecznym inicjatorem i podmiotem zarządzającym projektami rewitalizacji i adaptacji krajobrazu warownego oraz sojusznikiem władz publicznych i konserwatorów w dziele jego ochrony, z pewnymi zastrzeżeniami:

- nie może zastępować albo wyręczać służb konserwatorskich, gdyż urzędy konserwatorskie mają autorytet i prawną do tego legitymację, a społeczeństwo obywatelskie może przejmować na siebie jedynie określone zadania powierzone,,
- nie może zastąpić lokalnych władz planistycznych w ustalaniu reguł, gdyż nie ma możliwości egzekwowania zapisów dokumentów prawa miejscowego, może być w tym zakresie wnioskodawcą, konsultantem i ekspertem, współtwórcą programów ochrony,
- pozbawiona wsparcia samorządu lokalnego ma ograniczone możliwości praktycznego działania i pozyskiwania środków na działania rewitalizacyjne,

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

- jej aktywność i możliwości podlegają wahaniom, co wynika z jej woluntarystycznego charakteru.

Może za to z powodzeniem:

- być inicjatorem projektów odnowy krajobrazu warownego
- propagować wartość fortecznego dziedzictwa i unikatowość krajobrazu warownego oraz rekonstruować nastrój,
- współpracować aktywnie w opracowywaniu planów i koncepcji zarządzania i udostępniania krajobrazów warownych – być doradcą,
- współpracować aktywnie w całościowych procesach rewitalizacji większych obszarów lub skomplikowanych zespołów fortecznych na zasadach partnera,
- własnoręcznie uczestniczyć w realizacji przedsięwzięć rewitalizacji,
- być administratorem i zarządcą niewielkich obiektów,
- prowadzić działalność popularyzatorską i dydaktyczną, nie tyle na temat, co w krajobrazie warownym, w ten sposób rekonstruując go w ludzkiej świadomości i pamięci,
- pełnić funkcję kontrolną i monitorującą stan krajobrazu warownego;
- prowadzić bazy danych i udostępniać swoje archiwa,

Innymi słowy, niezbędna jest współpraca władz z organizacjami pozarządowymi, które samodzielnie nie podołają całości rewitalizacji, a szkoda byłoby zmarnować ich potencjał. Same władze także nie są w stanie udźwignąć ciężaru wszystkich prac. Proporcja między działaniami NGO a władz zapewne będzie się zmieniać z czasem, jeżeli wzorem starych demokracji zostanie wzmacnione zaufanie między aktorami i nastąpi faktyczne (a nie tylko zapisane ustawowo) przejście do uspołecznionego modelu ochrony dziedzictwa. W takiej sytuacji aktywna działalność NGO stanie się wyrazem silnego społeczeństwa obywatelskiego.

Biorąc pod uwagę wymieniony powyżej możliwy zakres zadań, warto zadać sobie pytanie, czy stowarzyszenie forteczne różni się czymś diametralnie od innych organizacji zajmujących się zabytkami i kulturą? Pod pewnymi względami tak – fortyfikacje nowsze są bowiem nadal często dziedzictwem niechcianym i dla dzieła jego odnowy i utrzymania trudno pozyskać sojuszników. Pogardliwie nazywane „bunkrami” fortyfikacje nowsze bywają (mimo lat badań) w powszechnym odbiorze symbolem czegoś obcego, a co gorsze, zaborczego i wrogiego. Specyfika estetyczna architektury fortecznej XIX i XX wieku nie przemawia wciąż do przeciętnego widza, tak jak np. średniowieczne fortyfikowane miasta i zamki. Stowarzyszenie forteczne musi więc wykazywać się podwójną skutecznością – w przewyciężaniu własnego bezwładu i niedostatków oraz w przewyciężaniu złej sławy fortyfikacji nowszej. Specyfika stowarzyszenia jest głęboko i nierozzerwalnie uzależniona od przedmiotu zainteresowań, także w dziedzinie kultywowania specyficznego etosu i tradycji.

IX.1. Skutki działań rewitalizacyjnych podejmowanych w krajobrazie warownym przez NGOs.

Aktywnie działający członkowie stowarzyszeń i znawcy krajobrazu warownego stawiają sobie za cel kompleksową odnowę zdając sobie sprawę ze złożoności jego walorów oraz korzyści jakie płyną z podejścia zintegrowanego. Często dla opisu planowanych i podejmowanych działań używa się pojęcia rewitalizacji. Jednak jest to proces inny niż rewitalizacja rozumiana jako odnowa dzielnic miejskich. Nie są to jednak w większości procesy zakończone – tak jak np. zakończone zostały operacje rewitalizacji francuskich miasteczek prowadzone przez PACT-ARIM²³⁶. Wszystkie opisywane działania są nadal w toku i czasem daleko im do ściśle opracowanych harmonogramów operacji rewitalizacyjnych. Mimo tego jednak, można możliwe pożądanym skutki działań zmierzających ku kompleksowej odnowie krajobrazu warownego podzielić na trzy grupy zgodnie z definicją procesu rewitalizacji: dotyczące przedmiotu odnowy (czyli krajobrazu warownego rozumianego jako całość, a nie wyrwanego z kontekstu obiektu), otoczenia społecznego i ekonomicznego. Co ciekawe, zasięg oddziaływania jest tym większy im większe jest spektrum podejmowanych działań wykraczających poza samą jedynie konserwację obiektu w skali architektonicznej. Tak więc najlepszą ilustracją procesu odnowy zbliżonego do definicji rewitalizacji są działania obszarowe – działające z powodzeniem parki kulturowe (polska Srebrna Góra) oraz w przypadku włoskich fortyfikacji w Folgarii i Lavarone. Podejmowane kroki czasem także wydają się nieproporcjonalnie skromne w stosunku do wielkości założenia. Nie oznacza to jednak wcale, że nie będą one skuteczne.

Przestrzenne i krajobrazowe

Dobre projekty odnowy krajobrazu warownego mogą przyczynić się do zwiększenia integralności znaczeniowej krajobrazu, wprowadzenia ładu przestrzennego i podniesienia jego atrakcyjności wizualnej. W oczywisty sposób jest to dążenie do realizacji wyznaczonych w Europejskiej Konwencji Krajobrazu celów jakości krajobrazu, która ma się przyczyniać do poprawy jakości życia. Szczególnie duże wyzwanie istnieje w tym zakresie dla obszarów centrów i obrzeży dużych miast.

Osobnym zagadnieniem jest kwestia estetyki i jakości współczesnych uzupełnień w historycznych fortyfikacjach. Współczesne uzupełnienia nie powinny być spektakularne i „krzyczące”, aby harmonijnie współgrać z zabytkowymi obiektami i krajobrazem. Projekty takie wymagają od autorów nie tylko talentu, ale wrażliwości i maestrii w posługiwaniu się środkami współczesnej architektury, często korzystającej z najnowszych technologii. Nowoczesność

---

²³⁶Publikacja z okazji 30 kongresu Pact Arim, Marsylia 2008 - *Rapport d'orientation. Le Projet, les objectifs et l'organisation pour y parvenir*. Broszura dostępna poprzez stronę: <http://www.pact-habitat.org/uploads/File/Congres/ProjetPACT08.pdf> , strona PACT-ARIM <http://www.pact-habitat.org>

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

przejawia się poprzez umiar w zestawianiu i wyborze materiałów lub rozwiązań budowlanych. To niepowtarzalna i trafna odpowiedź projektanta na warunki jakie stwarza konkretny obiekt i krajobraz.

Społeczne

Uczestnictwo w procesie odnowy krajobrazu może przyczynić się do ożywienia lokalnej społeczności, integracji wokół tożsamości kulturowej, stworzenie miejsc pracy związanych z przeszłością miejsca – czyli do ożywienia pamięci. To także realizacja projektów z zakresu tzw. przedsiębiorczości społecznej, która spełnia swoją rolę wszędzie tam, gdzie instytucje państwowe zawodzą. Polem do popisu są tutaj szczególnie obszary rzadziej zaludnione – wiejskie, krajobrazy otwarte, górskie, nadmorskie i wszystkie takie, które poszukują swojej tożsamości. W tych rejonach łatwiej jest przewyciężyć nieufność hamującą tego typu przedsięwzięcia partnerstwa publiczno-prywatnego. Nie bez ekonomicznego znaczenia jest nakład pracy wolontariuszy – miłośników, którzy poświęcają swoje siły i czas i umiejętności na zasadzie non-profit.

Ekonomiczne

Przygotowanie procesu odnowy od strony finansowej może skutkować ożywieniem gospodarczym i to zarówno w zakresie samego obiektu (dobrze dobrana funkcja generująca środki na bieżące utrzymanie, lub ewentualny dochód), jak i w skali najbliższego otoczenia: w zakresie tworzenia miejsc pracy, potencjalnego rozwoju agroturystyki, i innych usług „około” turystycznych.

W przypadku zaniechania działań rewitalizacyjnych w krajobrazie warownym zostanie zatarte jego systemowe znaczenie, a pojedyncze relikty nie będą zrozumiałe jako całość. Zaprzepaszczona zostanie szansa na czerpanie korzyści poprzez lokalne społeczności z tych możliwości, jakie daje rozwój fortecznej turystyki kulturowej. Dla obszarów, w których nie ma innych atrakcyjnych wątków, wokół których można by budować atrakcyjność turystyczną, będzie to z pewnością dotkliwa strata.

IX.2. Możliwości zastosowania praktycznego

Wnioski z powyższej pracy mogą zostać wykorzystane przede wszystkim przez same organizacje pozarządowe. Profil organizacji pozarządowej jako eksperta od wiedzy na temat historii i odnowy fortyfikacji wzbogacony o tzw. umiejętności miękkie z zakresu zarządzania i komunikacji społecznej, może być pewnym wzorcem do naśladowania. Podniesienie wyszczególnionych w nim umiejętności może się przyczynić do zwiększenia skuteczności działań praktycznych. Ponadto opisy studiów przypadków mogą zobrazować szeroką paletę skutecznych działań, na których można się wzorować w rodzimych warunkach.

Dla służb konserwatorskich i samorządu lokalnego praca może stanowić źródło informacji o specyfice działania mało dotąd zbadanych organizacji pozarządowych zajmujących się skutecznie fortecznym dziedzictwem. Być może praca ta przyczyni się do zmiany postrzegania tych grup powszechnie uważanych za „zwariowane i niepoważne” pokazując inne ich oblicze: skutecznej realizacji pasji odkrywania i przywracania pamięci o przeszłości zapisanej w krajobrazie warownym. Jeszcze większym i ważniejszym skutkiem byłoby przełamanie barier nieufności między sektorem publicznym i społecznym i upowszechnianie partnerstwa w działaniu na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego.

X. ENGLISH SUMMARY

The reasons for undertaking the research subject.

Defences of many ages and types left its visible mark on the European continent and its landscape. Such heritage very often becomes the theme of cultural routes, which may encourage tourism development and bring economic benefits for many places and regions across Europe. Fortification becomes a fascinating tourist attraction because of its landscape values and context. And this is the fact regardless the geographic location, no matter if the fortification is in a historic town centre or in a specific picturesque location on the mountain hilltop. For modern defences constructed from the dawn of the 18th century, landscape is an important frame of reference. Following the development of the means of war, especially artillery, the defences had to be built outside the towns to keep the attack at a safe distance. In this way the detached forts were developed as a direct consequence of locating the defensive structures beyond the tight enclosures of curtain walls and bastions of the star fortification, which evolved during the age of black powder dating back to the mid 15th century. Later on, defences developed into large scale structures, where a citadel or a central fort were the core surrounded by the ring of forts and the supplementary works in-between and other parts of military base. The integral part of this defence systems were open spaces such as esplanades or glacis, which altogether formed huge ensembles. Dispersed fortification consisting of hundreds of pillboxes connected with underground tunnels and field fortification were built after the experiences of the World War I and are called fortified areas or regions and this tells a lot about their immense scale.

While military constructions and buildings of the ancient times or the Middle Ages or even the Renaissance have gained general appreciation and popularity, modern fortification especially of the 19th and 20th century are still a subject only of specialists' research. This situation changes dynamically in the last decades for many associations and foundations come into being with the scope of military heritage protection and researchers carry out scientific projects. Particularly interesting are within this movement re-enactment groups, which grow in number and popularity also in Poland. During the celebration of the battle for the town Nysa in 2008 almost 400 hundred military history fans from Poland, Czech Republic, Hungary and Italy in historic costumes and armament took part in the reconstruction. Nearly 5000 spectators enjoyed the event. Reconstruction of the battle from early September 1939 near Wry and Gostyń organised by Pro Fortalicium association draw each year few thousands of interested public. Yet still, despite the growing interest in fortification tourism, many defences suffer damage and neglect resulting from the lack of contemporary function and management. The geographic dimension of modern fortification is enormous. In Krakow Fortress established in 1849-1916 on previous defence premises may be found today around the city of Krakow over 140 objects of permanent fortification and relicts of field fortification. There are partly located outside the city administrative border in the neighbouring communes. The French Maginot line stretches over 450 km and has

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

nearly 600 pillboxes. Fortification of the Festungsfront im Oder-Warthe Bogen built in 1930ties (now on Polish territory) cover 8000 km².

The thesis deals with the subject of rehabilitation of military heritage landscape with the aim of investigating the effectiveness of the non-governmental organizations, who carry out such projects and therefore have some success and a great deal of experience in this field. On this basis motions to landscape management are formulated. The practical goal of the work is good practice dissemination.

Military heritage landscape rehabilitation and adaptation to contemporary use is cost consuming and in each case requires an individual approach depending on the type of the defence work, time and epoch of its construction and also on the shape of its now civil surrounding. There is no doubt, that to do so, there is a specialist historic and conservation knowledge needed combined with design talent. To achieve real effects one must take into account that the conservation should ensure also contemporary use and economic profits for state budget for heritage protection are usually limited especially in central European countries such as Poland. *Architectura militaris* has a growing number of enthusiasts, who form nongovernmental voluntary organisations, which effectively manage fortified heritage protection in democratic countries. This fact should be used and such organisations should be a real partner for heritage professionals and local administration also in Poland.

Expecting long-term outcomes of revitalisation one should stress the importance of all social aspects of this process, such as public participation and acceptance. The hypothesis of this work is a statement that a nongovernmental organisation may be an effective initiator and actor taking part and managing revitalisation of fortified heritage landscape.

Construction of the thesis reflect the work logic. Introduction is followed by stating the subject, aim, scope and method of the study as well as the current state of art in the field. The broadest part of the work is a set of case studies and an analysis of their experiences. Scope of research covers above all the actions undertaken by NGOs depending on the type of object – here a pertinent question is whether just separate works or systems as a whole are rehabilitated. The work deals also with the organisation profile – number of members, area of activity, the aims of work and practical experience: both success and defeat. An analysis of possible roles of the actors is carried out and the recommendations for the practice are made. Findings close the dissertation confirming that nongovernmental organisations may play a vital role in successful fortified landscape rehabilitation.

Author would like to thank following persons for their help

and sharing their photographic resources for the purposes of this work:

Alessandro Casagrande, Zofia Mavar, APA Małachowicz in Wrocław, Piotr Bujas, Andrew Findlay, Duncan Grisby, Szymon Hrebenda, Joanna Leonowicz, Piotr Leonowicz, Ulli Moesslang, Vid Pogačnik, Rudi Rolf, Jacek Staniewski.

XI. LITERATURA

- [1]. G.J. Ashworth, *Heritage planning. Conservation as the management of urban change*, Groningen 1991
- [2]. G. J. Ashworth, P. Howard, *European heritage planning and management*, Exeter 1999
- [3]. A. dell'Aqua, *Praxis ręczna działa*, Wrocław 1969 (reprint)
- [4]. E. Babbie, *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa 2005,
- M. Baranowska-Janota, *Europejska konwencja krajobrazowa a ochrona krajobrazu w Polsce* [w: B. Domański, S. Skiba (red.), 2005, *Geografia i Sacrum*, tom 1, IGiGP UJ, Kraków, 65
- [5]. K. Besiekierski, K. Kleczke, M. Rewieński, *Fortyfikacja polowa*, Warszawa 1929
- [6]. A. Bischof, K. Selle, H. Sinning, *Informieren. Beteiligen. Kooperieren. Kommunikation in Planungsprozessen. Eine Übersicht zu Formen, Verfahren und Methoden*. Dortmunder Vertrieb für Bau- und Planungsliteratur, Dortmund 2005
- [7]. K. Biskup, Fortyfikacje nowożytne Polski północnej i zachodniej w praktyce konserwatorskiej lat 1945-1989, [w:] *Ochrona i konserwacja dóbr kultury w Polsce 1944-1989*, Warszawa 1996, s.255-261
- [8]. K. Biskup, Fortyfikacje pruskie i niemieckie na ziemiach Polski; rys historyczny, stan badań i problemy konserwatorskie, [w:] *Fortyfikacja*, T. V:1998, s. 215-217,
- [9]. K. Biskup, Nowożytne fortyfikacje Gdańska, [w:] *Zespół forteczny Gdańsk-Wisłoujście. Problemy ochrony zespołów pofortecznych*, Warszawa 1998, str. 13-18
- [10]. R. H. Bochenek, *Tysiąc słów o inżynierii i fortyfikacjach*, Warszawa 1989,
- [11]. R. H. Bochenek, *Twierdza Modlin*, Warszawa 2003
- [12]. J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa - Kraków 1996
- [13]. J. Bogdanowski, *Krajobraz warowny XIX/XX w. dzieje i rewitalizacja*, Kraków 1993
- [14]. J. Bogdanowski, *Konserwacja i kształtowanie w architekturze krajobrazu*, Kraków 1972
- [15]. J. Bogdanowski, Z. Holcer, M. Kornecki, A. Swaryczewski, *Mały słownik terminologiczny architektury obronnej w Polsce*, Kraków 1988
- [16]. J. Bogdanowski, Z. Myczkowski, *From conservation of monumental buildings to protection of monumental cultural landscape*, [w:] *Duties towards the heritage and laws of the market*, ICOMOS, International Cultural Centre Cracow, 1996, s. 58–62
- [17]. A. Böhm (red.), *Krajobraz miejski w warunkach demokracji i wolnego rynku*. Krajobrazy 13[25]. Warszawa 1996
- [18]. A. Böhm, P. Dobosz, P. Jaskanis, J. Purchla, B. Szmygin (red. J. Purchla), *Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, Kraków 2008, dostęp poprzez:
http://www.kongreskultury.pl/library/File/RaportDziedzictwo/dziedzictwo_raport_w.pelna.pdf, z dnia 13.08.2009)
- [19]. Brice M., *Forts and fortresses. From the hillforts of prehistory to modern times. The*

*definitive visual account of the science of fortification.*1990.

- [20]. T. Broniewski, *Albrecht Dürer. Niektóre pouczenia o umocnieniu miast, zamków i osiedli. Bastejowe fortyfikacje w Polsce*, Wrocław 1975
- [21]. R. Brons, B. Colenbrander (Ed.), *Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Rotterdam 2009
- [22]. K. Broński, J. Purchla, Z. K. Zuziak (red.), *Miasto historyczne. Potencjał dziedzictwa*, Kraków 1997
- [23]. R. Bruge, *Fait Sauter la Ligne Maginot*, Paris 1973
- [24]. M.R. von Brunner, *Leitfaden für den Unterricht in der beständigen Befestigung*, Wien 1887
- [25]. J. Budziło, *Miejskie systemy zielone na kanwie nowożytnych twierdz i ich układów komunikacyjnych*, praca doktorska wykonana pod kierunkiem prof. Janusza Bogdanowskiego na WA PK, Kraków 1976
- [26]. D. Chylińska, *Międzyrzecki Rejon Umocniony a czeska Linia Maginota. Prawno-organizacyjne aspekty udostępniania turystycznego i adaptacji fortyfikacji nowożytnych w kontekście ochrony zabytkowej substancji oraz zaspokojenia potrzeb ruchu turystycznego*, [w:] *Ochrona zabytków architektury obronnej. Teoria a praktyka, Działdowo 18-20. 10. 2007*, red. M.L. Lewicka, Lublin Warszawa 2008, str. 252- 259
- [27]. A. von Cohausen, *Die Befestigungsweisen der Vorzeit und des Mittelalters*, Wiesbaden 1898
- [28]. K. Dąbrowska-Budziło, *Wśród Panoram Krakowa, o przemianach widoków i o tym, jak je ocalić*, Kraków 1990
- [29]. K. Dąbrowska-Budziło, *Treści krajobrazu kulturowego w jego kształtowaniu i ochronie*, seria: Architektura nr 46, wydawnictwo PK, Kraków 2002
- [30]. K. Dąbrowska-Budziło, *Wzbogacenie studiów nad krajobrazem o nurt badań jego wartości niematerialnych* [w:] *Studia krajobrazowe jako podstawa właściwego gospodarowania przestrzenią*, praca zbiorowa pod redakcją Anny Zaręby i Dagmary Chylińskiej, Uniwersytet Wrocławski, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Zakład Geografii Regionalnej i turystyki, Wrocław 2008, s.53-66
- [31]. K. Dąbrowska-Budziło, *Walory widokowe krajobrazu* [w:] *Architektura krajobrazu a planowanie przestrzenne* : praca zbiorowa, pod red. K. Pawłowskiej, Kraków : 2001, s. 239-255
- [32]. P. Dobosz, *Administracyjno-prawne instrumenty kształtowania ochrony zabytków*, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1994
- [33]. A. Dürer: *Befestigungslehre*, faksymile wydania oryginalnego, Norymberga 1527, (Verlag Dr. Alfons Uhl) Nördlingen 1980 (pełny tytuł: *Etliche Unterricht zu Befestigung der Stadt, Schloss und Flecken*)
- [34]. R. Dzięciołowski, R. Jaros, A. Kapel, P. Pawlaczy, P. O. Sidło, A. Szubert , P. Wylegała, P. Kalinka, K. Nowak, *Propozycja optymalnej sieci obszarów Natura 2000 w Polsce –*

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

„Shadow List”. *Szczegółowa analiza wdrożenia Dyrektywy Siedliskowej [92/43/EWG]. Syntetyczne ujęcie wdrożenia Dyrektywy Ptasiej [79/409/EWG]*, Warszawa 2004, dostępne poprzez:

http://www.wwf.pl/informacje/publikacje/natura/polish%20shadow%20list_pl.pdf

[35]. FORTYFIKACJA – seria wydawnictw z cyklu Fortyfikacja Europejskim Dziedzictwem Kultury (redaktorzy, XVI tomów). Dotychczas w Mkn – materiałach konferencji naukowych – poruszono zagadnienia:

1. Tom I, Mkn, *O skuteczną ochronę fortyfikacji nowożytnych*, Zamość 16-18 V 1991, Warszawa-Kraków 1995)
2. Tom II, Mkn, *Fortyfikacja austriacka w Polsce. Stan badań i problemy ochrony*, Kraków 12-13 III 1993, Warszawa-Kraków 1995
3. Tom III, Mkn, *Fortyfikacje polskie, niemieckie i radzieckie związane z II Wojną Światową. Stan badań i problemy ochrony*, Warszawa 10-12 XII 1993, Warszawa-Kraków 1995
4. Tom IV, Mkn, *Fortyfikacja rosyjska na ziemiach polskich. Stan badań i problemy ochrony*, Modlin 24-26 XI 1994, Warszawa-Kraków 1996
5. Tom V, Mkn, *Twierdza Toruń. Stan badań i problematyka konserwatorska (z okazji 125lecia twierdzy)*, Toruń 26-28 IX 1997, oraz skrót Mkn *Twierdze pruskie i niemieckie na północnych i zachodnich ziemiach polskich*, Nysa 19-21 XI 1993, Warszawa – Kraków 1998
6. Tom VI, *Ochrona i konserwacja architektury obronnej. Prezentacja w skrótach, wyboru opracowań wykonanych w latach 1998-1999 w ramach Krajowego Programu MKiS (MKiDN) Ochrona i konserwacja architektury obronnej*, Warszawa 1999
7. Tom VII, Ryszard Bochenek, *Militarne funkcjonowanie dzieł i zespołów fortyfikacyjnych w przeszłości. Kilometryczna metoda badań*, Warszawa 1999
8. Tom VIII, *Lokalne programy ochrony i zagospodarowania zabytkowych zespołów obronnych, materiały z Krajowej Konferencji Samorządów Terytorialnych i Organizacji Pozarządowych*, Giżycko-Twierdza Boyen 10-12 IX 1999, Warszawa 1999
9. Tom IX, Piotr Kozarski, *Współczesne metody i techniki konserwatorskie zwiększające wartości użytkowe budowli i terenów pofortecznych*, Warszawa 1999
10. Tom X, Mkn, *Fortyfikacja austriacka – Twierdza Przemyśl, Przemyśl 30 IX-3 X 1999, część pierwsza*, Warszawa – Kraków 1999
11. Tom XI, Mkn, w ramach kampanii Europa-Wspólne Dziedzictwo, *Fortyfikacje rosyjskie, twierdza Dęblin i Brześć, fortyfikacje Lubelszczyzny*, Dęblin 8-10 IX 2000, Warszawa 2000

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

12. Tom XII, Mkn(jw) , *Nowożytnie fortyfikacje Śląska, twierdze Kłodzko i Srebrna Góra*, Kłodzko 6-8 X 2000, Warszawa 2000
  13. Tom XIII, Ryszard Bochenek, *Zarys historii Twierdzy Modlin*, Warszawa 2001
  14. Tom XIV, Piotr Kozarski, Piotr Molski, *Zagospodarowanie i konserwacja zabytkowych budowli. Poradnik. (Poradnik dla samorządów terytorialnych, właścicieli i użytkowników zabytków obronnych)*, Warszawa 2001
  15. Tom XV, *Schrony Kolejowe Stępina-Cieszyna, Strzyżów, Wyków. Wybór materiałów z konferencji naukowej: Dwudziestowieczne fortyfikacje w Polsce*, Fryszak 5-7 X 2001, Warszawa 2002
  16. TOM XVI, Mkn, *Forteczne parki kulturowe szansą na ochronę zabytków architektury obronnej*, Świnoujście, 8-10 X 2004, Warszawa 2004
- [36]. Y. Feddes, B. Olthof, Y. van Boheemen, I. van Slooten (Feddes/Olthof Landschapsarchitecten), *Linie-vormgeving Nieuwe Hollandse Waterlinie : inspiratieboek*, Utrecht, 2007
- [37]. A. Freitag, *Architectura militaris nova et aucta*, Lejda 1631
- [38]. L. Fusco Girard, B. Forte, M. Cerreta, P. De Toro, F. Fort, (red.), *The Human Sustainable City. Challenges and Perspectives from the Habitat Agenda*, Ashgate 2003
- [39]. B. Graham, G. J. Ashworth, J. E. Tunbridge, *A geography of heritage: power, culture and economy*, London 2002
- [40]. K. Gutowska, Z. Kobyliński (red.), *Zabytki i społeczeństwo, czynnik społeczny w ochronie zabytków w warunkach reformy samorządowej*, Warszawa 1999
- [41]. R. Harrison, (red), *Manual of heritage management*, Oxford 1994
- [42]. I. v. Hogg, *Fortresses*, London 1976;
- [43]. I. v. Hogg, *Storia della Fortificazioni*, Novara 1982
- [44]. P. Howard, *Heritage, interpretation, identity* , London 2003
- [45]. E. Iddle, T. Bines, *Planowanie ochrony obszarów cennych przyrodniczo. Przewodnik dla praktyków i ich szefów*. Świebodzin, 2004, dostępne poprzez:
http://www.kp.org.pl/pdf/poradniki/eddieiddle_timbines.pdf (dostęp: 20.02.1009)
- [46]. J. Janczykowski, *Z problematyki adaptacji fortów Twierdzy Kraków*, Kraków 2004
- [47]. M. Jähns., *Geschichte der Kriegswissenschaften*, München 1891
- [48]. J. E. Kaufmann, R. M. Jurga, *Fortress Europe: European Fortifications of World War II*, New York 2002
- [49]. J. Kinross, *The Palmerston Forts of the South West. Why were they built?* 2000
- [50]. K. Kleczke, M. Wyszyński, *Fortyfikacja stała*, Warszawa 1937
- [51]. K. Klein-Hitpaß, M. Leibenath, R. Knippschild, *Vertrauen in grenzüberschreitenden Akteursnetzwerken. Erkenntnisse aus dem deutsch-polnisch-tschechischen Kooperationsprojekt ENLARGE-NET*, [w:] DISP 42 (2006) 164, str.59-70
- [52]. H. Koontz, H. Weirich, *Management*, New York 1988; Morgan G., *Obrazy organizacji*,

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Warszawa 2002

- [53]. P. Kozarski, P. Molski, *Zagospodarowanie i konserwacja zabytkowych budowli – poradnik dla samorządów terytorialnych, właścicieli i użytkowników zabytków obronnych* (Fortyfikacja, tom XIV), Warszawa 2001
- [54]. A. K. Koźmiński, W. Piotrowski, *Zarządzanie. Teoria i praktyka*, praca zbiorowa pod redakcją, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000
- [55]. A. Kubska, A. Skrzyńska, W. Brzoskwinią, *Military roads of fortress Pula (Vojni putovi tvrđave Pula)* [w:] *MALI BRIJUN 2003. i 2004: Medunarodne Ljetne Radionice Arhitekture = International Summer Workshops of Architecture*, Zagreb 2006, str. 48-52
- [56]. A. Kulawik i in. (red.), *Obowiązki wobec dziedzictwa a prawa rynku. Ich wpływ na zarządzanie miastami historycznymi*, Kraków 1996
- [57]. O. Laskowski, *Encyklopedia wojskowa*, Warszawa 1932, *Mała Encyklopedia wojskowa*, Warszawa 1968
- [58]. K. J. Lenartowicz, D. Maciąg (red.) *Od terenów poprzemysłowych do... REGENTIF „Sieć dla Intensyfikacji Innowacji w Dziedzinie Regeneracji Starych Obiektów Przemysłowych”*, Czasopismo Techniczne, Zeszyt 8-A/2006 rok 103
- [59]. J. Leonowicz, A. Skrzyńska, *Cytadela Petersberg w Erfurcie – przykład kompleksowej rewitalizacji*, [w:] *Czasopismo Techniczne Z.13-A/2005*
- [60]. Loesch P., *L'Art de Fortification. Festungsbau und Festungskrieg vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, 2001
- [61]. H. Łukasik, A. Turowicz, *Twierdza Kraków znana i nieznana*, części I- III, Kraków–Międzyzdroje, 2001 – 2003
- [62]. K. Mallory, O. Arvid. *The Architecture of War, (Architecture of Aggression)*, Architectural Press, 1973
- [63]. E. Małachowicz, A. Stupak, *Nowożytnie fortyfikacje Twierdzy Nysa*, Wrocław 1986
- [64]. M. Małachowicz, *Wpływ badań na działania konserwatorskie i poza konserwatorskie architektury obronnej*, [w:] *Ochrona zabytków architektury obronnej*, Działdowo 18-20. 10. 2007, (red. M.L. Lewicka), Teoria a praktyka, Lublin Warszawa 2008, str. 84-90
- [65]. F. McManamon, A. Hatton (red.), *Cultural resource management in contemporary society*, London 2000
- [66]. K. Mieroszewski, *Architectura militaris*, rkpis, Biblioteka Jagiellońska, sygn. 466
- [67]. A. Mitkowska, *Aktywizacja turystyczna Lanckorony wobec wpisu krajobrazu komponowanego Kalwarii Zebrzydowskiej na Listę Światowego Dziedzictwa*, [w:] *„Folia turistica”*, nr 12-2002, s. 49 – 54, Kraków 2002
- [68]. P. Molski, *Ochrona i zagospodarowanie wybranych zespołów fortyfikacji nowszej w Polsce*, Warszawa 2007;
- [69]. P. Molski, *Zabytkowe fortyfikacje. Ochrona a turystyka* [w:] *Eksploracja przestrzeni historycznej*, red. M. K. Leniartek, Wrocław, 2008, str.101-113

- [70]. P. Molski [red.], *Zespół forteczny Gdańsk – Wisłoujście. Problemy ochrony zespołów pofortecznych*, Gdańsk 1998
- [71]. P. Molski [red.], *Ochrona Zabytków Architektury Obronnej*, Pruszków 1998
- [72]. G. Morgan, *Obrazy organizacji*, Warszawa 2002
- [73]. M. A. Murzyn, J. Purchla (red.), *Dziedzictwo kulturowe w XXI wieku. Szanse i wyzwania*, Kraków 2007
- [74]. Z. Myczkowski, *Krajobraz wyrazem tożsamości w wybranych obszarach chronionych w Polsce*, seria: Architektura, monografia 285, wydawnictwo PK, Kraków 2003
- [75]. Z. Myczkowski, *Ochrona przyrody i ochrona zabytków - konflikt czy współdziałanie* [w:] *Architektura krajobrazu a planowanie przestrzenne*, praca zbiorowa pod red. K. Pawłowskiej, Kraków 2001, s. 132-141
- [76]. Z. Myczkowski, *Kreacja konserwatorska w krajobrazie kulturowym*, [w:] *Sztuka ochrony i kształtowania środowiska. Twórczość - Nauka - Dydaktyka*, Międzynarodowy Kongres Polskich Architektów Krajobrazu, Kraków 20-22 września 2007, Czas. Tech., Arch. / PK., - 2007, z. 5-A, s. 57-59
- [77]. Z. Myczkowski, K. Wielgus, *Krajobrazy zaniechane*, [w:] *Sztuka ochrony i kształtowania środowiska. Twórczość - Nauka - Dydaktyka*, Międzynarodowy Kongres Polskich Architektów Krajobrazu, Kraków 20-22 września 2007, Czas. Tech., Arch. / PK., - 2007, z. 5-A, s. 179-181
- [78]. Myczkowski Z., Wielgus K., Środulska-Wielgus J., Rymsza-Mazur W., Chajdys K., *Rejestracja krajobrazów warownych jako podstawa rewitalizacji dawnych twierdz* [w:] *Wiadomości Konserwatorskie*, Wrocław 2008, s. 36-55
- [79]. J. Naronowicz-Naroński, *Budownictwo wojenne*, Warszawa 1957 (reprint)
- [80]. J. Nehls, *Citadelle Petersberg zu Erfurt. Ein Gang durch die Geschichte*, Erfurt 1999
- [81]. H. R. Neumann, *Festungsbaukunst und Festungsbautechnik*, Koblenz 1988
- [82]. H. R. Neumann, *Erhalt und Nutzung historische Zitadellen – Ergebnis internationaler Fachtagung 06.-09. Juni 2001, Mainz am Rhein*, 2002
- [83]. Z. Niewiadomski (red.), *Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Komentarz*, Warszawa 2005, C.H. Beck Verlag oraz T. Bąkowski, *Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Komentarz*, Kraków 2004
- [84]. P. Patoczka, *Studium systemu pojęć stosowanych w rewaloryzacji krajobrazu*, Kraków 1987
- [85]. K. Pawłowska, M. Swaryczewska, *Ochrona dziedzictwa kulturowego, Zarządzanie i partycypacja społeczna*, Kraków 2001
- [86]. K. Pawłowska, B. Pająk, *Rola miłośników krajobrazu w systemie jego ochrony. Tradycje – stan obecny – perspektywy* [w:] *Zróźnicowanie i przemiany środowiska przyrodniczo-kulturowego Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, t.2 Kultura, Ojców 2004
- [87]. R. Pickard, (red), *Policy and law in heritage conservation*, London 2000

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

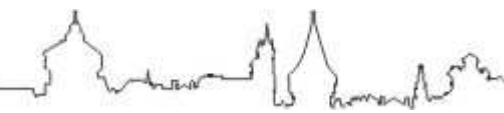
- [88]. O. Piper, *Burgenkunde*, München 1912 (reprint – Augsburg 1994)
- [89]. M. Polonovski (red.), *Quel avenir pour patrimoine fortifié?* Lille, Decembre 1992, Actes des Colloques de la Direction du Patrimoine, Paris 1995
- [90]. J. Purchla (red.), *Dziedzictwo a turystyka*, Kraków 1999
- [91]. J. Purchla (red.), *Od świata granic do świata horyzontów*, Kraków 2001
- [92]. J. Purchla (red.), *Europa Środkowa - nowy wymiar dziedzictwa*, Kraków 2003
- [93]. M. Ptaśnik, *Potrzeby i możliwości w dziedzinie ochrony nowożytnych fortyfikacji w Polsce*, [w:] *Studia i materiały do Historii Wojskowości*, t. XII, cz.1, Warszawa 1966, str. 19 – 21
- [94]. R. Rieth (Ed.) R. Huber, H. Pflüger, Ph. Truttmann, Q. Huges, *Glossarium Artis: Band 7: Festungen Forteresses / Fortifications. Der Wehrbau nach Einführung der Feuerwaffen. Systematisches Fachwörterbuch. L'Architecture militaire après l'Introduction des Armes à Feu. Dictionnaire spécialisé et systématique / Military Architecture after the Introduction of Firearms. Specialized and systematic dictionary*, K. G. Saur, München 1990, 2 wyd. 2006
- [95]. R. Rolf, *A Dictionary on Modern Fortification: An Illustrated Lexicon on European Fortification in the Period 1800-1945*. Middleburg 2004, Netherlands
- [96]. K. Skalski, *O budowie systemu rewitalizacji dawnych dzielnic miejskich*, Krakowski Instytut Nieruchomości, Kraków 1996
- [97]. A. Skrzyńska, K. Wielgus, W. Brzoskwinia, *Program planu ochrony zespołu historyczno-krajobrazowego Twierdzy Kraków*. [w:] *Nauka Przyroda Technologie*, Poznań 2009, Vol. 3, issue1, #48., http://www.npt.up-poznan.net/pub/art_3_48.pdf, dostęp: 10.08.2009
- [98]. E. Steinitz, T. Brosch, *Die Reichsbefestigung Österreich-Ungarns zur Zeit Conrads von Hötzendorf*, Wiedeń 1937
- [99]. I. Strzok, *Studium uwarunkowań konserwatorskich dostępności inwestycyjnej Fortu Grodzisko*, Gdańsk 1998
- [100]. J. Środulska-Wielgus, *Rola i znaczenie maskowań fortyfikacyjnych w kształtowaniu krajobrazu parkowego, na przykładzie Krakowa*, praca doktorska wykonana pod kierunkiem prof. Marii Łuczyńskiej-Bruzda, WA PK, Kraków 2000;
- [101]. J. Środulska-Wielgus, *Zieleń Twierdzy Kraków, Atlas Twierdzy Kraków, Seria II, Tom 4*, Kraków 2005
- [102]. J. Środulska-Wielgus, *Szlaki turystyki kulturowej jako sposoby ochrony i udostępniania krajobrazu*. [w:] *Nauka Przyroda Technologie*, Poznań 2009, Vol. 3, issue1, #52 http://www.npt.up-poznan.net/pub/art_3_52.pdf, dostęp: 10.08.2009
- [103]. G.M. Tabarelli, *I forti austriaci nel Trentino e in Alto Adige, Temi, Trento 1990, G.P. Sciocchetti, Trasformazione delle forme della fortificazione permanente in montagna realizzate, nel XIX e XX secolo, nei territori a sud del Valico del Brennero*, Rovereto (TN), Museo Storico Italiano della Guerra, 1993
- [104]. *The re-use of large European Military Complexes in the list of Redundancies*, Europa Nostra Scientific Bulletin, Vol. 59(2005)

- [105]. A. Tomaszewski, *Dziedzictwo a zarządzanie* [w:] *Problemy zarządzania dziedzictwem kulturowym*, Warszawa 2000, str. 7-11
- [106]. A. Tomaszewski, *Wartości niematerialne architektury*, w: *Spotkania z zabytkami*, nr 5 (183) XXVI, Warszawa 2002, str. 6 – 8
- [107]. S. Toy, *A History of Fortifications from 3000 BC to AD 1700*, Melbourne 1953
- [108]. *Problem pozornie sporny - zieleń w fortyfikacji*, (przedruk instrukcji z: Sammlung technischer Bestimmungen für Fortifikations-, Artillerie- und Garnisonbauten, Berlin 1881), Infort, nr 2(12), 1996
- [109]. S. le Prestre de Vauban, *Traktat o zdobywaniu i obronie twierdz (Traité de l'attaque et de la défense des places)*, *Traktat o fortyfikowaniu pola przez budowę obozów umocnionych (Traité de la fortification de campagne ou des camps retranchés)*, *Traktat o minach (Traité des mines)*
- [110]. E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française*, Paris 1869
- [111]. K. Wielgus (red.), *Atlas Twierdzy Kraków : Rakowice Lotnisko Twierdzy*, T. 5. Kraków 1996;
- [112]. K. Wielgus, współpraca Z. Śnieżek, *Metoda zintegrowanego zapisu stanu, wartości i wytycznych dotyczących krajobrazu warownego Twierdzy Przemyśl*, zastosowana w ramach krajowego programu Ochrona i konserwacja architektury obronnej, *Fortyfikacja - Europejskim Dziedzictwem Kulturowym Tom X, Fortyfikacja Austriacka - Twierdza Przemyśl*, Warszawa - Kraków 1999
- [113]. K. Wielgus, *Rewaloryzacja Bastionu III "Kleparz" Twierdzy Kraków. Przykład rewaloryzacji zieleni fortecznej w krajobrazie miejskim* [w:] *Zamki, miasta warowne, ogrody : relacje historycznych założeń fortyfikacyjnych oraz terenów zielonych w miastach zabytkowych : materiały z konferencji naukowej*, Kraków, 14 grudnia 2001, pod red. J. Bogdanowskiego i M. Holewińskiego, Kraków 2002, str. 209-216;
- [114]. K. Wielgus (red.), *Atlas Twierdzy Kraków Fort 52 "Borek"*, Kraków 2004;
- [115]. K. Wielgus, *Krajobraz przemysłowy czy inżynieryjny - wartość czy rezerwa terenowa?* [w:] *Ochrona i użytkowanie krajobrazu kulturowego oraz jego promocja w środowisku społecznym*, pod red. Jana Rylkego i in., Warszawa 2007, str. 104-106
- [116]. R. Wiesmeier, *Die Zitadelle Petersberg im Nutzungsgefüge der Stadt*, [w:] Hans-Rudolf Neumann, *Erhalt und Nutzung historische Zitadellen – Ergebnis internationaler Fachtagung 06.-09. Juni 2001, Mainz am Rhein*, 2002, s. 277-78;
- [117]. G. Williams, *Stronghold Britain: Four Thousand Years of British Fortification*, Alan Sutton Publishing, 1999
- [118]. Z. K. Zuziak (red.), *Managing historic cities*, Kraków 1993

Opracowania i koncepcje projektowe, raporty z badań:

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

- [1]. Projekt badawczy Komitetu Badań Naukowych, praca zespołowa pod kierunkiem A. Gruszeckiego, mpis w zbiorach Zakładu Konserwacji Zabytków WAPW, Warszawa 1997
- [2]. *Studium możliwości adaptacyjnych fortu 47 „Łysa Góra” wraz z działką forteczną oraz ustalenie szczegółowych warunków realizacji osiedla mieszkaniowego wokół fortu*, 2004, mpis w IAK PK, oprac. zespół pod kierunkiem Z. Myczkowskiego, autorka była członkiem zespołu
- [3]. *Studium krajobrazu warownego grupy fortowej Barbariga Twierdzy Pola/Pula (Chorwacja)*- wykonane w ramach Letniej Szkoły Architektury, zorganizowanej w roku 2003 przez Ministerstwo Kultury Republiki Chorwackiej, pod patronatem ICOMOS. Rejestrację Grupy Barbariga wykonali studenci: Z. Dubovečak (Uniwersytet w Zagrzebiu), K. Adamowska, J. Leonowicz, P. Leonowicz, K. Matyjaszek, Ł. Kielar, pod kier. P. Bujasa (Politechnika Krakowska).
- [4]. *Wariantowa koncepcja programowo-przestrzenna dla projektu pn.: Park Kulturowo-Przyrodniczy Twierdzy Nysa - etap I*, Autorska Pracownia arch. M. Małachowicza,, Wrocław 2004
- [5]. *Recharging the Power of the Place*, National Trust, Heritage Link oraz Campaign to Protect Rural England 2004,
- [6]. *Conservation Principles for the Sustainable Development of the Historic Environment*, English Heritage, 2006
- [7]. Action Programme on Land Use and Culture, “Actieprogramma Ruimte en Cultuur 2005 – 2008”. za: <http://www.minocw.nl/documenten/cultuur-doc-2005-ruimtecultuur.pdf> (dostęp: 19.08.2009),
- [8]. T. Weijsschedé, J. Mulder, *In Search of the Identity of Asperen. Fourteen interviews with ex-soldiers, inhabitants and administrators*. Alterra-rapport 1461, Wageningen, 2007, dostęp poprzez: <http://library.wur.nl/way/bestanden/clc/1890905.pdf> (dostęp: 19.08.2009)
- [9]. *Program planu ochrony zespołu parków kulturowych krajobrazu warownego Twierdzy Przemyśl*, wykonany w Zakładzie Krajobrazu Otwartego i Budowli Inżynierskich w IAK PK, kierownictwo naukowe: Z. Myczkowski, kierownictwo i koordynacja prac: K. Wielgus, autorzy: K. Wielgus, J. Środulska -Wielgus, T. Tokarczuk, W. Rymza-Mazur, K. Chajdys, T. Idzikowski (opracowanie i konsultacja części historycznej), współpraca: M. Tatar, M. J. Mikulski, mpis w zbiorach IAK PK, Kraków/Przemyśl 2007
- [10]. *Program planu ochrony zespołu historyczno-krajobrazowego Twierdzy Kraków*, opracowanie na zlecenie Wydziału Ochrony Zabytków Urzędu Miasta Krakowa, autorzy: Kierownictwo naukowe: Z. Myczkowski, kierownictwo prac: K. Wielgus, zespół: J. Środulska-Wielgus, A. Skrzyńska, A. Kubska, A. Bąk, M. J.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Mikulski, W. Brzoskwinia (TPF Kraków), P. Leonowicz, E. Pasula, T. Górski, Ł. Kielar, W. Rymsza-Mazur, K. Chajdys, współpraca: D. Pstuś [mpis IAK PK].

Artykuły prasowe:

- [1]. *Pech do gospodarza* (chyl) Gazeta Krakowska, 28.IX.2000
- [2]. *Ochrona przed wandalami*, P. Tymczak, Dziennik Polski, 17.VI.2003
- [3]. *Ogołocoony fort*, P. Tymczak, Dziennik Polski, 17. II. 2004
- [4]. *Skradziony unikat*, P. Tymczak, Dziennik Polski, 18.VIII. 2004 (Sponson pancerny z Fortu 50 Prokocim)
- [5]. *Złomiarze rabują Fort Kosocice*, (JP), Gazeta Krakowska, 19-20. II. 2005
- [6]. *Petersberg profitiert von Weimar 99*, Erfurter Wochenblatt z 19.11.1998
- [7]. Dawid Hajok, *KBF coraz bliżej fortu św. Benedykta*, Gazeta Wyborcza, Kraków, 27 kwietnia 2009,
- [8]. A. Jancovic Potocnik, *Fort Bourguignon in Pula*, CASEMATE 76, May 2006- The FSG News Letter, dostęp poprzez: <http://www.fsgfort.com/DB/C076/30/text.htm> (z dnia 10.06.2009)

XII. SPIS I ŹRÓDŁA ILUSTRACJI

FOTOGRAFIE I RYSUNKI:

- Ilustracja 1.** Zrekomponowana brama w Bastionie III Kleparz, zwiedzanie w ramach Europejskich Dni Dziedzictwa Kulturowego 2009, które odbywały się pod hasłem: „Zabytkom na odsiecz! Szlakiem grodów, zamków i twierdz”, fot. A. Staniewska 2009. 8
- Ilustracja 2.** Schematyczne rysunkowe przedstawienie systemów obronnych, rys. Janusz Bogdanowski, podpisy: A. Staniewska, źródło: J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Kraków – Warszawa 2002, str. 504..... 15
- Ilustracja 3.** Karta zintegrowanego zapisu krajobrazu warownego dla dzieła Paravia-West w grupie warownej Barbariga w Chorwacji, autorzy: P. Bujas, Z. Dubovečak, P. Leonowicz 2004..... 24
- Ilustracja 4.** Logo Europejskiej Konwencji Krajobrazowej (źródło: http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/Conventions/Landscape/default_en-3.jpg) 32
- Ilustracja 5.** Szkic sektora ostrzału z wieży panczernej nr 116 z Katwijk an der Maas, źródło: Denkschrift über die niederländische Landesbefestigung, Oberkommando des Herres... Abt. Auswertung fremder Landesbefestigungen, Berlin, gedruckt in der Reichsdruckerei, 1941, w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej. 36
- Ilustracja 6.** Panorama historycznego krajobrazu warownego – fragment Panoramy Dalmacji, autorstwa Giuseppe Riegera, która przedstawiała wybrzeże od Puli do Budvy (długość rysunku wynosi 12 m!) dla potrzeb żeglugi. Na tym wycinku: wejście do portu Šibenik, którego strzeże potężna XVI-wieczna twierdza św. Mikołaja (Nikola), źródło: Kartografija i geoinformacije br. 2, s. 149, Zagreb 2003, dzięki uprzejmości Zofii Mavar 37
- Ilustracja 7.** Ideogram czeskosłowackiej linii ciężkich fortyfikacji w terenie górskim i leśnym, rys. Piotr Leonowicz, 2008..... 37
- Ilustracja 8.** Normandia 1944 - niemiecka bateria obrony wybrzeża w Longues-sur-Mer (© Le Mémorial de Caen/Benoît Grimbert) i amerykański cmentarz wojenny w Colleville-sur-Mer (© Le Mémorial de Caen), źródło ilustracji: <http://www.memorial-caen.fr> 40
- Ilustracja 9.** Budynek-muzeum Caen Memorial, © Le Mémorial de Caen/Sigrid Colomyès/Jacques Millet/Paul Dorey, źródło ilustracji: <http://www.memorial-caen.fr>..... 41
- Ilustracja 10.** Rysunki przedstawiające fort 33 Krakus, J. Bogdanowski, źródło: J. Bogdanowski, *Warownie i zieleń Twierdzy Kraków*, Kraków 1979 43
- Ilustracja 11.** Koncepcja miasta-parku prof. Janusza Bogdanowskiego nałożona na planszę systemu zieleni Krakowa (wg Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego z roku 2003), rys. A. Skrzyńska, 2005; LEGENDA: 1) Zieleń forteczna wokół fortów; 2) Lasy; 3) Parki rzeczne i związane z nimi system zieleni; 4) tereny zieleni urządzonej; 5) obszar centrum – Starego Miasta; 6) śródmieście; 7) zabudowa miejska; 8) zabudowa o wysokiej intensywności, 9) zabudowa o niskiej intensywności; 10) pierwszy pierścień parkowy; 11) kolejne pierścienie – mała i wielka droga rokadowa; 12) pasma

parków krajobrazowych.....	53
Ilustracja 12. Holenderskie stowarzyszenia i organizacje pozarządowe są niezwykle aktywne w zakresie publikacji i promocji dziedzictwa krajobrazu warownego: fragment publikacji: R. Brons, B. Colenbrander (red.), Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie (New Dutch Water Defence Line), Rotterdam 2009, (źródło: strony wydawnictwa 010 Publishers (Uitgeverij 010): http://www.010.nl/catalogue/book.php?id=712#).....	62
Ilustracja 13. Grupy rekonstrukcyjne odtwarzają tradycje dawnych formacji wojskowych - Święto Twierdzy Srebrna Góra 2009, od lewej: regiment wychodzący na pokazy, obozowisko na tarasie twierdzy, a w dole miejscowość Srebrna Góra, instruktaż obsługi armaty w wykonaniu komendanta twierdzy Srebrna Góra, fot. J. Staniewski 2009.....	63
Ilustracja 14. Mapa lokalizacji przypadków opisanych w pracy, rys. A. Staniewska, 2009	64
Ilustracja 15. Lokalizacja Bastionu św. Jadwigi i Fortu Wodnego w Twierdzy Nysa (z lewej zdjęcie satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, z prawej mapa historycznych fortyfikacji Nysy opracowana we współpracy z TPF (Wydawnictwo Juwex Nysa, brak innych danych wydawniczych) eksponowana na wystawie w Bastionie św. Jadwigi (fot. J. Staniewski, 2009).....	71
Ilustracja 16. Bastion św. Jadwigi, fot. A. Staniewska 2009	73
Ilustracja 17. Fort Wodny położony jest na obrzeżach parku miejskiego w Nysie, fot. A. Staniewska 2009	73
Ilustracja 18. Plakat Dni Twierdzy Nysa (ze stron Urzędu Miasta w Nysie).....	74
Ilustracja 19. Fort Wodny po ukończeniu prac, wiosna 2008 roku, fot. ze zbiorów APA Małachowicz we Wrocławiu.....	75
Ilustracja 20. Bastion św. Jadwigi, przed i po przeprowadzeniu prac, fot. ze zbiorów APA Małachowicz we Wrocławiu.....	76
Ilustracja 21. Fort Wodny, przed i po przeprowadzeniu prac, fot. ze zbiorów APA Małachowicz we Wrocławiu.....	77
Ilustracja 22. Lokalizacja schronu Dobieszowice-Wesoła w kontekście fragmentu OWŚ, (z lewej zdjęcie satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, z prawej plan opracowany przez P. Skupnia, u dołu z lewej – rzut obiektu (rys. S. Hrebenda, za http://www.fortyfikacja.pl/index.php?a=wesola, dostęp: 2.09.2009).....	80
Ilustracja 23. Schron 52 Dobieszowice - Wesoła, widok ogólny, for. S. Hrebenda (źródło: http://www.fortyfikacja.pl/index.php?a=wesola)	82
Ilustracja 24. Zwiedzanie odnowionego schronu 52 Dobieszowice-Wesoła, IV Piknik Forteczny rok 2003, fot. ze strony: http://www.profort.org.pl/index.php?page=galeria&cmd=wysw_gal&nazwa=IV%20Piknik%20Forteczny%20w%20Dobieszowicach%20%2830%20sierpnia%202003%29, dostęp: 2.09.2009	83
Ilustracja 25. Schron w Dobieszowicach, z lewej stan z roku 2000 i z prawej z 2008, fot. ze strony: www.profort.org.pl, dostęp: 2.09.2009.....	84
Ilustracja 26. Fort XV Borek w Twierdzy Przemyśl (z lewej zdjęcie satelitarne: Google Maps™	

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

serwis kartograficzny, prawej schemat Twierdzy (ze strony http://www.abccda.eu/images/fortymapa.jpg , dostęp: 2.09.2009)- u dołu z lewej – schematyczny rzut obiektu (rys. M.J. Mikulski)	87
Ilustracja 27. Fort XV "Borek" w Przemyślu, widok z lotu ptaka, źródło: www.festung.org	89
Ilustracja 28. Stowarzyszenie na tle koszar	90
Ilustracja 29. Stowarzyszenie na tle odnowionej bramy, obie fotografie za: www.festung.org ...	90
Ilustracja 30. Bateria Needles Old, Wyspa Wight(zdjęcia satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, u dołu z lewej schematyczny rzut Needles Old Battery, źródło: http://www.theneedlesbattery.org.uk/Data/oldplan.gif , z prawej – mapa turystyczna, © Crown Copyright License No 43513U, za: http://www.multimap.com)	93
Ilustracja 31. Widok na skały The Needles, źródło: http://www.redfunnel.co.uk/library/images/island-guide/places-to-visit/needles-old-battery/needles_old_battery_6.jpg , dostęp: 19.08.2009	94
Ilustracja 32. Needles Old Battery - dziedziniec, źródło: http://www.wightcam.co.uk/WightCAM/2003Walks/030815-NeedlesBattery/Pana17.jpg, dostęp: 19.08.2009.....	95
Ilustracja 33. Schematyczny rzut Needles New Battery, źródło: http://www.theneedlesbattery.org.uk/Data/newplan.gif	96
Ilustracja 34. Wejście do New Needles Battery	97
Ilustracja 35. Miejsce testowania rakiet (obie z http://www.theneedlesbattery.org.uk)	97
Ilustracja 36. Położenie Orford Ness, Suffolk (zdjęcia satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, u dołu z lewej schematyczny rzut z prawej – mapa turystyczna, © Crown Copyright License No 43513U, za: http://www.multimap.com)	99
Ilustracja 37. Panorama Orford Ness, fot. Duncan Grisby 2004	100
Ilustracja 38. Wieża martello w Orford Ness, ©National Trust.....	101
Ilustracja 39. Czarna Radiolatarnia (<i>Black Beacon</i>) © National Trust Photo Library/ Joe Cornish	101
Ilustracja 40. Wnętrze laboratorium ©National Trust.....	103
Ilustracja 41. Tzw. Pagody w Orford Ness, fot. Duncan Grisby, 2004.....	103
Ilustracja 42. Lokalizacja Fortu Nelson w Portsmouth, (zdjęcia satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, u dołu z lewej schematyczny rzut z prawej – mapa turystyczna, © Crown Copyright License No 43513U, za: http://www.multimap.com)	107
Ilustracja 43. Widok fortu z lotu ptaka, zdjęcie ze strony http://www.royalarmouries.org, dostęp: 10.03.2006.....	108
Ilustracja 44. Wnętrze koszar Fortu Nelson przygotowane do bankietu, zdjęcie ze strony http://www.royalarmouries.org , dostęp: 10.03.2006.....	110
Ilustracja 45. Zachodni szaniec (wał) 4.02.2005, rekonstrukcja nawierzchni żwirowej, prace przewodzone przez Portsdown Artillery Volunteers (PAV – frakcja Palmerston Forts Society), zdjęcie ze strony: http://www.palmerstonforts.org.uk/work1/Inel2.jpg, dostęp: 10.03.2006.....	111

- Ilustracja 46. Portsmouth Artillery Volunteers przygotowują do strzału działą 64pr 58cwt RML na Forcie Nelson, zdjęcie ze strony:** <http://www.palmerstonforts.org.uk/art/gal1.htm> , **dostęp:** 3.09. 2009..... 112
- Ilustracja 47. Lokalizacja Fortu Eastney East, w Portsmouth (pośrodku zdjęcie satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, u dołu mapa turystyczna, © Crown Copyright License No 43513U, za: <http://www.multimap.com>, schematyczny plan – David Moore, Palmerston Forts Society – ze strony:** <http://www.palmerstonforts.org.uk/east.htm>, **dostęp:** 3.09.2009)..... 113
- Ilustracja 48. Prace terenowe na Forcie Eastney East prowadzone przez członków Palmerston Forts Society, zdjęcie ze strony:** <http://www.palmerstonforts.org.uk/work1/large/east2.jpg>, **dostęp:** 3.09.2009..... 114
- Ilustracja 49. Lokalizacja Fortu Clonque na Wyspie Alderney (zdjęcie satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, z prawej plan wyspy, ze strony:** http://www.andrewandlaura.com/travel/2006_Fort_Clonque/map1.jpg schematyczny plan z ulotki Landmark Trust: <http://www.landmarktrust.org.uk> , **dostęp:** 4.09.2009) 118
- Ilustracja 50. Widok na Fort Clonque z klifu, fot. A. Findlay, 2000** 120
- Ilustracja 51. Kuchnia Fortu Clonque, fot. A. Findlay, 2000**..... 121
- Ilustracja 52. Widok na kwatery żołnierskie, drogę na grobli i Fort Turgis na horyzoncie, fot. A. Findlay, 2008.** 122
- Ilustracja 53. Lokalizacja Fortu Crownhill w Plymouth (u góry i na dole z lewej zdjęcia satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, z prawej mapa© Crown Copyright License No 43513U, za: <http://www.multimap.com>)** 123
- Ilustracja 54. Widok bramy Fortu Crowhill, źródło: wikipedia** 124
- Ilustracja 55. Wystrzał z działa z czasów wojny krymskiej na Forcie Crowhill, grupa rekonstrukcyjna No1 Depot Company Garrison Artillery, zdjęcie ze strony:** <http://www.no1-depot-company.org.uk/Mortar.jpg>, **dostęp:** 4.09.2009 125
- Ilustracja 56. Koszary Fortu Crownhill, źródło:** <http://www.landmarktrust.org.uk>, **dostęp:** 4.09.2009 126
- Ilustracja 57. Dziedziniec Fortu Crownhill, źródło:** <http://www.palmerstonforts.org.uk>, **dostęp:** 4.09.2009..... 127
- Ilustracja 58. schemat organizacji fundacji Menno van Coehoorn, oprac. własne A. Staniewska, 2009, na podstawie struktury fundacji opisanej na <http://www.coehoorn.nl> (dostęp:** 19.08.2009)..... 129
- Ilustracja 59. Lokalizacja Fortu van Asperen (u góry i na dole z lewej zdjęcia satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, z prawej u góry – mapka za www.hollandsewaterlinie.nl, **dostęp:** 4.09.2009)..... 131**
- Ilustracja 60. zdjęcie archiwalne fortu van Asperen z lat 1914 – 1918, ze strony:** <http://www.coehoorn.nl/verdedigingswerken/popup.asp?id=77403.jpg>, (**dostęp:**19.08.2009) .. 133
- Ilustracja 61. rzuty i przekrój wieżowej części fortu van Asperen, z prezentacji ukazującej**

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

program odnowy obiektu – autorzy: biuro bunkerq i Bureau SLA, źródło: http://www.fortasperen.nl/channel.asp?GroepId=4&ItemId=12&T , dostęp: 20.04.2009)	134
Ilustracja 62. Otwarcie instalacji Petera Greenawaya „Fort Asperen-Ark” na forcie van Asperen, fot. Luuk van der Lee, za: http://www.fortasperenark.nl, dostęp: 7.09.2009	135
Ilustracja 63. Prace renowacyjne na forcie Asperen, źródło: http://www.fortasperen.nl/weblogRestauratie/index.html , dostęp: 7.09.2009	135
Ilustracja 64. Instalacja i wystawa RETREAT w forcie Asperen, źródło: http://www.unstudio.com/retreat/installation/impression/impression_artikel.html (dostęp: 7.09.2009).....	136
Ilustracja 65. Widok fortu van Asperen, źródło: http://www.archicentral.com/wp-content/images/11871_2_retreat3big.JPG (dostęp: 7.09.2009)	137
Ilustracja 66. położenie cytadeli Petersberg w Erfurcie, zdjęcia satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny	140
Ilustracja 67. schematyczny plan sytuacyjny cytadeli Petersberg w Erfurcie, rys. na podstawie folderu informacyjnego, A. Skrzyńska, 2004	141
Ilustracja 68. Petrikirche na Petersbergu, fot. A.Skrzyńska, 2003	142
Ilustracja 69. Widok z bastionu Leonhard poprzez rawelin Peter w kierunku wzgórza katedralnego i kościoła św. Sewera w Erfurcie, fot. A. Skrzyńska, 2003	143
Ilustracja 70, Bastion Leonhard z pawilonem informacyjnym, fot. J. Leonowicz, 2003	146
Ilustracja 71, Brama wjazdowa na Cytadelę Petersberg w Erfurcie, fot. A. Skrzyńska 2003	147
Ilustracja 72. Lokalizacja dzieła Schoenenbourg w pobliżu Schoenenbourg i Hunspach w Alzacji, zdjęcia satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny, schematyczny plan umocnień, autor: Martial75, źródło: http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Schoenenbourg_carte.jpg , dostęp: 7.09.2009	151
Ilustracja 73, Schemat dzieła Schoenenbourg, za: http://www.lignemaginot.com/menu10/indexfr.htm , oprac. A. Skrzyńska 2007	152
Ilustracja 74. Widok z dzieła Schoenenbourg, autor: John C. Watkins V, źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Maginot_line_2.jpg , dostęp: 7.09.2009	155
Ilustracja 75. Widok lotniczy dzieła Schoenenbourg, źródło: http://www.lignemaginot.com/ligne/ouvrage/photos3/index.htm , dostęp: 7.09.2009	157
Ilustracja 76. Widok fortu Dosso del Sommo, fot. Tiziana Ciaghi, źródło: http://www.summitpost.org/image/289656/239020/forte-dosso-del-sommo.html , dostęp: 8.09.2009	160
Ilustracja 77. Pico Levico - czyli ruiny Fortu Vezzena, zwanego "Okiem Altipiani", fot. A. Skrzyńska, 2007	161
Ilustracja 78. Rejon dawnego frontu austriacko-włoskiego I wojny światowej, rys. A. Skrzyńska, 2008	162
Ilustracja 79. lokalizacja Fortu Belvedere-Gschwendt, zdjęcia satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny	164

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Ilustracja 80. Widok fortu Belvedere-Gschwendt, fot. Jacek Staniewski, 2007	165
Ilustracja 81. Widok z baterii Fortu Belvedere w kierunku Monte Cornetto miejscowości Folgarii oraz Lavarone, fot. A. Skrzyńska, 2007	166
Ilustracja 82. Ekspozycja w bloku koszar fortu Belvedere, źródło: http://www.fortebelvedere.org, dostęp: 19.08.2009.....	167
Ilustracja 83. witryna projektu Ecomuseo Grande Guerra Prealpi Vincentine, źródło: http://www.ecomuseograndeguerra.it, (dostęp: 19.08.2009)	169
Ilustracja 84. Ortigara - pole bitwy, widok ogólny (źródło: http://www.ecomuseograndeguerra.it), pomniki na szczycie (fot. W. Pircher)	170
Ilustracja 85. Ulotka reklamowa projektu Fortezze dell'Imperatore, źródło: http://www.fortezzeimperatore.it (dostęp: 19.08.2009)	171
Ilustracja 86. Narciarskie wędrówki górskie są tym samym sposobem poruszania się po górach, co 100 lat temu w czasie wojny, zdjęcie archiwalne przedstawiające oddział żołnierzy na nartach na wysokości 3500 m.n.p.m, fot. ze zbiorów U. Moesslanga	171
Ilustracja 87. .obiekty i atrakcje reklamowane w ramach projektu Fortezze dell'Imperatore, źródło: http://www.fortezzeimperatore.it (dostęp: 19.08.2009)	172
Ilustracja 88. Messner Mountain Museum w forcie Monte Rite, fot. A. Casagrande.	172
Ilustracja 89. Lokalizacja fortu Bourguignon w Twierdzy Pula, mapa – A. Skrzyńska, A. Kubska, W. Brzoskwina, 2004 [Military roads of fortress Pula [w:] MALI BRIJUN 2003. i 2004: International Summer Workshops of Architecture, Zagreb 2006, str. 48-52], zdjęcie satelitarne: Google Maps™ serwis kartograficzny	174
Ilustracja 90. Widok fortu Bourguignon w Puli, fot. Vid Pogačnik	176
Ilustracja 91. Wnętrze fortu Bourguignon, fot. A. Skrzyńska, 2004.....	177
Ilustracja 92. Lokalizacja Fortu Świętego Benedykta w Krakowie, zdjęcie satelitarne z lewej: Google Maps™ serwis kartograficzny, z prawej: ©2009 aeroGRID, DigitalGlobe , za www.pkt.pl	179
Ilustracja 93. Widok na Fort Świętego Benedykta z Kopca Krakusa, fot. A. Skrzyńska, 2007 ..	180
Ilustracja 94. Projekt nadbudowy fortu, za: Dziennik Polski, 21.03.2004	181
Ilustracja 95. lokalizacja Twierdzy Boyen w Giżycku, zdjęcie satelitarne z lewej: Google Maps™ serwis kartograficzny, z prawej mapa archiwalna, źródło: http://www.gizycko.turystyka.pl/getpic.php?id=66 (dostęp: 9.09.2009)	183
Ilustracja 96. Makieta Twierdzy Boyen, w zbiorach Towarzystwa Miłośników Twierdzy Boyen w Giżycku, źródło: www.festeboyen.pl (dostęp: 9.09.2009)	184
Ilustracja 97. Widok Bramy Kętrzyńskiej, zdjęcia porównawcze, źródło: http://www.festeboyen.pl/?menu=twierdza&id=4&z=4, (dostęp: 9.09.2009).....	185
Ilustracja 98. Ekspozycja muzealna w forcie Naarden obrazująca jego historię, fot. P. Bujas 2009	204
Ilustracja 99. Koszary i izba Fortu 47a Węgrzce - adaptowana na siedzibę i biura firmy spedycyjnej, fot. A. Skrzyńska 2005.....	207

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Ilustracja 100. Nocne przedstawienie na donjonie Twierdzy Srebrna Góra w trakcie festiwalu artsmeeting, kwiecień 2009, fot. Paweł Malicki, za:	
http://www.forty.pl/galeria.php?do=showphoto&sec=47	208
Ilustracja 101. Widoki apartamentów w forcie No Mans Land na zatoce Portsmouth, fot. Mike Walter 2007, źródło: http://www.uberreview.com/2007/10/wealthy-master-villains-take-note-man-made-island-still-up-for-sale.htm	209
Ilustracja 102. Profesjonalny model działania, oprac. własne A. Staniewska, 2009.....	219
Ilustracja 103. Model profesjonalnego działania partnerskiego ze społeczeństwem obywatelskim jako aktywnym uczestnikiem procesów odnowy, oprac. własne A. Staniewska, 2009	220
Ilustracja 104. Sześciokątny schemat przedstawiający kluczowe aspekty rewitalizacji krajobrazu warownego – w ujęciu modelowym, zrównoważonym i w punkcie wyjścia, przed rozpoczęciem rewitalizacji, oprac. własne A. Staniewska 2009.....	222
Ilustracja 105. Kolumna zmian – ideogram na podstawie schematu wygenerowanego przez Regentif Theoretical Model http://www.cybulski.net.pl/regentif, dostęp: 28.08.2009), oprac. A. Staniewska 2009	227

TABELE:

Tabela 1. Schemat postępowania Landmark Trustu wobec przejmowanych zabytków. (za: http://www.landmarktrust.org.uk/about/rescuing_buildings.htm).....	128
Tabela 2. Typologia organizacji pozarządowych zajmujących się fortyfikacjami i odnową krajobrazu warownego, legenda: ↓ trend zstępujący, ↑ trend wstępujący, ● trend stabilny.....	194
Tabela 3. Podsumowanie silnych i słabych stron oraz szans i zagrożeń dla NGOów w kontekście działalności na polu odnowy zabytków i krajobrazu warownego	199
Tabela 4. Zestawienie możliwych ról organizacji pozarządowych poszczególnych modelach krajobrazu, oprac. własne na podstawie analizy celów statutowych organizacji, wywiadów i obserwacji uczestniczącej, A. Staniewska 2009	202
Tabela 5. Zestawienie typów fortów i możliwych funkcji, za J. Janczykowskim 2002, oprac. i uzupełnienie: A. Staniewska 2009.....	210
Tabela 6. Zestawienie potencjalnych funkcji i wykaz problemów związanych z adaptacją, udostępnieniem i skutkami dla krajobrazu, oprac. A. Staniewska 2009	212
Tabela 7. Wykaz potencjalnych źródeł finansowania krajobrazu warownego	213
Tabela 8. Działania szczegółowe w ramach których można uzyskać dofinansowanie na przedsięwzięcie zdefiniowane kryteriami podanymi w wyszukiwarce portalu funduszy UE.	217
Tabela 9. Zestawienie dla przykładowego przedsięwzięcia, zawężonego terytorialnie do obszaru Małopolski.....	218
Tabela 10. przedstawiająca przełożenie aspektów modelu heksagonalnego utworzonego dla potrzeb rewitalizacji terenów przemysłowych na tematykę odnowy krajobrazu warownego, oprac. A. Staniewska, 2008, na podstawie: Monografia konferencji Od terenów przemysłowych do... - REGENTIF „Sieć dla Intensyfikacji Innowacji w Dziedzinie Regeneracji Starych Obiektów	

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

Przemysłowych”, Czas. Tech., Arch. / PK. - 2006, z. 8-A	223
Tabela 11. Model Wyprzedzającej Interwencji (AIM), z rozwinięciem poszczególnych etapów w kontekście prowadzenia odnowy krajobrazu warownego, oprac. własne A. Staniewska, 2009.	224
Tabela 12. Etapy postępowania i role aktorów, oprac. własne, A. Staniewska 2009	225

Źródła ilustracji – zostały podane w ich podpisach. Autorka dokonała wszelkich starań, aby skontaktować się z autorami zdjęć zamieszczanych na stronach internetowych miłośników fortyfikacji i pozyskać ich zgodę na opublikowanie fotografii w celach naukowych w niniejszej dysertacji. Zdjęcia te podpisane są imieniem i nazwiskiem autora lub jego pseudonimem internetowym.

Zdjęcia pochodzące ze zbiorów własnych autorki do 30.08.2008 podpisane są nazwiskiem Skrzyńska, po tej dacie Staniewska. Ponadto autorka dziękuje specjalnie poniższym osobom za udostępnienie fotografii i rysunków z własnych zbiorów:

Alessandrowi Casagrande, Zofii Mavar, APA Małachowicz we Wrocławiu, Piotrowi Bujasowi, Andrew Findlay’owi, Duncanowi Grisby, Szymonowi Hrebendzie, Joannie Leonowicz, Piotrowi Leonowiczowi, Ulliemu Moesslangowi, Vidowi Pogačnikowi, Rudiemu Rolfowi, Jackowi Staniewskiemu.

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

XIII. ANEKS A – SPIS ORGANIZACJI POZARZĄDOWYCH ZAJMUJĄCYCH SIĘ ODNOWĄ KRAJOBRAZU WAROWNEGO

Organizacje wymienione i opisane w pracy:

1. Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji
2. Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji Twierdza Nysa: <http://www.twierdzanysa.pl> (dostęp: 19.08.2009)
3. Pro Fortalicium Stowarzyszenie Na Rzecz Zabytków Fortyfikacji: <http://www.profort.org.pl> (dostęp: 19.08.2009)
4. Stowarzyszenie 3-go Historycznego Galicyjskiego Pułku Artylerii Fortecznej im. Księcia Kinsky'ego: www.festung.org (dostęp: 19.08.2009)
5. The National Trust for Places of Historic Interest or Natural Beauty: <http://www.nationaltrust.org.uk> (dostęp: 19.08.2009)
6. Palmerston Forts Society: <http://www.palmerstonforts.org.uk/index.php> (dostęp: 19.08.2009)
7. The Landmark Trust: <http://www.landmarktrust.org.uk> (dostęp: 19.08.2009)
8. Stichting Menno van Coehoorn: <http://www.coehoorn.nl> (dostęp: 19.08.2009)
9. Stichting Fort van Asperen: www.fortasperen.nl (dostęp: 19.08.2009)
10. Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung (DGF): <http://www.festungsforschung.com> (dostęp: 19.08.2009)
11. Freunde der Citadelle Petersberg zu Erfurt e.V.: www.petersberg.info (dostęp: 19.08.2009)
12. l'Association des Amis de la Ligne Maginot d'Alsace (A.A.L.M.A.) / Alzackie Stowarzyszenie Przyjaciół Linii Maginota: <http://www.lignemaginot.com>
13. Fondazione Forte Belvedere – Werk Gschwendt: <http://www.fortebelvedere.org> (dostęp 19.08.2009)
14. Nacionalna udruga za fortifikacije - Pula: http://hr.wikipedia.org/wiki/Nacionalna_udruga_za_fortifikacije_Pula
15. Stowarzyszenie Kultury Akademickiej Instytut Sztuki: <http://www.instytut sztuki.pl>

Polskie stowarzyszenia miłośników i badaczy fortyfikacji:

1. Pomorskie Stowarzyszenie Ochrony Fortyfikacji "Reduta" <http://www.reduta.fortyfikacje.pl/>
2. Stowarzyszenia Miłośników Głogowskich Fortyfikacji "TWIERDZA GŁOGÓW" www.twierdza-glogow.pl
3. Stowarzyszenie Historyczno-turystyczne „Bastion”, <http://www.stowarzyszeniebastion.com/>
4. Grupa Eksploracyjna "Kernwerk" - <http://fortva.prv.pl/>
5. Fortiso - www.fortiso.com

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

6. Stowarzyszenie "Przyjaciele Helu"- organ prowadzący Muzeum Obrony Wybrzeża im. kmdr Zbigniewa Przybyszewskiego w Helu
<http://www.przyjacielehelu.pl>
7. Małopolskie Stowarzyszenie Miłośników Historii „Rawelin” www.rawelin.org
8. Grupa Inicjatywna Na Rzecz Europejskiego Dziedzictwa Kulturowego 4 historie.pl www.rawelin.com
9. Stowarzyszenie Miłośników Militarnej Historii Bornego Sulinowa
<http://republika.pl/zlotborne>
10. Festung Kolberg <http://www.festungkolberg.prv.pl>
11. Trójmiejska Grupa Rekonstrukcji Historycznych -
<http://www.tgrh.org/index1.php?akcja=linki> stąd dużo linków
12. Osowieckie Towarzystwo Fortyfikacyjne (OTF)
13. Towarzystwo Miłośników Twierdzy Boyen
<http://www.festeboyen.pl/?menu=tmtb&id=1>
14. Toruńskie Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji <http://atlastwt.prv.pl>
15. Sekcja "Twierdza Grudziądz" przy Towarzystwie Przyjaciół Fortyfikacji - Oddziale w Toruniu <http://www.grudziadz.fortyfikacje.pl>
16. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji <http://www.tpf-poznan.ugu.pl>
17. Portal Miłośników Fortyfikacji bunkrowiec.com.pl
18. Stowarzyszenie Przyjaciół Muzeum Kampanii Wrześniowej i Twierdzy Modlin
19. Przemyskie Stowarzyszenie Przyjaciół Dobrego Wojaka Szwejka
<http://www.szwejk-przemysl.pl/index.php>
20. Bydgoskie Stowarzyszenie Miłośników Zabytków "Bunkier"
<http://www.bsmz.org>
21. Stowarzyszenie Twierdza Chełmno www.twierzachelmno.com
22. Fundacja Park Militarny Twierdzy Modlin <http://www.twierzamodlin.pl>

Stowarzyszenia i grupy rekonstrukcyjne:

1. Serwis internetowy dla miłośników rekonstrukcji ! <http://www.reenacting.eu>
2. Stowarzyszenie Rekonstrukcji Historycznej 'AA7':
<http://www.abteilung7.org/glowna.htm>, 10.07.2009
3. Stowarzyszenie Trójmiejska Grupa Rekonstrukcji Historycznych:
<http://www.tgrh.org> , 10.07.2007
4. Stowarzyszenie Rekonstrukcji Historycznej "Wrzesień 39":
<http://wrzesien39.pl> , 10.07.2009
5. Grupa Rekonstrukcji Historycznej BASTION GROLMAN
<http://www.bastiongrolman.org>

Rewitalizacja krajobrazów fortyfikacyjnych jako przedmiot działania organizacji pozarządowych.

6. Grupa Rekonstrukcji Historycznej FESTUNG BRESLAU
<http://www.festungbreslau.wroclaw.pl>
7. Samodzielnej Brygady Spadochronowej <http://www.robspad.republika.pl>
8. 1 Polska Samodzielna Brygada Spadochronowa <http://arnhem1944.civ.pl>
9. Stowarzyszenie Rekonstrukcji Historycznej Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie <http://www.psz.pl.pl>
10. GRUPA REKONSTRUKCJI HISTORYCZNEJ GOLF /2/5 MARINES
<http://www.hue1968.prv.pl>
11. Wojsko Polskie 1807-1814 <http://www.poniatowski.org.pl>
12. Grupy Rekonstrukcji Historycznej "Polski Wrzesień" <http://www.grh.friko.pl>
13. Stowarzyszenie POMERANIA 1945 <http://www.pomerania1945.org>
14. Wojsko Polskie II RP <http://www.wp1939.prv.pl>
15. Stowarzyszenie Rekonstrukcji Historycznej "Cytadela"
<http://www.cytadela1939.prv.pl>
16. Stowarzyszenie Rekonstrukcji Historycznych Wrzesień 39
<http://www.wrzesien39.pl>
17. Gwardyjska Kompania Strzelecka ze składu 35 Gwardyjskiej Dywizji Piechoty z 8 Armii Gwardii okresu 1943-1945 <http://www.kalina.militarni.pl>
18. Lubuskie Towarzystwo Rekonstrukcji Historycznej <http://www.ltrh.pl>
19. Grupa Rekonstrukcji Historycznej Podkarpacie <http://www.grhpodkarpacie.org>
20. Przemyskie Stowarzyszenie Rekonstrukcji Historycznej "X D.O.K."
<http://www.psrh.webfabryka.pl>
21. OFICJALNA STRONA GRUPY HISTORYCZNEJ "ZGRUPOWANIE RADOSŁAW"
<http://www.radoslaw1944.pl>
22. Stowarzyszenie Historyczno –Mundurowe 1. Pułk Piechoty Legii Nadwiślańskiej i Pułk Lansjerów: <http://napoleon.gery.pl/gry/legia.php>
23. Stowarzyszenie Miłośników Archeologii Militarnej <http://www.pomorze.zp.pl>
24. Stowarzyszenie Historyczne "Kotwica" <http://www.kotwica.org>
25. Grupa Rekonstrukcji Historycznej 'SAN': <http://grhsan.republika.pl>
26. Grupa Rekonstrukcji Historycznej 'Wiking': <http://www.grhwiking.pl>
27. Stowarzyszenie Rekonstrukcji Historycznej 'Ariergarda':
<http://madprojekt.nazwa.pl>
28. Grupa Rekonstrukcji Historycznej *17 Infanterie-Division*: <http://www.ksrh.pl>
29. Legia Polsko-Włoska: 1 kompania grenadierów, I batalionu, 1-go pułku I Legii Polsko-Włoskiej:
http://www.napoleon.twierdzanysa.pl/oddzial/nasza_grupa.htm
30. 12-ty Pułk Piechoty Xięstwa Warszawskiego: <http://www.twierdzagdansk.pl>

31. Infanterie Regiment No 47 z Kłodzka

[http://www.zeroborder.info/index.php?option=com_content&task=view&id=75
&Itemid=247](http://www.zeroborder.info/index.php?option=com_content&task=view&id=75&Itemid=247)

Wybrane zagraniczne stowarzyszenia forteczne:

1. Stichting Fort aan den Hoek van Holland: <http://www.forthvh.nl/site/nl/home>
2. Stichting "Werk aan de Linie", Fort Vechten: <http://www.fortvechten.nl>
3. Stichting Kunstfort bij Vijfhuizen: <http://www.kunstfort.nl/en/organisatie/stichting>
4. Stichting Fort Aan den Ham: <http://www.fortaandenham.nl>
5. Stichting Forteiland Pampus: http://www.pampus.nl/Over_Pampus/organisatie
6. Cultureel Erfgoed van de KVBK en de Militaire Spectator: <http://www.kvbk-cultureelerfgoed.nl>
7. Deelen Research Group: <http://www.fliegerhorstdeelen.nl>
8. Stichting Bunkerbehoud: <http://www.bunkerbehoud.com/index.html>
9. Stichting Herstelling: <http://www.herstelling.nl>
10. Stichting Militair Erfgoed Groot-Amsterdam (Stichting MEGA): <http://www.stichting-mega.nl>
11. Simon Stevin Vlaams Vestingbouwkundig Centrum vzw: <http://www.simonstevin.org>
12. CRIFA Cologne Research - Institute of Fortification Architecture: <http://www.crifade.de>
13. The Defence of Britain Project: <http://www.britarch.ac.uk/cba/projects/dob> , strona archiwalna: <http://old.britarch.ac.uk/projects/dob/index.html>
14. FORTRESS STUDY GROUP: <http://www.fsgfort.com>
15. The Coast Defense Study Group: <http://www.cdsg.org>
16. Association Vauban: <http://www.vauban.asso.fr/index.htm>
17. Fédération Alpyfort: <http://alpyfort.shorturl.com>
18. Association Saint-Maurice d'Etudes Militaires: <http://www.asmem.ch>
19. FORT-CH: <http://www.fort.ch/flashsite.html>
20. Association Fort de Litroz: <http://www.fortlitroz.ch>
21. Stiftung Schwyzer Festungswerke: <http://www.schwyzer-festungswerke.ch>

Jeśli nie wyszczególniono inaczej to data dostępu do strony internetowej to 25.09.2009

XIV. ANEKS B – WYKAZ PRZEPISÓW I REGULACJI PRAWNYCH

Polskie ustawy i regulacje prawne:

- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568),
- Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. z późniejszymi zmianami, Prawo o stowarzyszeniach (Dz. U. z 2001 r. nr 79, poz. 885 - Dz.U.01.79.855),
- Ustawa z dnia 6 kwietnia 1984 r. z późniejszymi zmianami, o fundacjach (Dz.U.91.46.203),
- Ustawa z dnia 20 sierpnia 1997 r. o Krajowym Rejestrze Sądowym (Dz. U. z 1997 r. nr 121, poz. 769),
- Ustawa z dnia 15 marca 1933 r. o zbiorcach publicznych (Dz. U. z 1933 r. nr 22, poz. 162),
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Dz. U. z 2003 r. nr 96, poz. 873),
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. 2003 nr 80 poz. 717),
- Ustawa z dnia 29 stycznia 2004 r. prawo zamówień publicznych (Dz. U. z 2007 r. Nr 223, poz. 1655 oraz z 2008 r. Nr 171, poz. 1058)
- Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. kodeks postępowania administracyjnego (Dz. U. 1960 nr 30 poz. 168)
- Ustawa z 3 października 2003 o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz ocenach oddziaływania na środowisko (Dz.U. z 2008 Nr 199)
- Ustawa z dnia 23 stycznia 2009 o zmianie niektórych ustaw w związku ze zmianami w organizacji i podziale zadań administracji publicznej w województwie (Dz.U. Nr 92 z 2009.)

Międzynarodowe akty prawne z zakresu ochrony dziedzictwa:

- Karta Ateńska (1931)
- Karta Wenecka (1964) - Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków i Miejsc Zabytkowych
- Karta Florencka (1981)
- Karta Waszyngtońska (1987) - Międzynarodowa Karta Ochrony Miejsc Historycznych
- Karta Lozańska (1990) - Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage
- Dokument Nara o Autentyźmie (1994)
- International Cultural Tourism Charter (1999)
- ICOMOS Charter - Principles for the analysis, conservation and structural restoration of architectural heritage (2003)
- Europejska Konwencja Krajobrazowa (2000, wejście w życie 2004) The European Landscape Convention - the Florence Convention